

K

6522/12

019930616

DOVINSKI
IV LJUBLJANA

COBISS

ADIVO
IN RAZPRAVE

JUDITA ŠEGA

ZDRAVSTVENE IN
HIGIENSKE RAZMERE
V LJUBLJANI
(1895 - 1910)

LJUBLJANA 1993

12

**ZGODOVINSKI
ARHIV LJUBLJANA**

**GRADIVO
IN RAZPRAVE**

JUDITA ŠEGA

**ZDRAVSTVENE IN
HIGIENSKE RAZMERE
V LJUBLJANI
(1895 - 1910)**

LJUBLJANA 1993

12

6522

Z 21 -12- 1993

616

Judita Šega: Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895 - 1910)

Lektoriranje: Nada Šumi in Mija Mravlja (Prva pomoč, Umrljivost)

Prevod: Aleks Pečnik, dr. med.

Fotografije: Darinka Mladenovič (iz Fototeke Zgodovinskega arhiva Ljubljana)

Oblikovanje teksta: Žiga Železnik, Žarko Bizjak

Ovitek: inž. Miroslav France

Slika na naslovnici: F. Tratnik, Pod Trančo (iz Zbirke razglednic Zgodovinskega arhiva Ljubljana)

Razmnoževanje: Fotokopiranje, razmnoževanje in servis fotokopirnih strojev Karun
Kranj, Kranj, Gregorčičeva 6

Naklada: 150 izvodov

Izdal in založil: Zgodovinski arhiv Ljubljana, zanj odgovarja v.d. ravnatelj Janez Kopač

Izdajo sta finančno omogočila: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Mestni sekretariat za izobraževanje, raziskovalno dejavnost, kulturo in šport, Ljubljana

Na podlagi mnenja Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-603/93 mb z dne 28.9.1993 je publikacija obremenjena s 5% davkom od prometa proizvodnje.

UDK: 61(497.12 Ljubljana) 1895 - 1910
613(497.12 Ljubljana) 1895 - 1910

V S E B I N A

		stran
I.	UVOD	5
II.	OZNAKA POPOTRESNE LJUBLJANE /1895 - 1910/	6
III.	ZDRAVSTVENE RAZMERE	
	1. Mestno zdravstvo do 1895 (kratek pregled)	11
	2. Bolnišnice in zdravstveno osebje	15
	2.1. Bolnišnice	15
	2.2. Zdravstveno osebje	25
	2.3. Babice in porodničarstvo	30
	3. Bolezni, nezgode in nagle smrti	35
	3.1. Bolezni	35
	3.1.1. Davica	37
	3.1.2. Ošpice	39
	3.1.3. Škrlatinka	41
	3.1.4. Griža	42
	3.1.5. Kolera	42
	3.1.6. Legar	43
	3.1.7. Jetika	46
	3.1.8. Kuga	49
	3.1.9. Koze	49
	3.1.10. Spolne bolezni	50
	3.1.11. Trahom	51
	3.2. Nezgode, samomori in nagle smrti	53
	3.3. Prva pomoč	56
	3.4. Umrljivost	59
	4. Prostitucija pod zdravniškim drobnogledom	60
	5. Stomatologija	63
	6. Farmacija	68
	7. Razkuževanje	74
IV.	HIGIENSKE RAZMERE	77
	1. Mestna higiena (kratek opis na podlagi revizij)	77

2.	Komunalne dejavnosti	82
2.1.	Preskrba z vodo	82
2.2.	Kanalizacija	86
2.2.1.	Odstranjevanje fekalij	86
2.2.2.	Smeti	89
2.2.3.	Vzdrževanje mestnih ulic, cest in trgov	90
2.3.	Razsvetjava	92
2.4.	Perice	94
2.5.	Javna kopališča	98
2.6.	Pokopališke zadeve	102
2.7.	Konjaške zadeve	106
3.	Preskrba mesta z živili	108
3.1.	Mestna klavnica	108
3.2.	Mestna tržnica	111
3.3.	Revizije prodajaln in obrtnih delavnic	116
V.	SKLEP	118
	Opombe	120
	Viri in literatura	131
	Zusammenfassung	133

I. UVOD

O zdravstvu in higieni je bilo napisanega že marsikaj, vendar predstavljajo ti zapisi le posamezne koščke v mozaiku celovite podobe zdravstvenih in higienskih razmer v posameznem časovnem obdobju. Namen moje raziskave je bil združiti te koščke z obsežnim arhivskim gradivom in podati zaokroženo podobo zdravstvenih in higienskih razmer v Ljubljani v času njene prenovе po potresu leta 1895. Gre za čas županovanja Ivana Hribarja, ki je vodil Ljubljano v letih 1896-1910, v t.i. popotresni dobi.

Raziskavo sem razdelila v pet delov:

- I. Uvod
- II. Oznaka popotresne dobe (1895-1910)
- III. Zdravstvene razmere
- IV. Higienske razmere
- V. Sklep

Medtem ko v jedru raziskave podajam oris zdravstvenih in higienskih razmer, sem v drugem delu poskusila na kratko prikazati glavne značilnosti mesta v obravnavanem obdobju: prenovu in aktivno gradbeno dejavnost, širjenje, rast prebivalstva, liberalno usmerjenost mesta in vlogo, ki jo je odigral Ivan Hribar. Oba dela sem razčlenila na vrsto tematskih poglavij. Ob ugotavljanju zdravstvenih razmer sem se najprej ustavila pri bolnišnicah in zdravstvenem osebju v mestu, v nadaljevanju pa sem posvetila več pozornosti boleznim, nezgodam, samomorom in raznim naglim smrtim. Nadrobneje sem upoštevala samo nalezljive bolezni, ki so jim tako Mestni magistrat kot tudi zdravniki posvečali največ pozornosti, da se ne bi iz sporadičnih primerov prelevile v epidemije. Ker so z zdravljenjem tesno povezana zdravila, sem posebno poglavje namenila farmaciji, enega od naslednjih pa razkuževanju, saj je bilo le-to obvezno ob vsakem registriranem primeru nalezljive bolezni. Zaustavila sem se tudi pri problemu prostitucije in skrbi za zdrave zobe.

Higienske razmere predstavljam v treh poglavjih. V prvem je prikazana stopnja higijene v mestu na podlagi revizij, drugo govori o najrazličnejših komunalnih dejavnostih, v zadnjem pa je beseda o preskrbi mesta z živili.

Razpoložljiva literatura je razdrobljena po raznih sestavkih v Kroniki (zlasti predvojni), Slovenskem etnografu, Zdravstvenem vestniku, Knajpovcu, Slovenski gospodinjji ter po raznih knjigah in brošurah. V glavnem sem se ob nastanku raziskave oprla na arhivsko gradivo, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), delno pa sem si pomagala z nekaterimi članki iz tedanjega časopisja (Slovenec, Slovenski narod, Rudar...). V poglavju o prostituciji sem posamezne podatke povzela po seminarski nalogi Marjane Kavčič, Prostitucija v Ljubljani na prelomu stoletja, v poglavju o tržnici pa po seminarski nalogi Marije Počivavšek, Ljubljanska tržnica 1900-1910.

II. OZNAKA POPOTRESNE LJUBLJANE /1895-1910/¹

Ljubljanska občina je bila do leta 1876 razdeljena na mesto in sedem predmestij. Tega leta je bila izvedena prenumeracija hišnih številok. Mesto samo je imelo naslednje okraje:

- I. Šolski okraj
- II. Šentjakobski okraj
- III. Dvorski okraj
- IV. Kolodvorski okraj
- V. Predmestne kraje (Ilovica, Hauptmanca, Kurja vas, Črna vas, Hrdeckega vas, Karolinska zemlja)

Leta 1910 je mestna občina Ljubljanska (dalje MOL) segala na zahodu po Tržaški cesti približno do Jadranske ulice, na nasprotni strani je vključevala še Rožno dolino, na severozahodu ves Tivoli, na severu je segala po Dunajski približno do Triglavske ulice, na jugovzhodu po Dolenjski cesti nekaj dlje od Rakovnika, na jugozahodu pa daleč na Barje. Teritorij MOL se je v obdobju 1895-1910 povečal dvakrat: prvič leta 1896 s priključitvijo Vodmata - ozemlja med Njegoševo ulico in dolenjsko železnico, leta 1905 pa še z nakupom grajskega hriba.

Naraščalo je tudi število prebivalstva in hiš. Porast prebivalstva je povezan s priključitvijo Vodmata in z doseljevanjem prebivalstva s podeželja. Mesto s počasi razvijajočo se industrijo je postajalo vabljivo za vse, ki si na podeželju niso mogli najti kruha. Tako je Ljubljana leta 1890 štela 30.505 ljudi, leta 1910 pa že 46.630.

Med 1.000 prebivalci jih je v kmetijstvu in gospodarstvu delalo 33, v industriji in obrti 259, v trgovini, prometu in gostinstvu prav tako 259, preostali (449) pa so bili zaposleni v javnih službah in prostih poklicih ali so bili brez poklica. Ljubljana je do tedaj veljala za izrazito neindustrijsko mesto, saj se je industrija komaj začela razvijati. Edina večja tovarna iz predpotresne dobe je bila Tobačna tovarna. V popotresni dobi so se ji pridružili še drugi industrijski obrati: Kemična tovarna Moste, Kolinska, Union idr.

Pomembno prelomnico v razvoju Ljubljane je pomenil potres, ki je razmajal mesto pod grajskim hribom v noči med velikonočno nedeljo (14.4.) in velikonočnim ponedeljkom (15.4.) leta 1895. 30-40 potresnih sunkov je pognalo strah v kosti tudi najbolj pogumnim Ljubljančanom. Ljudje so bežali iz svojih stanovanj na trge, v parke, na deželo. Neredki so verjeli, da je napočil konec sveta in so s strahom čakali, kdaj se bo odprla zemlja. Mnogi si tudi po več dni niso upali nazaj v stanovanja in so raje prenočevali pod milim nebom, v sodih in kadeh iz Jakopičeve zeljarne na Mirju ter v železniških vagonih, ki jih je dala na razpolago Južna železnica.

Potres ni v celoti razrušil nobene hiše, do konca potresnega leta pa so jih od 1.373, kolikor jih je štela Ljubljana ob potresu, podrli le 49. Med njimi so bile tudi takšne, ki niso bile tako hudo poškodovane, da bi bile potrebne rušenja. Hišni lastniki, ki so se zavedali ugodne priložnosti, so hiše do tal podrli in zgradili nove,

Zasilna bivališča v kadeh za zelje v Trnovem; 1895

pri tem pa so bili deležni še najrazličnejših olajšav. V največ primerih pa je šlo pri potresu le za zrušene dimnike, udrta podstrešja ter razpoke v zidovih in obokih.

Prvo obdobje po letu 1895 je bilo obdobje rušenja, ki je Ljubljano oškodovalo številnih "lepotic" predpotresne dobe. Zaradi želje po čim modernejši Ljubljani, so brezobzirno podrli Knežji двореc, slikovito ukrivljeno Špitalsko (Stritarjevo) ulico ter hiše ob njej in še marsikatero zgradbo. V obdobju 1895-1910 so v Ljubljani podrli 154 hiš (11%), na novo pa so jih zgradili 361. Nove reprezentančne stavbe so deloma nastajale na mestih, kjer so porušili stare, deloma v predmestjih. V popotresnem obdobju so zgradili Narodni dom, palačo Slovenske filharmonije, palačo kranjskega deželnega zbora, poštno poslopje, deželno bolnišnico, ubožnico, hotel Union, Mestno hranilnico ljubljansko idr.

Med pridobitvami popotresne Ljubljane ne moremo mimo cestne železnice (1901), mimo elektrarne v Slomškovi ulici in Ljudske kopeli v Kolodvorski ulici. Nekatere od teh zgradb so bile zgrajene po vzoru podobnih stavb v tujini, tako Ljudska kopel po vzoru kopeli v Leipzigu ali jubilejna ubožnica po vzoru ubožnice v Elberfeldu.

Majhno provincialno mesto Ljubljana se je ob potresu naenkrat znašlo pred številnimi nalogami, med katerimi je bila na prvem mestu regulacija. V takem položaju si je mestno vodstvo želelo čimbolj izrabiti priložnost in zgraditi novo in moderno Ljubljano. Podobo prenovljene Ljubljane so v svojih regulacijskih načrtih podali štirje arhitekti: Camillo Sitte, Adolf Wolf, Maks Fabiani in Jan Duffé. Med njihovimi načrti so mestni možje izbrali Dufféjevega.

V zunanji podobi mesta je torej prišlo do velikih sprememb. Ne smemo pa pozabiti, da se je preobrazila tudi notranja podoba mesta; pri tem gre za bistvene spremembe na področju zdravstva in higiene. V publikaciji Ljubljana po potresu 1895-1910 lahko preberemo, da je potres pomenil **"blagodejno nevihto, ki je po vročih in zaduhlih dnevih mahoma izčistila in osvežila zrak."**² Mestno vodstvo je odredilo odpravo komunskih uličic in asanacijo stranišč. Iz leta v leto se je širila kanalizacijska mreža, mnoge ozke ulice so nadomestili s širokimi in svetlimi, mestno smetišče premestili v Mestni log, zgradili Ljudsko kopel idr. Gledano v celoti, pa so te novosti prihajale počasi, kar še zlasti velja za tiste, ki so jih morali izvesti meščani sami, kot npr.: izgradnja angleških stranišč, preureditev greznic, da jih je bilo moč pnevmatsko čistiti, gradnja kopalnic idr. Še sredi 30. let so, kot pravi Karel Petrič v sestavku o higieni, obstajala v starem mestu v sicer častitljivih stavbah številna stanovanja, ki so bila v higienskem pogledu zelo pomankljiva in so imela v glavnem naslednje napake: bila so temačna, brez zadostnega sonca in zraka, deloma vlažna, brez stranišč na izplakovanje, brez kopalnic itd. Arhivski viri kažejo, da so bile pogosto potrebne denarne ali celo zaporne kazni, da so se posamezniki odločili za spremembo. Od potresa leta 1895 do leta 1910 so skupaj prenovili 288 stranišč in greznic v vrednosti 684.600 K.³

Do leta 1908 je dajala Ljubljana podobo, kot da v njej živi tri četrtine nemškega prebivalstva. Število nemško govorečih oseb je od leta 1880 do 1910 naraslo od 5.658 na 5.950, toda procentualno nazadovalo od 21,5 na 14,2 %. Še vedno pa je bila v rokah tega dela meščanov večina kapitala. Do radikalnejšega posega v tako stanje je prišlo z nastopom župana Ivana Hribarja, ki je dal že ob koncu

prejšnjega stoletja postaviti dvojezične ulične napise v razmerju 6:1 (slovenski napis je bil šestkrat večji od nemškega, ker je bilo tudi Slovencev šestkrat več kot Nemcev). Ti napisi so povzročili veliko smeha in hude krvi, nazadnje pa so jih morali odstraniti. Slovenski napisi, ne le ulični, temveč tudi napisi na prodajalnah, kavarnah, obrtnih delavnicah, so zmagali šele po septembrskih dogodkih leta 1908.

Proti koncu 19. stol. se je slovensko buržoazno vodstvo dokončno razdelilo v dve stranki: klerikalno in liberalno. Ljubljano so imeli ves čas v rokah liberalci. Zgovoren dokaz za to sta župana Ivan Hribar in njegov naslednik Ivan Tavčar, ki sta veljala za prvaka liberalne Narodne napredne stranke.

Župan Ljubljane je leto dni po potresu, natančneje 7. maja 1896, postal Ivan Hribar, ki je bil od leta 1882 dalje ljubljanski občinski svetnik. Ljubljana je v času, ko je po potresu spreminjala podobo, potrebovala na krmilu odločnega, natančnega, razumnega in mestu predanega moža, ki bi vedno vedel, kaj hoče in kaj je v danem trenutku najbolj prav. Hribar se je kot župan srečal s številnimi odprtimi vprašanji tudi v zvezi z zdravstvom in higieno. Imel je kopico idej, od katerih je občinski svet nekatere sprejel, druge zavrnil, čeprav se je pozneje izkazalo, da je ravnal napak (npr.: v zvezi s posodami za smeti). O Hribarjevem uspešnem vodenju Ljubljane priča podatek, da je bil kar šestkrat izvoljen za ljubljanskega župana, zadnjič leta 1910. Toda te izvolitve cesar Franc Jožef ni hotel potrditi, kajti proti njemu so odločno nastopili ljubljanski Nemci, avstrijska vlada in Slovenska ljudska stranka.

Obdobje od 1895 do I. svetovne vojne resnično lahko označimo, kot piše Marjan Drnovšek, za burno in z narodnostnimi in političnimi krči zaznamovano dobo razvoja mesta.⁴ Mesto je marsikaj pridobilo, s popotresnim rušenjem pa tudi marsikaj izgubilo. Knjiga Ljubljana po potresu 1895-1910 in sestavek Gustava Ogrina Ljubljana pred in po potresu, v katerem avtor povzema nekatere podatke po omenjeni knjigi, poročata tudi o silovitem napredku na področju zdravstva, higiene in stanovanjskih razmer. Res je, da se je kanalizacijsko omrežje iz leta v leto povečevalo, da je mesto dobilo električno razsvetlavo, da so zgradili vrsto palač in delavskih hišic, da so se trudili za uvedbo angleških stranišč, kopalnic, za pranje perila v mestu (v ta namen naj bi zgradili mestno pralnico) in podobno. Vendar nas ta slika ne sme zapeljati. Arhivski viri prikazujejo še drugo plat medalje, ki pa ni tako blesteča. Še vedno so po ljubljanskih predmestjih obstajala sila zanemarjena dvorišča, na katerih je bilo moč najti vse od gnoja dalje. Velika večsobna stanovanja med Cankarjevo cesto, Gradiščem in Vrtačo ter ob Resljevi cesti so bila rezervirana za najpremožnejše meščane, za vse druge pa so bila dostopna večinoma le najemniška stanovanja slabše kvalitete, včasih celo po kleteh in na podstrešjih.

Zdravstvo je v tem času napravilo velik korak. Delno gre zasluga novi bolnišnici in požrtvovalnim, delu predanim zdravnikom (Edo Šlajmer, Alojz Valenta, Karel Bleiweis, vitez Trsteniški idr.), delno tudi meščanom samim, čeprav se je še prepogostokrat pokazala njihova premajhna ozaveščenost.

Popotresno rušenje v Špitalski (Stritarjevi) ulici; 1895

III. ZDRAVSTVENE RAZMERE

1. MESTNO ZDRAVSTVO DO 1895

(Kratek pregled)

Zdravstvena dejavnost ima v Ljubljani globoke korenine. Da so se z njo ukvarjali že v antiki, nam pričajo izkopanine na Mirju. Tu so arheologi odkrili del hiše ali manjše bolnišnice neznanega rimskega zdravnika iz časa Emone, v bližini omenjenega najdišča pa še večjo količino kirurških inštrumentov in posod za zdravila.⁵

Temačni srednji vek je imel za bolnike bolj malo posluha. Bolnike so izločili iz zdravega okolja in jih prepustili božji milosti. Ljubljana je poznala dva tipa takšnih izolirnic: leprozorije, kamor so zapirali gobavce, in lazarete za kužne bolnike.⁶ Leprozorijev in lazaretov je bilo več, kar dokazuje, da so bile kužne bolezni v mestu stalno navzoče. Gobavost je iz Ljubljane izginila v drugi polovici 16. stol., še naprej pa je morila kuga, ki so se ji s prihodom Turkov pridružile še črne koze. Zlasti huda kuga je kosila v letih 1579 in 1599. Da bi onemogočili njeno širjenje, je dal Mestni magistrat leta 1586 zunaj mestnega obzidja zgraditi lazaret za okužene, kjer so bolnike negovali redovniki reda sv. Lazarja, vendar se je kuga oglašala tudi še v naslednjih stoletjih. Leta 1715 je zaradi kuge umrlo vsak dan po pet beračev. Lazaret je takrat nudil zatočišče okoli 400 bolnikom.⁷

Konec 16. stol. se je v Ljubljani razširila nova bolezen - sifilis. Siromake in vojake, ki so zboleli za to nevarno boleznijo, so zdravili v lazaretih, premožnejše meščane in plemstvo pa kar po domovih. Za zdravljenje so poznali le dve zdravili: živosrebrne pare in gvajakolov les.⁸

V letih 1793-1807 so v Ljubljani razsajale koze, proti katerim so prve meščane cepili leta 1797. Koze so Ljubljano ponovno obiskale v letih 1873/74 in zahtevale 109 žrtev, pozimi 1887/88 pa še 157.⁹

Poleg koz so pomenile za Ljubljančane hude nadloge še legar, egiptovska očesna bolezen, gripa in kolera. Najpogosteje se je pojavila kolera (1836, 1849/50, 1854/55, 1866, 1886). Leta 1886 so za bolnike, obolele za kolero, zgradili posebno bolnišnico pri sv. Krištofu, t.i. "kolera špital".¹⁰ Bolezni niso prizanesle niti otrokom, ki so največkrat podlegali epidemijam variole, škrlatinke in davice.¹¹

Prvi špitali ali hospitali so se v Ljubljani pojavili že v srednjem veku. Njihova osnovna funkcija je bila drugačna od današnje. Nudili so zatočišča osamljenim, ostarelim in onemoglim meščanom, obolele varovance pa so v njih zdravili le, če niso imeli kužne bolezni. Takšne špitale so ustanavljali cerkveni in posvetni dostojanstveniki (bogati meščani, plemstvo, cesar, duhovščina), pa tudi mestni cehi.¹² V špitale so sprejemali poleg onemoglih meščanov tudi najdenčke in sirote, tujce pa le redkokrat, ker so se bali, da ne bi prinesli kuge. Bolnike v špitalih so zdravili ranocelniki in kirurgi. Najstarejši špital v Ljubljani je bil Križniški hospital (1282), ki ga je dal postaviti red križarjev, v naslednjih treh stoletjih pa je dobila Ljubljana še Meščanski špital (1325 ali 1342) in Cesarski špital (1553).

Ljubljana je prvo splošno bolnišnico dobila 19. junija 1786. Zasluge zanjo ima cesar Jožef II., ki se je na poti iz Italije na Dunaj (leta 1782) v Ljubljani močno začudil, da mesto nima svoje bolnišnice, ima pa cel kup samostanov. Ukazal je, naj samostan klaris preuredijo v vojaško bolnišnico, samostan bosonogih avguštincev na Ajdovščini pa v splošno bolnišnico. Splošna bolnišnica je imela na začetku dvanajst postelj¹³ (devet za moške, tri za ženske). Za bolnike so skrbele za to delo usposobljene strežnice, in sicer na treh oddelkih: medicinskem, kirurškem in dermatološkem. Leta 1788 je začel delovati še oddelek za duševne bolnike. Sprva so sprejemali samo bolnike iz mesta, kasneje pa tudi obolele s podeželja.¹⁴ Bolnišnico so vodili usmiljeni bratje iz Trsta.

Velik napredek je ljubljansko zdravstvo doživelo v času Ilirskih provinc (1809-1813), ko je kirurški licej postal medicinska fakulteta za splošno medicino in kirurgijo. Ob spremenjenem bolnišničnem redu so pod isto streho združili bolnišnico, umobolnico, porodnišnico, najdenišnico in hiralnico ter uredili klinično predavalnico, kemijski laboratorij, odpravili pa konvent usmiljenih bratov.¹⁵ Ob ponovni vrnitvi so Avstrijci medicinsko fakulteto ukinili in omogočili vrnitev usmiljenim bratom. Mesto je imelo civilno bolnišnico v rokah od 1812.-1849. leta, ko je postala deželna institucija. Sredi 19. stol. je bolnišnica doživela nagel razvoj. Tako so leta 1849 prvič uporabili kloroform kot narkotično sredstvo pri operacijah.¹⁶

Vporedno z naraščanjem števila prebivalstva je raslo število bolnikov, zato so morali bolnišnico nenehno širiti. Leta 1881 je bilo v njej 489 postelj, 1890 pa že 616. Število bolnikov je v omenjenih desetih letih poraslo od 3.994 (leta 1881) na 4.472 (1890). Zanje je skrbelo 25 zdravnikov in pet kirurgov.¹⁷

Do prihoda dr. Eda Šlajmerja¹⁸ v Ljubljano (1892) so v splošni bolnišnici opravljali le manj zahtevne operacije, pri katerih ni bilo treba posegati v notranjost človeškega organizma, ker so se bali zastrupitev. Po letu 1892 pa je zlasti kirurški oddelek doživel silovit razcvet.

Čeprav je večina ljubljanskih žensk rojevala doma, je imela Ljubljana že pred začetkom 19. stol. svojo porodnišnico, ki je skupaj z umobolnico, najdenišnico in hiralnico delovala v Meščanskem špitalu (1789-1809). Leta 1816 se je porodnišnica preselila na območje današnjega Miklošičevega parka.¹⁹ Imela je sobo za nosečnice, porodno sobo, sobo za otročnice in dve manjši sobi za samoplačnice. Sprejemala je predvsem take nosečnice, ki niso mogle roditi doma. Od 1843 dalje je bilo prepovedano sprejemanje tujk v porodnišnico, verjetno zaradi prostorske stiske. Janez Bleiweis poroča,²⁰ da je bilo število porodnic leta 1864 tako veliko, da so morale otročnice ležati po tleh, zaradi česar je izbruhnil porodni prisad, ki je zahteval 28 žrtev (od 88 zbolelih) in povzročil med nosečnicami nezaupanje do porodnišnice. Konec leta 1864 so zgradili novo porodnišnico, jo leta 1870 preuredili in napravili provizorični ginekološki oddelek.

Otroško bolnišnico,²¹ imenovano "Elizabetinska otroška bolnica", je Ljubljana dobila leta 1865. Ustanovil jo je mestni fizik dr. Viljem Kovač. Prvotno je delovala na Poljanski cesti in je imela leta 1865 dvanajst postelj, leta 1876 pa sedemnajst. Vanjo so sprva sprejemali otroke revnih staršev, zaradi vsevečjih potreb pa so morali leta 1889 zgraditi novo otroško bolnišnico na Streliški ulici, ki je bila

Rušenje deželne bolnišnice na Ajdovščini; 1895

zasebna društvena ustanova. Od leta 1874-1918 so jo vzdrževali Nemci, ki so budno spremljali, da se v članstvo ne bi vrinil kak Slovenec. Nova otroška bolnišnica je leta 1889 razpolagala s 30 posteljami.

Prvo blaznico²² so v Ljubljani zgradili v letih 1820-1827. Ob dograditvi je imela 24 celic, kar pa se je kmalu pokazalo za nezadostno. Že v 40. letih 19. stol. so izdelali načrte za novo, a je zaradi nemirnih časov sredi 19. stol. niso zgradili. Zaradi vedno večjega dotoka duševno bolnih je postalo vprašanje blaznice ob koncu 60. let silno pereče in so ga večkrat obravnavali tudi v deželnem zboru. Prof. dr. Schlager z Dunaja je odločno odsvetoval prizidavanje k stari stavbi in zagovarjal stališče, da je v okolici Ljubljane treba zgraditi novo bolnišnico za duševno bolne. Dr. Karel Bleiweis je leta 1875 predlagal nakup Krisperjevega posestva na Studencu, kjer naj bi zgradili novo bolnišnico za 160 oseb. Deželno blaznico na Studencu so odprli leta 1881. Ob otvoritvi je bilo v njej 77 bolnikov, vodil pa jo je dr. Karel Bleiweis, vitez Trsteniški.

Vojaška bolnišnica²³ je našla svoje prve prostore v nekdanjem samostanu klaris nasproti današnjega hotela Slon. Leta 1782 jo je ustanovil cesar Jožef II. V času Ilirskih provinc je lahko sprejela 300 vojakov. Sočasno z omenjeno bolnišnico je že sredi 19. stol. delovala še vojaška bolnišnica na Novem trgu, v hiši nekdanjega nemškega viteškega reda. Po potresu so jo opustili in zgradili na Zaloški cesti veliko vojaško bolnišnico v paviljonskem sistemu (dokončana leta 1899).

O novi splošni bolnišnici v Ljubljani so začeli razmišljati leta 1887, ko je bila stara potrebna popravila in dodatnega poslopja za infekcijske bolezni. Z gradnjo ob Zaloški cesti v Vodmatu so pričeli leta 1893. Predvidoma naj bi bila dokončana in izročena svojemu namenu 1. avgusta 1896, ker pa je potres leta 1895 staro bolnišnico tako razmajal, so prve bolnike sprejeli v novo bolnišnico že konec leta 1895.

Staro bolnišnico na Ajdovščini so morali porušiti že leta 1895. Vseh 338 bolnikov, kolikor jih je bilo v tragični noči v bolnišnici, so deloma poslali domov deloma pa razporedili v šotore in kasneje v 25 lesenih barak, ki so jih vojaki postavili na vrtu bolnišnice. Barake je dalo na voljo dunajsko društvo Rdečega križa.²⁴

2. BOLNIŠNICE IN ZDRAVSTVENO OSEBJE

2.1. BOLNIŠNICE

Najpomembnejši dosežek na področju zdravstva v Ljubljani konec 19. stol. je predstavljala nova **deželna bolnišnica**, zgrajena v paviljonskem sistemu. Nova bolnišnica, ki so jo slovesno odprli 16. oktobra 1895, je obsegala petnajst objektov, ločenih v dve skupini:²⁵

- a) bolniški paviljoni
- b) upravna in gospodarska poslopja

K prvi skupini so spadali:

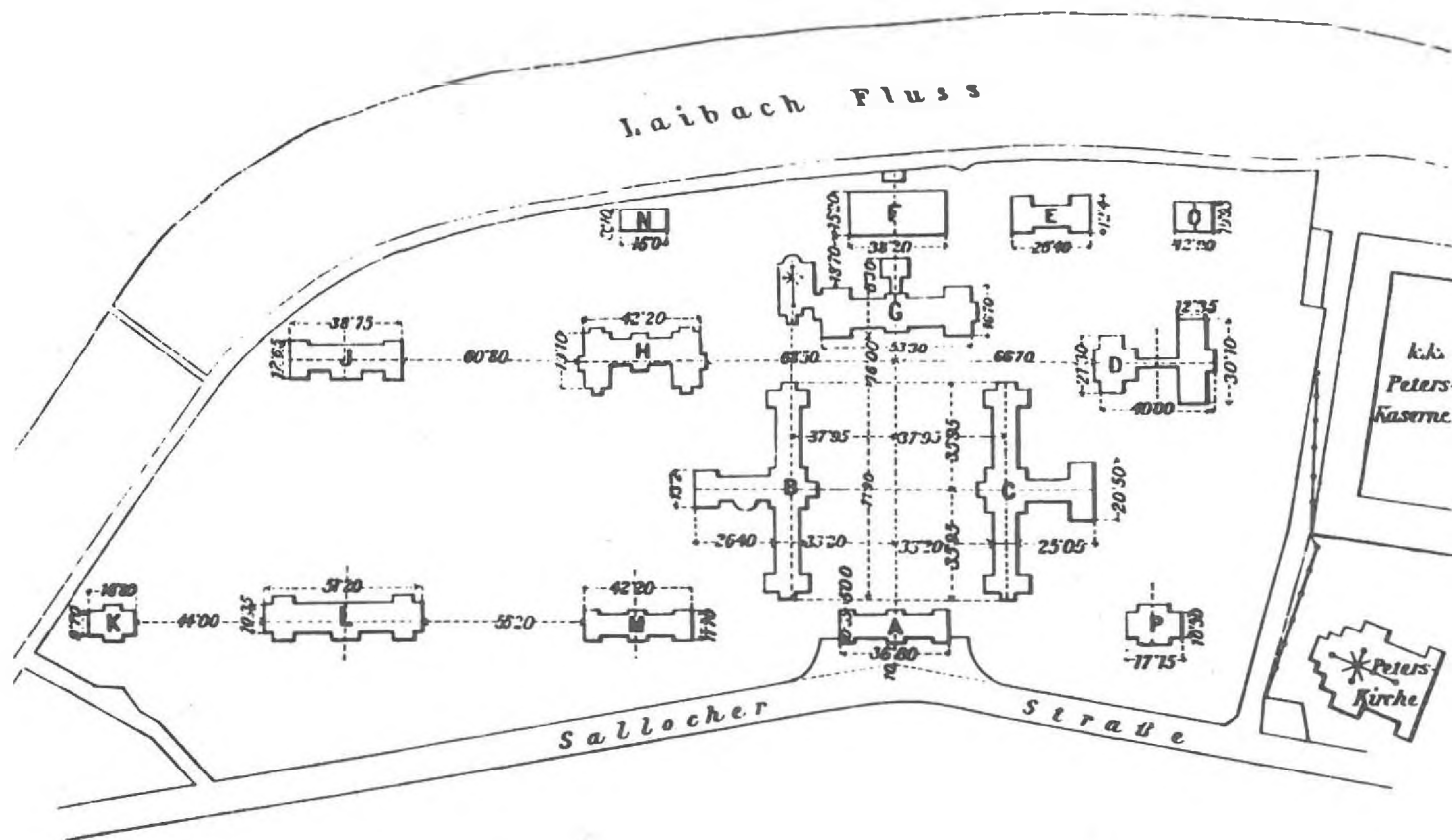
1. medicinski paviljon s 150 posteljami
2. kirurški paviljon s 134 posteljami
3. dermatološki paviljon s 66 posteljami
4. očesni paviljon s 53 posteljami
5. ginekološko-porodniški paviljon s 43 posteljami
6. infekcijski paviljon s 24 posteljami
 - a) oddelek za škrlatinko
 - b) oddelek za davico
7. hiralnica z 89 posteljami

V vseh sedmih paviljonih je bilo prostora za 568 bolnikov. Med pripadajoče objekte je štelo osem stavb: administracijsko poslopje, gospodarsko poslopje s centralno kuhinjo, pralnico, stanovanji usmiljenih sester in kapelico, paviljon za kotle, dezinfekcijsko napravo, stroje in skladiščenje premoga s hlevom in kolnico, mrtvašnica, ledenica in rezervno skladišče za premog, paviljon s stanovanji upravitelja in kontrolorja in paviljon s stanovanji za pomožno osebje.²⁶

Generalni projekt za deželno bolnišnico je izdelal zagrebški arhitekt Kuno Weidmann. Po njegovem načrtu naj bi imela nova bolnišnica 320 postelj.²⁷ Ker ni predvidel centralne kurjave, električne razsvetljave, hiralnice in stanovanj za pomožno osebje, je deželni inženir Anton Klinar prvotni načrt razširil. Dodal je manjkajoče objekte in instalacijo ter povečal število postelj na 568. Vsaki postelji je pripadalo 7-9 m² talne površine in 30-38 m³ zraka. 20 bolnikov je imelo skupno kopel in stranišče.²⁸

Stroški za novo bolnišnico so do leta 1895 znašali 630.000 gld. Pri tem je Kranjska hranilnica prispevala 80.000 gld., Mestna občina ljubljanska 36.000 gld., preostali del pa je bil deželni strošek.²⁹

Prve spremembe³⁰ je nova bolnišnica doživela že leta 1899. Pod strokovnim vodstvom dr. Alojza Valente so dozidali in uredili nov porodniški oddelek in razširili ginekološki oddelek. Po novem je imel porodniški oddelek 27 postelj, ginekološki

Situacijska skica Deželne civilne bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani: A upravno poslopje; B kirurški paviljon (134 postelji); C medicinski paviljoni (150 postelji); D porodniški paviljon (43 postelji); E gospodarski paviljon; F kotlarna; G poslopje za kuhinjo in pralnico; H paviljon za kožne bolezni (66 postelji); J paviljon za infekcijske bolezni (24 postelji); K mrtvašnica s secirno dvorano; L paviljon za telesne hiralce (98 postelji); M paviljon za očesne bolnike (33 postelji); N ledenica; O stanovanjska zgradba za pomožno osebje; P stanovanjska stavba za uradnišo

pa 22. Druga novost je bil nevrološki oddelek, ki so ga v prvem desetletju 20. stol. uredili v posebni stavbi, sprva namenjeni za hiralnico.

Največje število bolnikov so vsako leto sprejeli na kirurškem oddelku. Leta 1896 so na novo sprejeli (brez tistih, ki so bili 1. januarja 1896 že v bolnišnici) 1.722 pacientov, leta 1900 že 2.740 in leta 1909 kar 3.759 bolnikov. Neizogibna posledica naraščanja števila bolnikov je bila vse večja prostorska stiska,³¹ za bolnike pa je še vedno skrbelo enako število zdravnikov (trije do štirje), zato so morali bolniki zgodaj zapuščati bolnišnico. Kadar je bila stiska največja, so ležali kar po tleh. Najbolj so pri tem trpeli kmetje, delavci in zdravniki. Bolni kmetje in delavci zato, ker so jih v večini primerov čakale postelje ali zasilna ležišča v tretjem plačilnem razredu, zdravniki pa zaradi preobilice dela in neustreznih pogojev zanj. Leta 1910 je prof. E. Šlajmer zaradi vse večjega števila bolnikov uspel pri deželnem odboru dobiti privoljenje za razdelitev kirurškega paviljona na aseptični in septični oddelek.³² Na kirurškem oddelku so se ukvarjali z zdravljenjem želodca, črevesja, mehurja, možganskih tumorjev ter izvajali razne ginekološke operacije ipd.

Na medicinski oddelek³³ so pošiljali bolnike z želodčnim, pljučnim in črevesnim katarjem, pljučnimi boleznimi (tuberkuloza, pljučnica), bolnike, ki so oboleli za revmatizmom kosti in mišic in podobnimi boleznimi. Pogostokrat so se na tem oddelku znašli alkoholiki.

Na opazovalni oddelek³⁴ so pošiljali duševno zmedene bolnike, epileptike ipd. Tu so jih nekaj časa opazovali, in če je bilo potrebno, poslali v deželno blaznico na Studenec.

Tudi na teh dveh oddelkih je število z leti vztrajno naraščalo, z izjemo v letih 1906 in 1907, ko je občutno upadlo. Leta 1896 so na novo sprejeli 1.551 bolnikov, leta 1909 pa kar 2.465.

Ljubljana je imela svoj okulistični oddelek³⁵ s 34 posteljami, ki ga je vodil dr. E. Bock, že v stari bolnišnici. Še preje so očesne bolezni zdravili na kirurškem oddelku. V novi bolnišnici so dobili očesni bolniki svoj paviljon z 10 sobami in 53 (pozneje 61) posteljami. Vendar se je kmalu pokazalo, da je takšna kapaciteta premajhna, saj so bolniki prihajali ne le iz Ljubljane, temveč iz vse Kranjske in sosednjih dežel. Za prvo silo je oddelek dobil dve dodatni sobi s 24 posteljami; tako je ostalo do leta 1912, ko so zgradili prizidek z več kot 30 posteljami. Med najbolj nevarnimi očesnimi boleznimi, ki so jih zdravili na očesnem oddelku, je bil trahom.

Na dermo-sifilitičnem oddelku³⁶ so zdravili kožne in spolne bolezni, med njimi pogosto sifilis. V zdravniškem poročilu iz leta 1895 beremo, da se je sifilis vse bolj širil med preprostim ljudstvom na podeželju. Šlo je predvsem za mlada dekleta in fante med 15. in 25. letom. Poročilo navaja, da je največ obolelih iz okolice Kočevja, Krškega in Novega mesta. Avtor poročila na koncu dodaja: "**Vsi sprejeti iz teh krajev izpovedujejo, da je doma še precej bolnih, a se sramujejo priti v bolnico.**"³⁷

Infekcijski oddelek je nudil pomoč bolnikom, obolelim za davico, škrlatinko, ošpicami, oslovskim kašljem, grižo, legarjem, tuberkulozo in drugimi nalezljivimi

bolezni. Pri tem je treba upoštevati, da na oddelku niso iskali pomoči vsi oboleli, marveč so mnogi nalezljive bolezni prebolevali doma. Leta 1896 je za nalezljivimi boleznimi zbolelo 612 oseb, od katerih so jih samo 189 zdravili v bolnišnici, naslednje leto pa od 407 bolnikov le 76. Umrljivost zaradi infekcijskih bolezni ob koncu prejšnjega stoletja ilustrirajo naslednje številke: leta 1895 je znašala 11,6% (od 892 obolelih umrlo 122), leta 1896 še 9,8% (od 612 bolnikov jih je umrlo 83), leto kasneje pa le 7,1% (od 407 bolnikov 79 smrtnih primerov).³⁸

Število sprejetih primerov na ginekološki oddelek se je v letih 1896-1909 povečalo za petkrat.

Bolnike so sprejemali od 10. do 12. ure, nujne primere tudi zunaj navedenega časa. Časopis Slovenec leta 1906 poroča, da so v čakalnicah pogosto ure in ure dolgo čakali bolniki z nalezljivimi in drugimi boleznimi kar skupaj.³⁹

Pediatričnega oddelka nova bolnišnica ni imela, ker so za bolne otroke skrbeli v **Elizabetinski otroški bolnišnici**. V njej se je zdravilo le majhno število bolnikov: najmanj leta 1897 - le devet, največ leta 1902 - 66. Zato je imel dr. Bogdan Derč,⁴⁰ ko je leta 1907 prišel v Ljubljano, težko nalogo: prepričati javnost o potrebi otroškega zdravstva, zraven pa prestreči zahrbtno udarce Slovincem sovražnih krogov (bolnišnica je bila v rokah v Ljubljani živečih Nemcev). Po prihodu v Ljubljano je dr. Derč ustanovil otroško ambulanto, v kateri je ordiniral brez plačila. Ordinacija je bila odprta ob ponedeljkih, sredah in petkih od 8. do 9. ure.

V okvir deželnih dobrodelnih zavodov so poleg bolnišnice sodile še blaznica, porodnišnica, Elizabetinska otroška bolnišnica in najdenci v deželni oskrbi.

Vse do 19. stol. je bila usoda duševnih bolnikov sila žalostna, saj so jih vklepali v verige in zapirali v posebne temnice, ječe in stolpe za norce. Šele z začetkom gradnje bolnišnice za duševno bolne in načrtnega zdravljenja duševnih bolnikov se je stanje začelo spreminjati.

Novo **umobolnico** za Kranjsko so leta 1881 odprli na Studencu. Vanjo so pošiljali duševno bolne z vseh koncev: iz Grosupljega, Vrhnike, Kočevja, Kamnika, Razdrtega, Preddvora, Ljubljane z okolico idr., in to vseh starosti, samske in poročene. Med njimi najdemo razne pomočnike, zidarje, kleparje, mizarje, natakariče, šivilje, delavce, študente in celo zdravnika.⁴¹

Med bolniki, ki so jih pripeljali na Studenec, je bilo veliko alkoholikov. Nekateri so pili vse alkoholne pijače po vrsti, drugi samo še žganje. Mnogi med njimi so bili povratniki. V bolnišnici se jim je stanje navadno izboljšalo, nikoli pa se niso vrnili domov popolnoma zdravi. Ker so mnogi med njimi doma začeli ponovno popivati, je postajala bolezen vse težja. Eden od takih primerov je bil F. Ž.⁴² Ko so ga pripeljali v opazovalnico, je bil prestrašen, pred očmi je videl kače, miši, različen mrčes, trgal je deske, razbijal električne luči itd. Poslali so ga na Studenec, od koder je pobegnil in se ponovno napil.

ŠTEVILO BOLNIKOV V DEŽELNI BOLNIŠNICI
/1895 - 1909/

Leto	Deželna bolnišnica							Najdenci v deželni oskrbi		Elizabetinska otročka bolnišnica		
	Medicin. odd.	Opazov. odd.	Kirurški odd.	Okulist. odd.	Dermat.- sifil. odd.	Infekcij. odd.	Ginekol. odd.	Skupaj	M	Ž	M	Ž
1895	ni podatkov, ker so začeli bolnike sprejemati šele konec leta 1895											
1896	1551		1722	859	709	189	141	5171	-	3	4	11
1897	1742		2111	868	801	76	170	5768	2	1	4	5
1898	1875		2263	942	831	58	238	6207	-	1	11	12
1899	1949		2433	1011	824	145	289	6651	1	3	13	14
1900	1944		2740	1089	870	198	437	7278	-	-	24	21
1901	2131		3045	1120	1066	176	438	7976	-	-	14	31
1902	2368		3108	1273	1073	101	534	8457	-	-	31	35
1903	2435		3234	1309	972	128	546	8624	-	-	28	32
1904	2348		3381	1431	1116	125	619	9020	-	-	20	29
1905	2543		3340	1477	1276	153	627	9416	-	-	18	10
1906	2200		3033	1412	1063	138	597	8443	-	-	30	32
1907*	2220		3493	1453	892	134	676	8868	-	-	17	19
1908	2510		3656	1539	920	186	736	9547	-	-	21	15
1909	2465		3759	1463	1119	282	705	9793	-	-	35	22

* Podatki veljajo le za prvih enajst mesecev

Ohranjena so poročila o bogati domišljiji duševno bolnih. Tako si je osemindvajsetletni A. P. iz Trsta, delavec pri deželni železnici, domišljjal, da bo še istega dne umrl, da sliši glasove, ki ga opozarjajo na smrt. 56-letni Š. J., železolivar pa, da je grofovskega rodu, večkratni milijonar in da mu kanonik Golobič in dr. Robida branita, da ne doseže svojih pravic.⁴³

Po zdravstvenih pravilih bi morali vsakega duševnega bolnika najprej štirinajst dni opazovati na opazovalnem oddelku splošne bolnišnice, šele nato naj bi ga odpeljali na Studenec, če bi bilo potrebno. V praksi je bilo velikokrat drugače. Domači so duševnega bolnika na lastno odgovornost pripeljali v Ljubljano, kjer mu je zdravnik, ki bolnika navadno še poznal ni, napisal spričevalo, s katerim so bolnika spravili na Studenec.⁴⁴

Leta 1907 se je v Ljubljani pripetil zanimiv dogodek, ki kaže na odnos do duševnih bolnikov. Med bivanjem v Ljubljani je trgovec Fran Vinzel iz Trsta duševno zbolel. Bolnika so peljali najprej v deželno bolnišnico, kjer ga niso hoteli sprejeti, čeprav je imel pri sebi dovolj denarja za plačilo stroškov, odklonili pa so ga tudi na Studencu, zato so ga morali pripeljati nazaj v hotel in neprestano stražiti. Še bolj nerodno bi bilo, če bi bil g. Vinzel brez denarja. V tem primeru bi ga lahko zaprli le še v magistratni zapor, čeprav je bilo njegovo mesto v bolnišnici. Dogodek je dal povod, da so 3. junija 1908 dokončno sklenili, da se v deželno blaznico na Studencu iz humanitarnih razlogov sprejemajo tudi tisti bolniki, katerih identiteta in domovinstvo nista znana, a tudi odtlej je moral vsak bolnik prinesiti s seboj kratek popis bolezni, ki ga je opravil mestni policijski zdravnik.⁴⁵

Razen v deželni blaznici so za duševno bolne skrbeli še v hiralnici sv. Jožefa, za posamezne bolnike pa njihovi domači. Število duševnih bolnikov je iz leta v leto nihalo, v povprečju pa se je letno gibalo okoli številke 197 (v letih 1896-1905).

Potres leta 1895 je pripeljal Ljubljančane do spoznanja, da nujno potrebujejo ustanovo, ki bi jim ob podobnih primerih nudila zdravniško pomoč in bi skrbelo za prevoz ranjencev in bolnikov. Predlagali so ustanovitev reševalne postaje in ambulante za mestne ubožce. Ideja je bila realizirana leta 1900.⁴⁶ Oskrba v t.i. **rešilni postaji**, ki je imela svoje prostore v Mestnem domu, je bila brezplačna. V njej sta ordinirala dva zdravnika. Sprva je bilo dogovorjeno, da bi na reševalni postaji vsak zdravnik opravljal zdravniško službo enkrat mesečno, pri čemer naj bi vsak od njih sporočil, kje je dosegljiv v primeru nezgode. Kmalu se je izkazalo, da ta način ni ustrezen, kajti do nezgode je lahko prišlo na enem koncu mesta, zdravnik pa je živel na drugem in je lahko precej dolgo trajalo, preden je prišel do ponesrečenca. Zato je odtlej reševalni voz jemal s seboj najbližjega zdravnika, kar se je izkazalo mnogo bolj uspešno.

Reševalna postaja se je pri Ljubljančanih hitro udomačila, tako mesečna poročila za leto 1902 kažejo, da je intervenirala od 20 do 50-krat mesečno. Zdravnik je nudil zdravniško pomoč na licu mesta v različnih nujnih primerih (zlomi nog, poškodbe glave, zastrupitve, padci, poškodbe pri delu v tovarni, posredovanja pri porodih idr.). Z reševalnim vozom so vozili bolnike v bolnišnico, hiralnico, na železniško postajo, v bolnišnične zavode. Prevoz je lahko odredil Mestni magistrat, policija ali zdravnik, osebno ali pisno in je stal dve kroni.⁴⁷

Notranjost reševalnega voza; 1904

Ker Ljubljana ni imela reševalnega društva, je MOL prosila Gasilsko društvo, da bi za letno plačilo prevzelo oskrbovanje reševalne postaje. Idejo so uresničili 1. januarja 1903. Naloga Prostovoljnega gasilskega in reševalnega društva⁴⁸ je bil prevoz bolnikov in ranjencev v stanovanja in razne zavode, izvzemši tiste bolnike, ki so bolehalo ali umrli za nalezljivimi boleznimi.

Leta 1903 je reševalna postaja intervenirala v 463 primerih.⁴⁹ V 44 primerih so pomagali bolnikom z zmečkaninami in zlomi, največkrat z zlomi nog. Pri težkih porodih in boleznih na rodilih so nudili pomoč 20 ženskam, 36 bolnikom pa pri raznih boleznih notranjih organov: pljuča, želodec, črevesje, mehur idr. Pri starejših ljudeh so pod rubriko diagnoza pogostokrat omenjeni: oslabelost, šibkost, vodenica, padci itd., pri drugih bolnikih pa še glavobol, bolečine v križu, epilepsija, zastrupitve, razni udarci, vbodi, opekline, ozeblina, revmatizem. Preseneča veliko število povoženih in rekonvalescentov (116 od 463).

V Mestnem domu je imela svoje prostore tudi **ambulanta za mestne ubožce**. Vsakdo, ki je v njej iskal pomoč, se je moral izkazati s posebno izkaznico za brezplačno zdravljenje in prejemanje zdravil, ki jo je dobil na Mestnem magistratu. Ob prevzemu zdravil jo je moral pustiti v lekarni in iti na magistrat po novo.⁵⁰

Med leti 1905-1910 je postala Ljubljana bogatejša še za dve zdravstveni ustanovi. Prva je bil **azil za neozdravljive bolnike**, druga pa **postaja za pomoč pljučnim bolnikom**. Slednjo sta leta 1907 ustanovila dr. Levičnik in D. Bleiweis - Trsteniški.

Med zasebnimi sanatoriji v Ljubljani naj omenim **Leonišče**, ki je leta 1900 razpolagalo z najnovejšim rentgenskim aparatom in več elektromedicinskimi napravami.

Do leta 1900, ko je Magistratni gremij kupil **reševalni voz** za prevažanje bolnikov, so vse bolnike in ranjence nosili na nosilnicah ali prevažali v dvokolnicah. Takšno prevažanje je bilo včasih za ranjenca sila mučno. Dr. Ivan Kopriva omenja v svojem zdravniškem poročilu za leto 1897⁵¹ primer ponesrečenca z zlomljeno nogo, pri katerem so ob prevažanju v dvokolnici koščki kosti zaradi cukanja vozička trgali še nepoškodovane mišice in kožo in prodrli na površje. Rezultati takega prevažanja so bili lahko še hujši - komplicirane rane ali celo smrtne krvavitve. Pri tem je treba upoštevati stanje tedanjih cest, ki so bile posute z debelim nepresejanim gramozom, pozimi pa pogosto zasnežene. Dr. Kopriva v poročilu navaja, da dvokolnice za prevoz ranjencev in bolnikov sploh niso primerne in apelira za nakup dveh vozov: enega za bolnike z infekcijskimi boleznimi, drugega pa za preostale bolnike. Leta 1897 bi takšen voz stal 800 gld., stroške pa naj bi poleg MOL pokrile tudi druge občine (z bolj razvito industrijo), saj bi z vozovoma vozili tudi bolnike iz drugih krajev (od Železniške postaje do bolnišničnih zavodov in nazaj). Predlog dr. Koprive so napol uresničili leta 1900, ko je Ljubljana dobila prvi reševalni voz, s katerim pa so prevažali le bolnike z nenalezljivimi boleznimi. Na reševalni voz za nalezljivo bolne je bilo potrebno počakati do leta 1904, ko so ga naročili pri F. Boskovitsu na Dunaju. Stal je 2.300 K. Voz je bil znotraj obit s cinkovo pločevino, prav takšno je bilo tudi bolniško nosilo za ponesrečenca. Nosilo je bilo mogoče namestiti za ležeč ali sedeč položaj. Poleg nosila je bil sedež za spremljevalca. Dostop v voz je bil možen skozi dvokrilna vrata na zadnji strani. Na prostoru pod sedežem so shranjevali odeje in rjuhe za primere, ko bolniki doma niso imeli dovolj posteljnine. Rjuhe in odeje so bolnika

med prevozom varovale pred mrazom. Voz je vlekla vprega z dvema konjema, ki se je zaradi varnosti izkazala kot nujna.⁵²

V smislu § 3 in § 8 deželnega zakona z dne 28. avgusta 1883 so bile domovinske občine zavezane za svoje občane, četudi so bivali zunaj občinskih meja, v primeru bolezni in pri dokazanem ubožstvu preskrbeti zdravila oziroma povrniti **stroške** tisti občini, ki je bolnika zdravila ali njegovo zdravljenje plačala. Isto je veljalo tudi za plačilo stroškov reševalnega voza.⁵³

Mestni magistrat ljubljanski je c. kr. deželni vladi vsako leto javljal imena tistih oseb, ki so sodile v ljubljansko domovinsko občino, a zaradi delomrzništva niso imele pravice do brezplačne uporabe zdravstvenih storitev. Leta 1901 jih je bilo osem, v kasnejših letih pa je njihovo število padlo na štiri do pet. V glavnem je šlo iz leta v leto za iste osebe. Njihova starost je bila različna: od 23 do 70 let, prav tako tudi poklici: krojači, čevljarji, tkalci, pisarji, peki, trgovski pomočniki, soboslikarji.

Domovinske občine niso bile dolžne plačevati zdravstvenih uslug za tiste osebe, ki so imele v lasti določeno premoženje. V takih primerih so dolg za oskrbnino izterjali z rubežem. Tako je bil npr. Ivan Škof iz Šelenburgove ulice (del Slovenske ceste) dolžan 5 K in 70 v. oskrbnine za svojo ženo Ano, ki je bila novembra leta 1903 tri dni v bolnišnici. Ker stroškov ni plačal, so mu 7. februarja 1904 zarubili omaro za obleko.⁵⁴

Tako kot posamezniki so se tudi domovinske občine branile plačevanja stroškov. Leta 1904 je Mestni magistrat dobil naslednje sporočilo občine Lukovica: **"Janko Oman, oče Milke Oman, ima okoli 800 K letne pokojnine in s to vsoto prav lahko preskrbi svojo družino in plača stroške prevoza v bolnico. Takemu pijancu in zapravljivcu dati kako podporo ali plačati stroške, bi bilo neodgovorno in za siromašno občino zelo občutljivo. Ta znesek naj se blagovolji izterjati od J. Omana samega."**⁵⁵

Mesečna oskrbnina na Studencu je leta 1902 znašala 30 K. Če je imel bolnik svoje premoženje, je moral sam, sicer pa njegov skrbnik plačati za oskrbo 24 K, Mestni magistrat pa preostalih 6 K.

Višina oskrbnine je bila odvisna od plačilnega razreda točkovane sobe, v kateri se je bolnik zdravil. Večina oddelkov je imela prvi, drugi in tretji moški in ženski plačilni razred. Ker je bil tretji plačilni razred najcenejši, je bil zdaleč najbolj zaseden, kar kažejo podatki na razpredelici.⁵⁶

ŠTEVILO BOLNIKOV PO PLAČILNIH RAZREDIH RAZREDIH IN SPOLU

LETO	MEDICINSKI ODD.						OPAZOVALNI ODD.						KIRURŠKI ODD.						OKULISTIČNI ODD.					
	plačilni razred						plačilni razred						plačilni razred						plačilni razred					
	I.		II.		III.		II.		III.		I.		II.		III.		I.		II.		III.			
M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž			
1896	-	-	7	8	920	578	še ni obst.	20	18	4	1	26	27	1082	582	2	-	14	8	381	454			
1900	-	2	20	19	1006	818	še ni obst.	43	36	11	8	99	83	1669	870	2	1	30	15	485	556			
1905	3	1	34	27	1375	1108	2	2	53	28	18	12	46	51	2137	1076	5	1	27	12	752	681		

LETO	DERMO.-SIFIL. ODD.						INFEKCIJSKI ODD.						GINEKOLOŠKI ODD.						UMOBOLNICA					
	plačilni razred						plačilni razred						plačilni razred						plačilni razred					
	I.		II.		III.		I.		II.		III.		I.		II.		III.		I.		II.		III.	
M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	Ž	Ž	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž				
1896	-	-	4	4	444	257	-	-	1	-	81	107	1	8	132	-	-	2	2	91	59			
1900	-	-	8	13	551	288	-	-	-	1	84	113	4	28	405	1	-	3	2	108	91			
1905	1	-	18	6	809	442	-	-	-	2	70	81	-	30	597	-	-	2	2	78	75			

LETO	DEŽELNA HIRALNICA.						HIRALNICA SV. JOŽEFA						PORODNIŠNICA					
	plačilni razred						plačilni razred						plačilni razred					
	I.		II.		III.		III.		I.		II.		III.					
M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	Ž	Ž	Ž								
1896	-	-	-	-	15	14	19	25	-	3	157							
1900	-	-	-	-	17	8	31	25	-	13	234							
1905	ne obstaja	ne obstaja	14	3	29	22	-	-	324									

2.2. ZDRAVSTVENO OSEBJE

V tem poglavju bom skušala zajeti vse tiste posameznike in ustanove, ki so se vsakodnevno srečevali z zdravstvenimi zadevami, bodisi preventivno ali kurativno. To so bili: Stalni mestni zdravstveni svet, Mestni fizikat, mestni fizik, zdravniki in usmiljenke.

Stalni mestni zdravstveni svet je imela Ljubljana od leta 1877 dalje. Sestavljali so ga: pet članov Mestnega magistrata, ki jih je določil župan, trije zastopniki občinskega sveta, dva zastopnika ljubljanskih meščanov in dva zastopnika društva zdravnikov, ki sta bila obenem tudi zasebna zdravnika.

Mestni fizikat so sestavljali: mestni fizik, mestni policijski zdravnik, mestni zdravnik, mestni živinozdravnik, oskrbnik mestne klavnice, dva sanitetna pomočnika, dve mestni babici in konjač. Za službo mestnega zdravnika so se lahko potegovali le "doktorji vsega zdravilstva", za mestnega fizika pa je bil pogoj še fizikatski izpit.⁵⁷

Mestni fiziki se prvič omenjajo po francoski okupaciji kot nekakšni nasledniki deželnih fizikov. V obravnavanem obdobju sta službo mestnega fizika opravljala dr. Ivan Kopriva (1890-1906) in dr. Otmar Krajec (od 1906 dalje). Zlasti dr. Ivan Kopriva ima velike zasluge pri urejanju kanalizacije, graditvi cenenih delavskih hišic, ureditvi mestnega vodovoda in pokopališča. Vodil je strogo nadzorstvo nad odvažanjem smeti, nad greznicami, pokopališči, pericami, konjaškimi zadevami, šolsko higieno. Izvajal je revizije in opozarjal na pomankljivosti, ki so se ob njih pokazale. Dr. Otmar Krajec v sestavku Zdravstvene razmere v Ljubljani potrjuje, da ima prav dr. Ivan Kopriva zasluge, da je Ljubljana po potresu prerasla v moderno mesto.⁵⁸

Čeprav so se prvi **zdravniki** pojavili že v davni preteklosti, so bila potrebna tisočletja, da se je zdravstvo povzpelo do današnje stopnje. V srednjem veku⁵⁹ so se z zdravljenjem ukvarjali ranocelniki, ki so poleg ranocelništva opravljali še brivsko obrt. Hodili so od sejma do sejma, od mesta do mesta in pogosto kar na prostem izvajali operacije na bolnikih. Uspehi njihovih operacij so bili slabi, ker so se številne rane zagnojile in povzročile bolnikov smrt. Univerzitetno šolani zdravniki, t.i. fiziki, se s kirurškimi postji niso ukvarjali.

Proti koncu 19. stol. so postale zahteve za opravljanje zdravniškega poklica strožje. Od zdravnika je država zahtevala naziv doktorja vsega zdravilstva in službovanje v bolnišnici.

Tudi v Hribarjevi dobi so, tako kot danes, razlikovali med t.i. hišnimi zdravniki in specialisti. Praktični ali hišni zdravnik je bil navadno prvi, ki je nudil bolniku zdravniško pomoč, v težkih in dvomljivih primerih pa mu je prišel na pomoč specialist s svojim nadrobnejšim strokovnim znanjem in tehnično spretnostjo.

Ker Ljubljana ni imela medicinske fakultete, so se zdravniki šolali največ na Dunaju, v Gradcu in Pragi. Po končanem šolanju je študent dobil diplomu, ki mu je odprla pot do delovnega mesta. Vsak zdravnik, ki je želel opravljati zdravniško prakso v Ljubljani, se je moral najprej zglasiti na Mestnem magistratu in z diplomu dokazati, da je do nje upravičen. Prakso je lahko začel opravljati le, če

mu je Mestni magistrat podelil ustrezno koncesijo. Poleg diplomiranih zdravnikov so se z zdravljenjem ukvarjali tudi mazači. Ti so zastonj ali za majhno odškodnino zdravili ljudi, ki so se jim zaupali. Zakon je mazaštvo prepovedoval, toda zaradi pomanjkanja dokazov se je marsikdo kazni izognil.

Število zdravnikov, ki so skrbeli za zdravje ljubljanskih maščanov, je iz leta v leto raslo. Viri navajajo naslednje podatke:⁶⁰

1895	25 zdravnikov in zobozdravnikov
1896	27 zdravnikov in zobozdravnikov
1898	24 zdravnikov, dva ranocelnika in štirje zobozdravniki
1900	34 zdravnikov, zobozdravnikov in živinozdravnikov
1902	36 zdravnikov, zobozdravnikov in živinozdravnikov
1904	41 zdravnikov, zobozdravnikov in živinozdravnikov
1907	46 zdravnikov, zobozdravnikov in živinozdravnikov
1909	47 zdravnikov in zobozdravnikov

Prva ženska zdravnica v Ljubljani je bila Eleonora Jenko, hči ljubljanskega zdravnika na kirurškem oddelku. Medicino je študirala v Petrogradu in kot hospitantka nastopila službo januarja 1906.

Pravice in dolžnosti zdravnikov je določal zdravniški red.⁶¹ Vsak zdravnik je bil dolžan, da je vse kar je v praksi ali zunaj nje videl, slišal ali izvedel od svojih bolnikov, čuval kot zdravniško skrivnost. Informacije o bolezni, poteku zdravljenja idr. je lahko dajal le bolniku ali najožjim svojcem, in to brez vsakega pretiravanja ali prikrivanja. Ob preteči nevarnosti je bil dolžan opozoriti bolnika in svojce. V primeru neozdravljive bolezni je smel opozoriti le na resnost položaja in na možnost neozdravljivosti, sicer pa je bil dolžan bolniku dajati upanje, da se bo njegovo zdravstveno stanje izboljšalo. Vsak zdravnik je bil dolžan nuditi zdravstveno pomoč vsakomur. Odklonil je lahko le, če:

- se je odpovedal zdravniški praksi
- je bil bolan ali od starosti onemogel
- je bil trenutno onemogel

Bolnikovo nadaljnje zdravljenje pa je lahko odklonil v primerih, ko:

- se bolnik ni ravnal po njegovih navodilih
- ga je bolnik ali njegov sorodnik užalil
- je bolnik sam izbral drugega zdravnika brez vednosti prvega

Nikogar ni smel odkloniti, če je spoznal, da je neozdravljivo bolan. Vsakemu zdravniku so priporočali sodelovanje v dobrodelnih ustanovah, ukvarjanje s socialno medicino, zdravstveno prosveto ali z zatiranjem nalezljivih bolezni. Prepovedano pa je bilo vsako sodelovanje z mazači, podpiranje medicinske industrije s trgovskega vidika in v lastni praksi uporabljati laike (masérje ipd.) brez osebnega nadzorstva. Prav tako so bile prepovedane kričeče reklame ali zahvale zdravnikom v časopisih. Za enega najhujših prekrškov so šteli podkupovanje babic, uslužbencev v hotelih, gostilnah, kavarnah ali hišnikov, brivcev in drugih z namenom, da bi za zdravnike pridobivali paciente. Če je zdravnik spremenil bivališče, odpotoval na dopust za več kot osem dni, spremenil čas ordiniranja, telefonsko številko in

podobno, je lahko spremembo objavil v časopisu in na ta način informiral svoje stranke.

Zdravstvene storitve je bilo treba plačati. Zdravnik ni smel računati manj, kot so bile določene tarife, ker bi s tem zdravniki konkurirali drug drugemu. Obsojanje honorarja drugega zdravnika v prisotnosti laikov ni bilo dovoljeno.

Mestnemu magistratu so bili zdravniki dolžni javljati naslednje bolezni: kolero, koze, davico, oslovski kašelj, ošpice, rdečke, škrlatinko, legar, trahom, jetiko, spolne bolezni, influenco, otročico, grižo, šen. Najpogosteje so zdravniki poročali o ošpicah, davici, trahomu, škrlatinki in legarju.

Strokovni organizaciji zdravnikov na Kranjskem, v kateri so bili vključeni tudi zdravniki iz Ljubljane, sta bili:

- a) Društvo zdravnikov na Kranjskem
- b) Zdravniška zbornica na Kranjskem

Društvo zdravnikov na Kranjskem⁶² je bilo ustanovljeno 22. decembra 1862 v Ljubljani in je bilo poleg dunajskega in praškega najstarejše društvo zdravnikov v Avstriji. Prvoten namen društva je bilo pospeševanje medicinske znanosti s pomočjo strokovnih knjig, časopisov in znanstvenih sestavkov. Kasneje so svoj program močno razširili. Zaradi žalostne usode zdravniških vdov in sirot, ki so ostale z malenkostno podporo ali celo brez nje, je leta 1905 na iniciativo dr. Gregoriča prišlo do ustanovitve "Vdovskega in sirotinskega pokojninskega zaklada društva zdravnikov na Kranjskem". Zdravniki so si morali pomagati sami, kajti tedanja vlada ni pokazala interesa, da bi jim zagotovila dostojne pokojnine, čeprav je bil že leta 1889 objavljen zakon o socialnem zavarovanju.

Naloga Zdravniške zbornice na Kranjskem⁶³ pa je bilo varovanje interesov zdravniškega stanu. Ostro je nastopala proti nedovoljenemu mazaštvu v vrstah zdravnikov in zobozdravnikov. Vendar se je kljub hitrim posredovanjem dogajalo, da so nekateri zobozdravniki pod svojim imenom prikrivali mazaštvo, ko so zobotehnikom dovoljevali opravljati tista dela, ki so bila dovoljena le izšolanim zobozdravnikom. Prav tako je bila zbornica zadolžena voditi evidenco vseh sprememb nastavitve zdravniškega osebja, zato so morale deželna bolnišnica in druge zdravstvene ustanove prijavljati vsak sprejem novega zdravnika ali odhod starega.

Kljub prizadevnosti zdravnikov, da bi pomagali čimveč bolnikom, so se leta 1903 v časopisju pojavili očitki, češ da zdravniki premalo vestno izvajajo svoj poklic in da zaradi tega umre vsak tretji pacient.⁶⁴ Neka 70 letna beračica, ki so jo operirali zaradi trebušnega tumorja, je celo trdila, da so jo v bolnišnici stradali. V resnici je bilo povsem drugače. Prve dni po operaciji res ni smela uživati velike količine hrane, kasneje pa le najboljšo in najobilnejšo.

2. marca 1909 je bil sprejet Hribarjev predlog, naj bi tudi Ljubljana dobila **mestnega šolskega zdravnika**,⁶⁵ ki bi nadzoroval zdravje učencev ter zdravstvenih in higienskih razmer v mestnih šolah, zasebnih zavodih in zavodu na Rakovniku. Tako sta na začetku šolskega leta 1909/10 nastopila službo dr. Demšar in dr.

Rus. Podrejena sta bila občinskemu svetu, z ozirom na svoj delokrog pa mestnemu fiziku, ki sta mu morala vsako leto podati poročilo o opravljenem delu.

Prvo preiskavo sta opravila na začetku šolskega leta, in sicer v vseh razredih ob navzočnosti učitelja. Njen namen je bil, da takoj na začetku leta poiščejo med učenci bolnike z nalezljivimi boleznimi: tuberkulozo, trahomom, raznimi drugimi nalezljivimi boleznimi, ter učence, ki so bili potrebni zdravniške pomoči zaradi slabokrvnosti, škrofuloze (tuberkulozno vnetje bezgavk), očesnega vnetja ali slabih zob. Preiskava je pokazala okoli 80% šolarjev s slabim zobovjem, okoli 40% pa s prebolelim rahitisom. V glavnem so bili to otroci revnejših staršev. Med učenci sta našla tudi takšne, ki zaradi telesnih pomankljivosti ali nizkih umskih sposobnosti niso bili sposobni za obiskovanje pouka.

Želja obeh zdravnikov je bila, da bi pri pregledu sodelovali tudi starši učencev, ki bi zdravnika opozorili na napake oziroma bolezni pri svojih otrocih, ter da bi jih zdravnik lahko seznanil z morebitno boleznijo, ki jo je odkril pri otroku. Če je bil šolar bolan, so ga bili starši dolžni odpeljati k praktičnemu zdravniku, kajti šolska zdravnikova sta le nadzorovala, ne pa tudi zdravila. Nekateri starši so se tega držali, drugi ne. Starši revnih učencev so dobili za svoje otroke ubožni list, ki je omogočal brezplačno zdravljenje in prejemanje zdravil.

Druga glavna preiskava je zajela le prvošolce. Zdravnika sta jim pregledala srce, pljuča, hrbtenico, kožo, oči, nos, usta, grlo, zobe in ušesa. Glede na izvide sta učence razdelila v prvi, drugi in treji razred. V tretji razred so prišli najslabše razviti učenci. Vsak učenec je imel šolski zdravstveni list, ki je poleg osebnih podatkov vseboval vrsto rubrik, v katere je zdravnik vpisoval svoja opažanja. Pri poznejših pregledih sta se zdravnika osredotočila le na tiste učence, ki sta jih v prejšnji preiskavi označila za bolne.

Posebno pozornost sta posvečala nalezljivim boleznim. Učence, ki so zboleli za škrlatinko, ošpicami itd., sta odstranila od pouka, še naprej pa sta nadzorovala razred, posebno bolnikove sosede v šoli, če se ni okužil kdo od njih. Tako sta v šolskem letu 1909/10 uspela omejiti tlečo škrlatinko, da ni izbruhnila večja epidemija. Vse primere nalezljivih bolezni sta morala prijaviti Mestnemu magistratu.

Pri pregledu šolskih poslopij sta bila pozorna na snago, zračenje, kurjavo, pitno vodo, razsvetlavo, stranišča, stanje v učilnicah, notranjo šolsko opremo itd. Pri tem sta naletela na vrsto pomankljivosti, zlasti na pretesne prostore brez razsvetljave in ventilacije.

Navodila, ki sta jih šolska zdravnikova prejela od občinskega sveta, so poleg nadzora nad zdravjem in higieno določala tudi obiske šol med poukom, da sta lahko neposredno opazovala sedenje učencev, snažnost šolskih prostorov, toploto, zračenje itd.

Za postrežbo bolnikov na domu so pogosto skrbele *usmiljenke*. Na pomoč so priskočile ob raznih boleznih, tudi nalezljivih, zato so imeli posamezni meščani nezaupanje vanje, češ da prenašajo infekcijske bolezni in da pred zdravniki skrivajo obolele vrstnice. Leta 1907 je dobil Mestni magistrat pismo, v katerem neki meščan govori o pritajenih primerih legarja med uršulinkami na Radeckega cesti št. 7 (Vidovdanska c.).⁶⁶ Mestni fizik je ob pregledu stavbe ugotovil, da

stanje ni tako kritično, kot navaja pismo, res pa je našel en primer legarja. Bolnica se je okužila, ko je stregla za tifusom obolelemu bolniku. Kot nedopustno je mestni fizik označil pomanjkanje posebne bolniške sobe, saj so morale bolne in zdrave uršulinke spati skupaj, pri čemer je obstajala velika nevarnost okužbe. Poleg bolniške sobe je mestni fizik predlagal, naj bi se sestre ob prihodu od bolnika z nalezljivo boleznijo takoj skopale v topli vodi, obleko pa razkužile s formalinom.

2.3. BABICE IN PORODNIČARSTVO

Velikega pomena porodničarstva so se zavedali že sredi 18. stol. O tem nam pričajo razne "babiške bukve" in babiška šola v Ljubljani, ki jo je dal leta 1753 ustanoviti svetovalec Marije Terezije van Swieten.

Babiška šola⁶⁷ je vsako leto organizirala dva tečaja, katerih namen je bil, da bodočim babicam nudijo čimveč teoretičnega in praktičnega znanja, ki bi ga ob porodih koristno uporabile. Predvsem jih je zanimal sam porod, manj pa nosečnost in poporodna doba. Zimski tečaj se je začel oktobra in končal februarja, poletni pa je trajal od marca do julija. Učni jezik na tečaju je bil slovenski ali nemški. Od leta 1892-1917 so se vrstili: po dva slovenska in en nemški tečaj. Nemški tečaji so bili mnogo slabše obiskani kot slovenski. Še zlasti to velja za leti 1903 in 1904, ko sta ga obiskovali le po dve gojenki, leta 1901 in 1906 pa po tri gojenke. Število babic je iz leta v leto nihalo. Največ se jih je izšolalo leta 1905 (28), najmanj leta 1906 (deset).

Med gojenkami so prevladovala dekleta in ženske srednjih let. Zelo mladih deklet porodničarji niso radi sprejemali v šolo, ker še niso bile dovolj zrele za poklic, starejših pa zato ne, ker so se teže naučile babiških veščin. Ob vpisu v tečaj je morala kandidatka prinesiti s seboj krstni ali rojstni list, poročni list (če je bila poročena), mrliški list (če je bila vdova), zdravniško spričevalo, da je telesno in duševno zdrava, in morebitna šolska spričevala; leta 1909 pa še potrdilo, da je cepljena proti kozam. Ker je bil zaslužek babic slab in je zadostoval le za skromno preživetje, je bilo zaželeno, da je bila babica poročena. Takih je bilo v babiških vrstah največ - skoraj polovica; več kot 30 % je bilo samskih, vdov pa nekje okoli 10 %. Glede na socialni izvor so bile zastopane vse plasti. Po številu je bilo največ delavk, ki so jim na drugem mestu sledile kmetice. Na tečaje v Ljubljano so prihajale v glavnem gojenke s Kranjskega. Učenke s Kranjskega so lahko zaprosile za štipendijo. Leta 1896 je bilo razpisanih devet štipendij po 52 gld. in 50 kr. Kandidatka, ki je prosila za štipendijo, je morala dokazati c. kr. okrajnemu glavarstvu svoje uboštvo, lepo vedenje, da ni starejša od 40 let in mlajša od 24 let, da je dovolj bistra za učenje babištva in da je pismena. V obdobju 1895-1910 sta bodoče babice pripravljala na poklic dr. Alojzij Valenta (do 1898) in njegov sin dr. Alfred Valenta (od 1898 dalje). Gojenke so v času šolanja stanovale deloma v podstrešni sobi tretjega paviljona deloma pa v prisilni delavnici.

Do leta 1903 so babice lahko na domu sprejemale noseče ženske, vendar so morale imeti za to dovoljenje Mestnega magistrata.⁶⁸ Dovoljenje so dobile le, če je komisija ob pregledu prostorov, namenjenih porodnicam, ugotovila, da so dovolj zračni, svetli in veliki. Prostor je resnično moral biti namenjen le porodnicam; niso ga smeli uporabljati člani babičine družine, ki bi se ob potrebi selili iz njega in kasneje, ko bi porodnica odšla, spet nazaj. Porodna soba je morala imeti zvonec, da je nosečnica ob vsakem času lahko poklicala babico, posebno ležišče za novorojenca, kopalno banjo, čiste obveze, zdravila, razkužila in dovolj posteljnega in otroškega perila. Ob porodu je morala biti babica obvezno zraven. Če se babica ni držala predpisanih navodil, je bila lahko kaznovana s prepovedjo opravljanja babiške službe. Če je porodnica zbolela na babičinem domu za kako nalezljivo boleznijo, je morala babica primer prijaviti na Mestnem magistratu in razkužiti stanovanje. Tako so leta 1897 pri babici Mariji Altman v teku štirinajstih

dni štirje novorojenčki zboleli za mehurjevko. Verjetno se je bolezen z enega otroka prenesla na druge. Pri vseh štirih se je bolezen začela na isti način - z nezaceljivo rano na popku. Mestni magistrat je odredil, da babica dva tedna ne sme opravljati svoje službe, da mora temeljito razkužiti obleko in instrumente, zdravnikom pa naročil, naj sporočijo, če bi opazili še kakšen primer bolezni.⁶⁹ Tako kot zdravniki tudi babice niso smele delati reklame, v kateri bi hvalile kvaliteto uslug in stanovanja. Za kontrolo babic je skrbel poseben zdravnik in o tem poročal Mestnemu magistratu.

Leta 1897 se je pri štirinajstih ljubljanskih babicah rodilo 71 otrok. Matere so bile večinoma neporočene tovarniške delavke in natakarice. Za oskrbo so plačale babicam po osem gld. in 40 kr. Babica porodnice ni smela spustiti domov prej kot deseti dan po porodu.

Leta 1903 je Mestni magistrat določil, da babice ne smejo imeti doma lastnih "porodnišnic", ker je za to pristojna bolnišnica. Vendar se nekatere babice za ta odlok niso kaj prida menile, tako npr. tudi ne Magdalena Ramovš,⁷⁰ ki je še naprej sprejemala na dom nezakonske matere, pri župnih uradih pa prijavljala, da so rodile na svojem domu. Kazen za takšen prestop je bila ponavadi 24 ur zapora. Glavni razlog za kršenje določila je bil strah babic, da bi ostale brez zaslužka. Lahko pa so še naprej pomagale pri porodih, ki so potekali na domu porodnice. Vendar poročila kažejo, da svojega dela niso vedno opravljale po predpisih. Za porodnice so skrbele preveč površno in prekratek čas, preveč so skoparile z razkužilnimi sredstvi in podobno.

Leta 1907 je babica Ivana Černe ponovno dobila dovoljenje, da lahko sprejema porodnice na dom. V prvi polovici leta 1908 je pri njej rodilo pet žensk, ki so se vse zdrave, skupaj z novorojenci, vrnilo domov.⁷¹

Vsaka babica je bila dolžna pisati seznam novorojencev preteklega tedna in babiški dnevnik.⁷² Seznam novorojencev je morala prinesiti v pisarno mestnega fizika do nedelje dopoldne, vendar niso bili redki primeri, ko ga je prinesla šele v torek ali sredo. V babiški dnevnik, ki je vseboval 17 rubrik, je babica zapisovala:

1. tekočo številko poroda
2. a) kraj poroda
 - b) ime in priimek porodnice
 - c) rojstno leto porodnice
 - d) stan porodnice
 - e) poklic porodnice
 - f) vero porodnice
3. kdaj je babica prišla k porodnici (uro)
4. kdaj je porodnica rodila
5. za kateri porod pri porodnici gre
6. spol novorojenca
7. v katerem mesecu nosečnosti se je rodil
8. lega otroka ob porodu
9. ali se je otrok rodil živ ali mrtev
10. razvitost otroka ob porodu
11. telesne nepravilnosti otroka ob porodu
12. ali je bil porod za porodnico nevaren

13. ali je bilo treba ob porodu umetno pomagati in kdo je pri tem pomagal
14. kdaj se je izločila posteljica
15. ali je mati ob porodu zbolela
16. ali je otrok ob porodu zbolel
17. posebne opombe

Dnevnik je morala babica pokazati uradnemu zdravniku, če ga je ta zahteval. Vse navedene podatke je bila babica dolžna prepisati v porodni izkaz. Porodne izkaze je pisala za dobo pol leta.

Vsaka babica je imela babiško knjižico,⁷³ ki jo je morala vsakega pol leta predložiti Mestnemu magistratu v pregled in potrdilo. Z babiško knjižico je imela 10 % popust pri nakupu obvez, zdravil, razkužil idr. v lekarnah. Mestni magistrat je lekarnarje posebej opozarjal, da so imeli vedno na razpolago dovolj artiklov, ki so jih babice potrebovale.

Za porodnice je skrbelo v Ljubljani leta 1899 32 oz. 30 babic. Tri leta kasneje se je njihovo število povzpelo na 34, leta 1904 pa znižalo na 27 in leta 1907 na 26.

Nekaj statističnih podatkov:

Porodi v letu 1899 izven porodnišnice:⁷⁴

	I. pol. 1899	II. pol. 1899	skupaj
1. število babic v okolišu Ljubljane	32	30	
2. število babic v okolišu Ljubljane, pri katerih so potekali porodi	31	30	
3. število prijavljenih porodov	491	436	927
4. število porodov po sanitetno-statističnih zapiskih	601	546	1147
5. število živorojenih	461	408	869
6. število mrtvorojenih	30	28	58
7. starost porodnic			
a) pod 15 let	0	0	0
b) 15 - 20 let	11	5	16
c) 21 - 30 let	234	237	471
d) 31 - 40 let	208	162	370
e) 41 - 45 let	37	32	69
f) 46 - 50 let	1	0	1

Tekoča številka porodov	Porodnice						Dan in ura, katero je babica prišla k porodnici	Ura, dan, mesec in leto poroda	Kateri porod?	Spol in ime otroka ali otrok	V katerem mesecu nosnosti je bil porod?
	stanovništvo, ulica, hišna št.	ime in priimek	rojstveno leto (starost)	stan (takoznata, vdova, samica)	poklic (opravilo)	vera					
1.	Preznančiča	Jarja Rokovec	19/8 1855	samska kuharica	katolič	katolič	11/2 11 uri	11/2 ob 5 uri	3	deček	9 mesec
2.	sto	Jarja Langelie	2/8 1875	samska najstnik	katolič	katolič	2/3 ob 8 uri	3/3 1/2 na 10 urah	1	deček	9 mesec
3.	'	Leopoldina Degjak	29/12 1876	samska šivilja	katolič	katolič	5/3 ob 10 uri	6/3 1/2 na 11 urah	1	deček	9 mesec
4.	'	Jozefa Jeklavc	14/3 1874	samska kuharica	katolič	katolič	26/3 ob 3/4 na 3 urah	26/3 1/4 na 3 urah	2	deček	6 mesec
5.	'	Jarja Degjak	18/6 1875	samska šivilja	katolič	katolič	1/4 ob 9 uri	2/4 1/2 na 11 urah	1	deček	9 mesec
6.	'	Jarja Zereb	2/5 1876	samska šivilja	katolič	katolič	18/6 ob 6 uri	18/6 ob 1/2 na 11 urah	2	deček	9 mesec

Kako je letal otrok ob porodu?	Otrok živ, zdrav ali mrtav?	Kako je bil otrok zdrav?	Ali je bilo na otroku videti kake ispanke in kalere?	Ali se je na'eri med porodom pri-merilo kaj smrtno nevarnega ali smrti?	Ali se je po naključju kdaj, s čim in kedo je ponagal?	Dan in ura, katero se je otrobla (posteljica	Ali je mati v otroški postelji zbolela, sa čim? ali je umrla, kdaj?	Ali je otrok ko je bila mati v otroški postelji, zbolel, sa čim? ali je umrl, kdaj?	Posebne opombe
8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
glava blaga	živ rojstvo	dobro	nic	ne	nic	1/2 na 6 urah	ne	ne	
'	'	'	'	'	'	3/3 1/2 na 10 urah	'	'	
'	'	'	'	'	'	6/3 ob 1/2 na 11 urah	'	'	
medena kašina blaga	živ rojstvo	'	macarica	'	'	26/3 1/2 na 3 urah	'	'	
glava blaga	živ rojstvo	'	nic	predena kašina	medena kašina	2/4 na 2 urah	'	'	Dr. Heigl
'	živ rojstvo	'	macarica	ne	nic	18/6 3/4 na 11 urah	'	'	

Porodni izkaz za 1. polletje leta 1899. Napisala babica Johana Černe, Prečna ul. 4.

Število pacientk in novorojenčkov v ljubljanski porodnišnici v letih 1896-1909:⁷⁵

LETO	ŽENSKE	OTROCI		OTROCI SKUPAJ
		M	Ž	
1896	160	74	70	144
1897	201	103	86	189
1898	220	102	96	198
1899	222	104	103	207
1900	247	127	89	216
1901	272	130	113	243
1902	299	127	111	238
1903	306	135	123	258
1904	327	137	121	258
1905	324	118	149	267
1906	327	153	126	279
1907*	346	152	149	301
1908	440	202	176	378
1909	448	186	191	377

* podatki veljajo samo za prvih enajst mesecev.

Če primerjamo podatke za leto 1899 v obeh razpredelnicah, opazimo, da se je samo 207 otrok rodilo v porodnišnici, na domu porodnic in pri babicah pa kar 927, kar kaže, da se je le vsaka peta ženska odločila za porod v porodnišnici.

Umrljivost med dojenčki je bila velika. Podatki za leti 1895 in 1897 dajejo naslednjo sliko:⁷⁶

leto	štev. vseh rojstev	mrtvorojeni	umrli v 1. mesecu	umrli v 1. letu	%
1895	933	27	100	215	36,66
1897	1149	60	91	248	34,73

Slika bi bila še bolj jasna in zgovorna, če bi imeli na voljo podatke za leto 1900, 1905 in 1910, vendar se mi jih ni posrečilo najti. Iz navedenih podatkov dobimo le okvirno sliko, koliko dojenčkov ni dočakalo prvega rojstnega dne. Ne omogočajo pa npr. primerjav, koliko se je umrljivost v letih 1895-1910 znižala.

3. BOLEZNI, NEZGODE IN NAGLE SMRTI

3.1. BOLEZNI

Kot se da razbrati iz zdravniških poročil, so bile bolezni, za katerimi so obolevali Ljubljančani, sila različne: od nedolžnih prehladov do nevarnih, celo smrtonosnih nalezljivih bolezni. Prav nalezljivim boleznim so Mestni magistrat, mestni fizik in zdravniki posvečali največ pozornosti, da se iz posameznih primerov ne bi prelevile v prave epidemije. Zato je moral vsak zdravnik primer nalezljive bolezni prijaviti na Mestnem magistratu. Nekatere nalezljive bolezni so zajele celotno populacijo (griža, kolera, jetika, trahom...), druge v glavnem samo otroke (škrlatinka, davica, ošpice...).

Kako so si zdravniki in Mestni magistrat prizadevali čimbolj zadušiti kali nevarnih nalezljivih bolezni, kažejo najrazličnejša navodila mestnim šolam in staršem, prospekti, ki so jih razobešali po mestu idr. Tudi časopisi so meščane seznanjali, kako ravnati v primeru izbruha nalezljive bolezni v družini, kajti vednost večine Ljubljančanov o posameznih nalezljivih boleznih je bila na precej nizki ravni. Dogajalo se je npr., da so otroka z davico prenašali naokoli ali da so k otroku s škrlatinko prihajali na obisk zdravi otroci in podobno. Tudi pri drugih nalezljivih boleznih so včasih ravnali zelo nepremišljeno.

Ker so zdravniki in Mestni magistrat ravno nalezljivim boleznim posvečali tolikšno pozornost in ker so bile te bolezni zelo nevarne, sem se odločila, da jim v tem poglavju namenim nekaj več besed. Glede na način pojavljanja sem jih razdelila v posamezne skupine. Pri nekaterih skupinah navajam po več vrst bolezni, spet pri drugih samo najbolj tipično. Tako sem nalezljive bolezni razdelila v naslednje skupine:

- 1. otroške nalezljive bolezni**
 - davica
 - ošpice
 - škrlatinka
- 2. črevesne nalezljive bolezni**
 - griža
 - kolera
 - legar
- 3. očesne nalezljive bolezni**
 - trahom
- 4. pljučne nalezljive bolezni**
 - jetika
- 5. spolne bolezni**
- 6. druge nalezljive bolezni**
 - kuga
 - koze

Pri vsaki nalezljivi bolezni bom na začetku skušala na kratko opisati njene značilnosti, v jedru teksta pa prikazati njeno razširjenost, vzroke razširjenosti in boj proti tej bolezni.

Po podatkih sodeč, epidemije posameznih nalezljivih bolezni niso bile tako pogoste, kot bi morebiti pričakovali glede na tedanje higienske razmere. Največkrat so našle ugodno mesto v tistih družinah, ki so živele v slabih zdravstvenih, higienskih, stanovanjskih in ekonomskih razmerah. Mestni magistrat, mestni fizik in zdravniki so skušali razmere čimbolj ublažiti. Napeljava vodovoda je zmanjšala število obolelih za legarjem, s cepljenjem so znižali število smrtnih primerov za davico, meščane so seznanjali s posledicami trahoma, spolnih bolezni in podobno. V nekaterih primerih, kot npr. pri jetiki, so bili na žalost velikokrat brez moči. Vendar ne gre valiti krivde na Mestni magistrat ali zdravnike. Krive so bile splošne razmere, v katerih so bili mnogi meščani prisiljeni bivati, in velikokrat tudi bolniki sami, ki so vse prepogostokrat iskali zdravniško pomoč, ko je bolezen prešla v kritično fazo in bolniku skoroda ni bilo več pomoči.

Ob obravnavanju nalezljivih bolezni ne smemo mimo bližine Trsta - glavne uvozne luke za Avstrijo, in mimo dejstva, da je bila Ljubljana prvo večje mesto na poti v notranjost. Tega se je občinski svet dobro zavedal in je o preteči nevarnosti določene kužne bolezni vedno razpravljal na svojih sejah. Tako je leta 1905, ko se je v Nemčiji pojavila kolera in v Rusiji kuga, določil posebno komisijo, ki je pregledovala hiše, zlasti tiste, ki so bile namenjene za prenočevanje tujcev.⁷⁷ Po predpisih je bilo treba vsakega tujca, ki je prišel v Ljubljano iz okuženih krajev, prijaviti Mestnemu magistratu.

Na koncu tega kratkega uvoda še pogledjmo, kako je v zvezi z nalezljivimi boleznimi svetoval Knajpovec:⁷⁸

I. Kako se jih ubraniti:

1. Skrbi vedno in povsod za najstrožjo čistočo (umivanje, kopanje)!
2. Izperi usta, preden greš spat!
3. Preprečuj, da bi še kdo drug uporabljal tvoj robec. To še zlasti velja za otroke!
4. Skrbi, da pride v stanovanje dovolj svetlobe!

II. Ravnanje v hiši pri nalezljivih boleznih:

1. V sobo, kjer leži bolnik, naj ima vstop samo oseba, ki mu streže in zdravnik!
2. Vse kar je prišlo v dotik z bolnikom, razkuži! Še zlasti velja to za perilo.
3. Osebe, ki pridejo v stik z bolnikom, si morajo umiti roke v 2% lizolovi ali 1 % sublimatni raztopini!
4. Ne jej in ne pij v bolnikovi sobi!
5. Vsak dan očisti bolnikovo sobo!
6. Bolnikovo umazano perilo več ur namakaj v 3 % kali-milovi raztopini!

3.1.1. DAVICA

Na prelomu stoletja je pomenila davica otroško kugo. Nevarna nalezljiva bolezen, ki jo povzroča bacil Klebs - Löffler, je našla ugodna tla v vlažnih, slabo zračenih in nečistih stanovanjih. Bolezen je napadala predvsem predšolske otroke. Prenáša se s slino bolnikov ali zdravih klicenoscev ob kašljanju ali govorjenju. Inkubacijska doba traja dva do pet dni, včasih tudi osem, prvi simptomi pa so bele maroge na goltancu, ki kasneje porumenijo, in menjajoča se vročica in mrzlica. V poznejši fazi se pojavijo še glavobol, utrujenost in težko požiranje. Bolezen spremlja žeja, toda zaradi oteklosti grla otrok le s težavo požira. Jezik postane bel, mandeljni polni belih mozoljčkov, ki sčasoma postanejo sivorumeni. Če takšnemu otroku niso hitro nudili zdravniške pomoči, je v kratkem času umrl.⁷⁹

Epidemije davice so bile do leta 1895 dokaj pogoste. Leta 1895 je za to boleznijo zbolelo 281 otrok, od katerih jih je 26 % umrlo. Smrtni davek je bil visok - vsak četrti oboleli, vendar mnogo manjši kot leta 1894, ko je za davico umrlo kar 42 % vseh obolelih.

Zdravniška zbornica Kranjske si je ob koncu 19. stol. močno prizadevala, da bi število smrtnih primerov čimbolj zmanjšali. V ta namen so v drugi polovici leta 1895 vpeljali zdravljenje davice s cepivom. V omenjenem letu so s cepivom zdravili 147 bolnikov, brez cepiva pa 134. Od cepljenih je ozdravelo 90,5 %, od necepljenih pa le 55,3 % obolelih.⁸⁰

Bolniki, pa tudi nekateri zdravniki so imeli veliko pomislekov zoper nov način zdravljenja. Zato je Mestni magistrat leta 1899 predlagal, naj bi se zdravnik ob vsakem primeru davice izrekel, ali je zagovornik cepljenja ali ne.⁸¹ Proti nasprotnikom cepljenja bi ukrepali tako, da bi k njihovim strankam poslali mestnega zdravnika. Ta bi skušal omajati zaupanje v hišnega zdravnika, češ da ne zdravi pravilno, ker se brani uporabe cepiva. Zdravstvena zbornica se s tem predlogom ni strinjala, ker ni bilo nikjer določeno, da je zdravljenje s cepivom obvezno, in ker bi se hišni zdravniki lahko pritožili. Menili so, da bi bilo mnogo boljše seznanjati ljudi s koristnostjo cepljenja na predavanjih ali na podobne načine.

Zdravniška zbornica je glavni vzrok za redko uporabo cepiva videla v njegovi ceni, ne pa v nasprotovanju zdravnikov. Za davico so v glavnem obolevali otroci nižjih socialnih slojev, pri katerih so bile zdravstvene razmere slabe, pogoji za širjenje bolezni pa zelo ugodni. Ker je bilo cepivo drago, so se starši neradi odločali za cepljenje, ampak so raje počakali dva ali tri dni, ko je bilo že prepozno. Zbornica in Mestni magistrat sta zato zahtevala, da zdravniki vsak primer davice prijavijo reševalni postaji, mestni zdravnik pa je moral čimprej k obolelemu in mu dati brezplačno injekcijo na račun mestne občine. Seveda je to določilo veljalo samo za mestne ubožce, vsi ostali pa so morali serum plačati že vnaprej.

Uporaba je bila najbolj učinkovita, če je zdravnik cepil bolnika že prvi ali drugi dan. V takih primerih je bila umrljivost med bolniki razmeroma majhna, če pa je bilo cepivo vbrizgano tretji dan ali še kasneje, pa mnogo večja (tudi do 50 %). Učinke cepiva je bilo mogoče zaznati že leta 1896. Če primerjamo umrljivost v

PREVENTIVNO CEPLJENJE PROTI DAVICI
/1897 - 1900/

leto	kraj cepljenja	dečki	deklice	starost v letih			uspeh cepljenja			ponovno cepljenje		starost		uspeh ponovnega cepljenja			skupa I
				do 1	1-15	15-	dobro	slabo	neznano	M	Ž	1-15	15-	dobro	slabo	neznano	
1897	Mestna dvorana	468	461	191	738	-	871	2	56	-	-	-	-	-	-	929	
	posamezni zdravniki	36	34	16	54	-	69	1	-	4	-	4	-	3	1	74	
	skupaj	504	495	207	792	-	940	3	56	4	-	4	-	3	1	1003	
1898	Mestna dvorana	322	351	308	365	-	658	15	-	1	2	-	3	3	-	676	
	posamezni zdravniki	22	29	19	31	1	51	-	-	5	20	22	3	15	8	2	
	skupaj	344	380	327	396	1	709	15	-	6	22	22	6	18	8	2	
1899	Mestna dvorana	342	299	269	371	-	638	4	-	3	2	4	1	5	-	645	
	posamezni zdravniki	19	20	3	36	1	39	-	-	-	-	-	-	-	-	39	
	skupaj	361	319	272	407	1	675	4	-	3	2	4	1	5	-	684	
1900	Mestna dvorana	397	414	205	605	1	766	-	45	-	-	-	-	-	-	811	
	posamezni zdravniki	33	26	13	46	-	58	1	-	-	-	-	-	-	-	59	
	skupaj	430	440	218	651	1	824	1	45	-	-	-	-	-	-	870	

letih 1894 in 1896, se je od enega do drugega leta zmanjšala kar za trikrat (z 42 % na 13 %).⁸² Cepivo so ljubljanski zdravniki dobivali iz c. kr. Rudolfove bolnišnice na Dunaju.

Poleg cepljenja že obolelih za davico so zdravniki vsako leto izvajali tudi preventivno cepljenje. Podatki za obdobje 1897-1900⁸³ kažejo, da se je cepljenja udeležilo največ otrok leta 1897 (1003), v naslednjih letih pa je udeležba padla (leta 1898 - 752, 1899 - 684 in 1900 - 870). To bi si lahko razlagali z dejstvom, da so se po letu 1897 cepili le še tisti, ki doslej še niso bili cepljeni. Med njimi so prevladovali dečki in deklice v starosti od enega do petnajst let. Uspeh cepljenja je bil v veliki večini pozitiven. O času cepljenja v Mestni dvorani so vsako leto sproti obveščali časopisi.

Večja epidemija davice se je pojavila 6. decembra 1900. Oboleli so 3 odrasli (1 moški in dve ženski) in 201 otrok. Do 20. junija 1901 je zahtevala že 35 žrtev med otroki.

Mestni magistrat je za čas zdravljenja davice in škrlatinke določil rok šestih tednov.⁸⁴ Po tem času so stanovanje, v katerem je oboleli bival, razkužili, otrok pa je smel ponovno v šolo. Mestni magistrat je ljudi opozarjal, naj bolnika ločijo od sostanovalcev, da se ne bi še ti okužili. Posebej je bilo zaželeno, da starši zdrave otroke ločijo od bolnih. V takih primerih so nekateri starši zdrave otroke preselili k sorodnikom ali znancem, pri čemer pa se je dogajalo, da so bili včasih na videz zdravi otroci že okuženi in so zanesli bolezen še v druge družine. Hribar je zato zdravnikom naročil, naj takšno ravnanje, kolikor je mogoče, preprečijo.

Razkuževanje bolniških sob in perila je bilo obvezno, vendar so se posamezni maščani temu določilu upirali, češ da je zdravnik odredil drugače. Vzroki so bili povsem drugje (glej poglavje o razkuževanju!).

Tudi fijakar, ki je peljal za davico obolelega otroka v bolnišnico, je moral voz razkužiti, poleg tega pa en teden ni smel prevažati potnikov. Zaradi tega so se fijakarji le neradi odločali za takšne prevoze.

3.1.2. OŠPICE

Po pogostosti druga nalezljiva otroška bolezen so bile ošpice. Te so se najpogosteje pojavljale pozimi in spomladi. Virus ošpic se prenaša ob kašljanju in kihanju. Po inkubacijski dobi, ki traja štirinajst dni, se na koži pojavijo rdeče lise - zunanji kazalci bolezni. Bolezen spremljajo povišana temperatura, kašelj, otekle veke in solzne oči.

V obravnavanem obdobju so se v epidemični obliki pojavile leta 1895, 1896 in 1906. Leta 1895 so izbruhnile ošpice med gojenci v Marijanišču.⁸⁵ Vodstvo je takoj ukrepalo in določilo, da:

- je treba vso posteljnino takoj razkužiti
- obolele gojence ločiti od zdravih
- oboleli ne smejo k pouku

- gojenci se ne smejo udeleževati pogrebov, maš, gledaliških in drugih predstav zunaj zavoda

Leta 1896 so v Ljubljani registrirali samo eno večjo epidemijo otroških nalezljivih bolezni. Gre za nadaljevanje epidemije ošpic, ki je izbruhnila novembra 1895, višek pa dosegla decembra. Februarja je začelo število bolnikov hitro upadati. Vsega skupaj je zbolelo 557 otrok, od teh jih je 50 (8,9 %) umrlo.⁸⁶

Naslednja velika epidemija datira v leto 1906. Takrat je Mestni magistrat določil, da morajo vsi učitelji opozoriti tudi tiste otroke, ki niso zboleli za ošpicami, a so bili mlajši od petnajst let in so prišli v stik z obolelim, naj štirinajst dni ostanejo doma. Drugi učenci so imeli pouk, razen v primerih, ko je zbolela več kot polovica razreda. Ob epidemijah so učilnice vedno temeljito prezračili in tla pomili z lugom.

Za obolele otroke so veljala naslednja določila Mestnega magistrata:⁸⁷

1. Ostati morajo doma, dokler ne ozdravijo. Ponovno smejo v šolo, ko dobijo od zdravnika potrdilo, da so zdravi in da ne obstaja več nevarnost okužbe. V šolo lahko pridejo tudi brez potrdila (v primerih epidemij zdravniki niso mogli pregledati vsakega otroka posebej), če po prestani bolezni večkrat s toplo vodo in milom umijejo vse telo in če je od izbruha bolezni (ošpic, rdečk, noric, mumpsa) preteklo najmanj 21 dni.

2. Če so se v družini pojavile ošpice (rdečke, norice, mumps), ne smejo v šolo oboleli, pa tudi zdravi otroci, mlajši od 13 let, ki še niso preboleli ene od naštetih bolezni. To ni veljalo v primeru, ko so bolnika takoj po izbruhu bolezni prepeljali v bolnišnico in ga namestili v poseben izoliran prostor.

3. Po preboleli bolezni je bilo treba prostor, posteljnino, bolnikovo obleko in jedilni pribor temeljito razkužiti. Gospodinja je morala prostor prezračiti, tla poribati, jedilni pribor, posteljnino in obleko pa pomiti in oprati.

Ošpice so imele ugodnejše pogoje širjenja v velikih družinah in zavodih. Da bi preprečili večje epidemije, ne le ošpic, temveč tudi drugih otroških nalezljivih bolezni, je župan Hribar leta 1900 poslal vsem sirotišnicam navodilo,⁸⁸ v katerem je poudaril, da je prehlad pogosto podlaga nalezljivim boleznim in da mora zato vodstvo skrbeti, da so bivalni prostori in spalnice primerno ogreti, tla in sedeži v teh prostorih dvakrat tedensko razkuženi z 2 % lizolno raztopino, gojenci pa naj se v zimskem času ne bi udeleževali slovesnosti v cerkvah in na pogrebi, kjer bi lahko prišli v stik z okuženimi. Svetoval je, naj se gojenci izogibajo preglasnega govorjenja in nošenja premočene obleke in obutve.

3.1.3 ŠKRLATINKA

Od vseh otroških bolezni so se starši najbolj bali škrlatinke. Za škrlatinko so obolevali predvsem otroci med drugim in desetim letom starosti. Lahko se je pojavila v posamičnih primerih ali epidemično (1895, 1900, 1901 in 1909).

Inkubacijska doba traja le od štiri do sedem dni. Prvi znaki bolezni so: zvišana temperatura (tudi do 41°C), menjajoča se mrzlica in vročica, bledica okoli ust in po bradi. V hudih primerih je lahko otrok v dveh do treh dneh umrl. Če je to krizno obdobje preživel, je začela tretji ali četrti dan temperatura padati, koža pa se je začela luščiti. Zdravniki so staršem priporočali, da je oboleli otrok še tri do štiri tedne ostal v postelji.⁸⁹

Starši se škrlatinke niso bali le zaradi velike umrljivosti, temveč tudi zaradi stranskih posledic, kot npr.: izguba sluha (4-5 % gluhih je oglušelo zaradi škrlatinke), težave pri govoru, hoji, srčne napake ipd.

Prva večja epidemija škrlatinke v obravnavanem obdobju je izbruhnila že v potresnem letu 1895. Zbolelo je 189 otrok, od katerih jih je 24 umrlo (13,2 %).⁹⁰ V naslednjih letih (do 1900) se je škrlatinka pojavila le v posamičnih primerih, v epidemični obliki spet leta 1900,⁹¹ ko je zanjo zbolelo 153 otrok in trije odrasli. Epidemija je zahtevala 30 smrtnih žrtev. V zvezi s škrlatinko leta 1900 sem naletela na zelo zanimiv primer, ki kaže na malomaren odnos posameznikov do zdravja soljudi.⁹² Pri nekem uradniku je več otrok zbolelo za škrlatinko, zato je Mestni magistrat opozoril predstojnika tega uradnika na veliko nevarnost, da bi oče obolelih otrok širil škrlatinko dalje. Namesto da bi predstojnik uradnika čimbolj izoliral od drugih oseb, mu je poveril ljudsko štetje.

Nova epidemija škrlatinke sodi v leto 1909. Pojavila se je tudi v Marijanišču,⁹³ kamor jo je zanesel gojenec Hribernik, ki je ob božiču obiskal domače v Zeleni jami, ko je njegov brat ravno preboleval škrlatinko. Hribernik se je okužil s škrlatinko in potem v zavodu okužil še tri gojence. Vse obolele so takoj prepeljali v deželno bolnišnico na infekcijski oddelek. Bolnikovo osebno in posteljno perilo so razkužili, prav tako posteljo in knjige. Ob epidemijah zunanji dijaki štirinajst dni po oddaji zadnjega bolnika iz zavoda v bolnišnico niso smeli obiskovati zavodske šole.

V primerih, ko niso mogli ugotoviti diagnoze bolnega gojenca, je moral le-ta ležati v posebni bolniški sobi, kjer je bil ločen od preostalih gojencev, s čimer je vodstvo skušalo preprečiti, da se bolezen, če je bila nalezljiva, ne bi širila. Večina otrok je nalezljive bolezni prebolevala doma, na kar kažejo podatki o sprejetih bolnikih na infekcijskem oddelku deželne bolnišnice.⁹⁴

LETO	DAVICA	OŠPICE	ŠKRLATINKA
1895	71	35	4
1900	89	77	97
1905	68	131	44

3.1.4. GRIŽA

Griža⁹⁵ je nalezljiva bolezen, ki se pojavlja zaradi umazanije in nesnage. Njeni prenašalci so najpogosteje muhe in ljudje. Glede na higienske razmere, kakršne so vladale marsikje v Ljubljani, ni prav nič čudno, da se je pogosto pojavljala. Največkrat se je pred grižo pojavila driska, kot posledica želodčnega ali

črevesnega katarja. Če je bolnik drisko zanemarjal, se je prelevila v grižo. Inkubacijska doba bolezni je trajala od tri do osem dni. Prvi znaki bolezni so bile bolečine v trebuhu, ki jim je sledilo nenehno izločanje tekočega blata. Grižo so spremljali: vročina, bljuvanje, slab apetit in telesna oslabeledost. Če se po sedmih do desetih dneh stanje ni izboljšalo, je začel bolnik vidno hujšati, postal je apatičen, občutljiv, koža je postala uvela in mrzla, sledila je smrt. Če pa se je stanje obrnilo na bolje, je postal oboleli vse bolj čil in svež in je po dveh do treh tednih popolnoma ozdravel. V primeru, da je bila črevesna stena zaradi infekcije na posameznih mestih tako razjedena in tanka, da se je črevo predrlo, je prišlo do vnetja trebušne mreže, kar je skoraj vedno povzročilo smrt.

Da bi se izognili tej neprijetni bolezni, so zdravniki svetovali predvsem troje:⁹⁶

1. Stranišča naj bi bila čimbolj zavarovana pred muhami, ki bacile raznašajo na živila, ljudje pa jih nato uživajo.
2. V poletnem času naj bi uživali čimveč prekuhane hrane, zelenjavo in sadje pa le dobro umito.
3. Umivanje rok pred vsakim obedom.

Navodila so bila skrbno pripravljena, vprašanje pa je, koliko so se jih Ljubljančani tudi držali.

3.1.5. KOLERA

Prav tako kot griža sodi tudi kolera⁹⁷ med nalezljive črevesne bolezni. Izvira iz Azije (Indija in sosednje države), od koder se je v 19. stol. začela širiti v Evropo, Afriko in Ameriko. Njen povzročitelj je t.i. *Vibrio comma*, ki ga je leta 1883 odkril Robert Koch. Bacil zaide v črevo le prek rok skozi usta, če npr. zaradi nepazljivosti pridemo v stik z bolnikovimi odpadki ali ob izpiranju bolnikove posode in perila. Lahko ga zaužijemo tudi z vodo, ki je izredno ugodno gojišče. Če želodec ne proizvaja dovolj kisline, zaidejo bacili v črevo in povzročijo drisko in bruhanje. Bolezen spremlja žeja, ki je ni moč potešiti, ker bolnik vse sproti izbljuva, telesna oslabeledost, slab pulz, telesna temperatura pada. Težje oblike kolere so pogosto povzročile bolnikovo smrt, v lažjih primerih pa sta se pojavljala le driska in bljuvanje. Ob zdravniški pomoči je bilo bolezen moč ozdraviti v nekaj dneh.

V začetku stoletja so kolero zdravili tako, da so bolnika najprej osamili, nato so mu dajali tanin ali mu vbrizgavali pod kožo ali v žile raztopino kuhinjske soli. Prostor, izmečke in obleko je bilo treba obvezno razkuževati, da se bolezen ne bi širila.

V obdobju 1895-1910 se je kolera v epidemični obliki pojavila samo enkrat - 21. avgusta 1910.⁹⁸ Najprej je izbruhnila med vojaštvom, nato pa se je razširila med civilnim prebivalstvom. V vojaških vrstah je za kolero zbolelo 367 vojakov, od katerih jih je ozdravelo 233, umrlo 134. Med civilnim prebivalstvom pa je od 192 obolelih preživela le dobra polovica (98). Število mrtvih bi bilo še večje, če ne bi posredoval Mestni magistrat z ostrimi ukrepi glede ravnanja z bolniki in pranja perila. Perilo, oblačila in posteljnino obolelih je lahko prala le perica Terezija

Potočnik iz Šentpeterskega predmestja, ker je edina dobila dovoljenje za to. Mestni magistrat je ukazal tudi prisilno razkuževanje zasebnih stranišč. Za dezinficiranje je moral lastnik plačati 2 K.

V Ljubljani so ob izbruhu kolere postavili posebno bolnišnico za kolero, v kateri se je zdravilo 55 bolnikov (28 jih je ozdravelo, 27 umrlo), druge bolnike pa so zdravili doma. Kolera je izbruhnila ob hudi vročini in prenehala ob nastopu hladnega vremena (v začetku novembra). Poleg Ljubljane in okolice je zajela še okraje Lož, Planina in Kamnik. Posamezne primere pa so našli še v Metliki, Mokronogu, Žužemberku, Novem mestu, Kočevju, Litiji, Škofji Loki, Radovljici, Kranjski gori in Idriji. Bolezen so v naše kraje zanesli okuženi avstrijski vojaki, ki so se vračali iz Italije.

3.1.6. LEGAR

Ko sem se v arhivskih virih prvič srečala z besedo legar, mi je bila povsem tuja in si sploh nisem znala predstavljati bolezni, ki bi se za njo skrivala. Povsem drugače bi bilo, če bi na njenem mestu navajali tifus, ki je sinonim za legar, a tega izraza v obravnavanem obdobju niso uporabljali.

Legar je tesno povezan s slabo kanalizacijo in neustrezno preskrbo z vodo.⁹⁹ Do napeljave vodovoda se je v Ljubljani pojavljal skoraj vsak mesec. Leta 1896 je za legarjem obolelo 19 ljudi, od katerih sta dva umrla. Vsi oboleli so bili iz Kurje vasi in Hradskega vasi (pod Golovcem), kjer še niso imeli vodovoda.¹⁰⁰ Z napeljavo vodovoda v Ljubljani so ga nekoliko omilili, do posamičnih primerov pa je še prihajalo. Tako so npr. leta 1902 pri mesarju Ilji Predoviču za legarjem oboleli trije hlapci, ker so pili vodo iz okuženega vodnjaka. V glavnem pa so bili sporadični primeri te bolezni prinešeni s podeželja,¹⁰¹ od koder je bila večina bolnikov, ki so se za legarjem zdravili v deželni bolnišnici. Epidemije legarja v Ljubljani so izbruhnile le v omejenih krogih: leta 1901 in 1902 med vojaki, leta 1906 pa med gojenci na Rakovniku.

Legar¹⁰² spada med nalezljive črevesne bolezni. Imenovali so ga tudi vročinska bolezen, ker prihaja v teku bolezni do visoke temperature (39°C - 40°C), ki lahko traja tudi več tednov. Okužba z bacili tifusa poteka na enak način kot pri koleri. Včasih sploh ni bilo potrebno, da je zdrav človek prišel v dotik s predmeti ali straniščem, ki ga je uporabljal bolni, kajti po stari navadi so meščani vozili gnoj na polje, vrtove, gospodinje so pogosto zalivale solato z gnojevko, češ da bo bolj sočna, potem pa so jo prodajale na tržnici. S tifusom se je bilo mogoče okužiti tudi z zaužitimi živili, serviranimi v posodah, ki jih je gospodinja pomivala v okuženi vodi. Vode ni bilo težko okužiti, če vemo, da so poleg vodnjakov na dvoriščih pogosto stali še kupi gnoja in druge nesnage. Prav tako so bacile prenašale muhe. V začetku je oboleli kazal le nejasne bolezenske znake (utrujenost, zaspanost, glavobol), po dveh do treh tednih so se tem znakom pridružili še visoka temperatura, žeja, suh jezik, napet trebuh, rdeče lise po hrbtu, trebuhu in na prsih ter tifusna uljesa (krvaveče rane v črevesni steni).

Zdravniki so v primeru tifusa priporočali osamitev bolnika v posebni sobi, zračenje bolniške sobe, razkuževanje osebnega in posteljnega perila, uporabo vedno istega

jediilnega pribora. Najvažnejša terapija pa je bil ustrezen prehranjevalni režim. Dokler temperatura ni padla na 36,8°C, je smel tifusni bolnik uživati le čaj in redko riževo juho, šele nato mlečni zdrob in po sedmih dneh tudi meso. Da se ne bi bolezen širila, so zdravniki opozarjali, naj bolniki ne uporabljajo skupnega stranišča, temveč nočno posodo. Iztrebke so razkuževali s klorovim apnom ali 2 % lizolovo ali 5 % karbolno raztopino.

Pri močnih osebah so zdravniki priporočali kopeli, ki so trajale od deset do petnajst minut v vodi, ogreti na 23-25°C. Kopeli so prišle v poštev, kadar se je bolnikova telesna temperatura povzpela nad 39°C. Za stare, slabotne, slabokrvne in debele bolnike ter bolnike s srčnimi težavami takšne kopeli niso bile primerne. Zanje so zdravniki svetovali, naj jih zavijejo v rjuhe, namočene v 15-18°C topli vodi. V ožeti rjuhi je ostal bolnik zavit pol ure. Podoben učinek kot zavijanje v rjuhe je dajalo umivanje z mrzlo vodo in kisom (v razmerju 4:1). Pri krvavitvah in vnetju trebušne mreže, ko bolnika ni bilo dovoljeno kopati, so pomagali z obkladki z mrzlo vodo ali živalskimi mehurji, napolnjenimi z ledom. Pri bolnikih s slabim srcem so zdravniki priporočali manjše količine kuhanega vina, kave ali ruskega čaja.

V povprečju je za tifusom umrlo od 10-15 % obolelih. Trupla umrlih za tifusom so smela do pogreba počivati na domu le v primeru, če je pokojnik ležal v posebnem prostoru. Truplo so morali neumito zaviti v rjuho, namočeno z razkužilom in ga zapreti v krsto z nepropustnim dnom. Polaganje mrliča na mrtvaški oder ter udeležba otrok in tujcev na pogrebu je bila prepovedana.

Med vojaki v Ljubljani se je na začetku stoletja legar pojavil kar dvakrat. Najprej leta 1901, nato še leto pozneje. Vodstvo vojašnice si je prizadevalo bolezen čimbolj omiliti. Vse obolele in sumljive so takoj poslali na izolirni oddelek v vojaško bolnišnico. Zdravi vojaki so se smeli sprehajati le po dvorišču, prepovedano pa jim je bilo vsako komuniciranje s civilisti v času epidemije. Vse prostore v vojašnici so razkužili in prebelili. Prav tako so razkužili vojaške obleke in orožje. Stroga določila so veljala glede priprave hrane in umivanja rok. V ta namen so ob umivalnike v straniščih postavili stražo, ki je skrbela, da si je vsak vojak po uporabi stranišča obvezno umil roke.

Epidemiji sta med Ljubljančani povzročili veliko strahu. Mestni magistrat je opozoril vse zdravnike in meščane, naj obvezno prijavijo vsakogar, ki bi bil sumljiv. Opozoril jih je na snažnost po stanovanjih, straniščih in dvoriščih. Gostilničarjem je Mestni magistrat naročil, naj še posebno skrbijo za čistočo po sobah in straniščih, stavbnim podjetnikom pa, naj bdijo nad higieno delavskih stanovanj in stranišč na gradbiščih ter skrbno opazujejo zdravje svojih uslužbencev. Meščani so lahko pri Mestnem magistratu brezplačno dobili razkužilo in potrebne strokovne nasvete.

Leta 1906 se je epidemija legarja ponovila. Izbruhnila je med gojenci zavoda na Rakovniku¹⁰³ in se razširila med delavci, ki so pomagali pri gradnji nove cerkve. Vzrok za epidemijo je bila okužena voda iz vodnjaka. Epidemija je trajala od 11. julija do 14. avgusta 1906 (zadnji zboleli) oziroma do 9. septembra 1906 (zadnji ozdraveli). Za ozdravele so veljali tisti, ki so bili vsaj tri tedne brez vročine. Vse ozdravele gojence so poslali domov, pred tem pa so jih temeljito okopali v topli vodi, njihovo obleko pa razkužili. O njihovem prihodu je Mestni magistrat obvestil pristojno c. kr. okrajno glavarstvo.

Takoj po izbruhu legarja je Mestni magistrat določil:¹⁰⁴

1. Bolne dečke je treba premestiti v posebno sobo.
2. Zanje naj skrbi le posebno službeno osebje, ki mora ves čas epidemije ostati v zavodu. Za zdravljenje so zadolžili dr. Dolšaka.
3. Obiski bolniške sobe se omejijo le na najnujnejše.
4. Mrliče je treba v najkrajšem času prepeljati v mrtvašnico na pokopališče pri sv. Krištofu.
5. Vse rabljeno perilo je treba razkužiti že v bolniški sobi, ravno tako odpadke bolnikov in posode s hrano. Razkuženo perilo je treba prati v zavodu.
6. Vsa stranišča v zavodu je treba vsak dan počistiti z vročo raztopino mila in lizola. Po uporabi stranišča je obvezno umivanje rok z lizolovo raztopino.
7. Vodo iz vodnjakov morajo pregledati bakteriologi na higienskem zavodu v Gradcu. Do takrat ostaneta vodnjaka zaprta, vodo pa bodo dovažali iz mestnega vodovoda.
8. Dostop vernikov v zavod h kapelici in v zavodsko svetišče je prepovedan.
9. Vodstvo mora vsak teden poslati poročilo mestnemu fiziku.

Od 52 oseb v zavodu je epidemija zajela 38 oseb (33 gojencev, 4 uslužbenke in 1 uslužbenec). Za tifusom so zboleli še voznik opeke in štirinajst delavcev. Umrli sta en gojenec in en odrasel moški.

Vsi primeri legarja so bili primarni - šlo je za okužbo z oporečno vodo. Le ena ženska (zadnji primer) se je okužila s tifusom, ko je kljub prepovedi obiskovala bolnice.

Po končani epidemiji so še enkrat razkužili sobo za bolnike in sobo za rekonvalescente. Pobelili so ju, prav tako tudi hodnik in stranišče. Strežnica, ki je skrbela za bolnike, je odšla iz zavoda, še prej pa se je morala okopati. Njeno obleko so temeljito razkužili, da se ne bi bacili zanesli med ljudi zunaj zavoda.

Po napeljavi vodovoda v zavod so izvedli številne adaptacije, zlasti v šolskem poslopju. Prizidali so posebno stranišče na izplakovanje, zgradili kopalnico in posebno jedilnico. Dvorišče so posuli in odstranili z njega vso perutnino. Postavili so tudi posebno moško in žensko stranišče za obiskovalce Rakovnika.

Leta 1907 zasledimo tifus ponovno v vojašnici.¹⁰⁵ Tja so ga zanesli vojaki 27. domobranskega polka, 17. pešpolka in artilerije. Z bacilom tifusa so se okužili na vojaških vajah v Postojni. Zbolelo je več kot 40 vojakov.

3.1.7. JETIKA

Vsi vemo, kaj je nekoč pomenila diagnoza jetika. To je bila bolezen nižjih in revnih slojev, ki so živeli v slabih higienskih in stanovanjskih razmerah. Pogost gost je bila v delavskih družinah, ki so živele v majhnih, viažnih in temačnih stanovanjih.

Da jetiko povzročča Kochov bacil, da je nevarna nalezljiva bolezen, ki napada pljuča, kosti, črevesje, spolne organe ali kožo, je bilo splošno znano tudi ljubljanskim zdravnikom, nihče na svetu pa ni vedel, s kakšnim zdravilom bi lahko nevarno bolezen pozdravili. Zdravniki so priporočali svež zrak, dobro hrano, veliko mleka, sprehode, sonce, vodo in brezskrbno življenje. Ob tem se postavlja vprašanje, kdo si je to lahko privoščil. Delavci in njihovi otroci, ki so bili jetiki najbolj izpostavljeni, prav gotovo ne.

Dolgo časa so mislili, da je tuberkuloza dedna bolezen. Šele Koch je s svojim odkritjem to misel ovrigel in dokazal, da je nalezljiva, ne pa dedna, in da človeka okuži njegova okolica. Res pa je, da so okužbi najbolj podvrženi otroci jetičnih staršev. Bacil¹⁰⁶ se prenaša s človeka na človeka ob kašljanju in pljuvanju in s kapljicami sline, ki se širijo iz ust bolnega ob govorjenju ali kihanju. Medicinske raziskave na prelomu stoletja so pokazale, da obstaja celo možnost okužbe z nezavretim mlekom ali surovim maslom in mesom. Zato so ljubljanski zdravniki meščanom toplo priporočali prekuhanje surovega mesa in mleka.

Najpogostejša oblika jetike je bila pljučna TBC, ki je navadno izbruhnila na prehodu iz obdobja adolescence v obdobje zrelosti. Takoj za njo je bila po številu primerov kostna jetika. Ta je napadala zlasti otroke in mladino. Prvi znaki so bili šepanje, hitra utrujenost pri hoji, oteklost in občutljivost členkov. Preostalih oblik jetike je bilo manj.

Vsako leto je zahtevala jetika visok smrtni davek. Iz razpredelnice¹⁰⁷ je razvidno, da je število smrtnih primerov stalno nihalo, obenem pa tudi naraščalo. V obdobju 1895-1904 je bilo največ smrtnih primerov leta 1901, ko je od vseh ljudi v mestu (domačini in tujci skupaj) umrlo za TBC kar 249 oseb, najmanj pa leta 1896 - "samo" 155. Seveda moramo pri tem upoštevati, da je štela Ljubljana leta 1901 precej več ljudi kot leta 1896, vendar spet ne toliko več, kot je bilo smrtnih primerov. Če primerjamo umrljivost na 10.000 prebivalcev Ljubljane in umrljivost na 10.000 domačinov, se pokaže v številkah precejšnja razlika. Umrljivost domačinov je bila precej manjša, kar potrjuje tudi podatek, da so prihajali v deželno bolnišnico v Ljubljano številni bolniki iz podeželja, pogosto že v zadnjem stadiju bolezni. Iz razpredelnice je moč prebrati, da je več kot polovica umrlih zadnje ure preživela v raznih zavodih, največ v deželni bolnišnici, hiralnici in otroški bolnišnici.

Vsako peto smrt v Ljubljani je povzročila jetika. Za posamezna leta veljajo naslednji podatki:¹⁰⁸

leto	% vseh umrlih
1895	19,50
1900	20,77
1905	20,50
1906	22,39
1907	22,60
1908	19,64
1909	16,65

ŠTEVILO UMRLIH ZA TUBERKULOZO
/1895 - 1904/

leto	skupno število umrlih za jetiko	število doma- činov	število tujcev*	od 10.000 preb. umrlo letno za TBC	od 10.000 domač. umrlo letno za TBC	v zavodih za jetiko umrlo						skupno število umrlih v zavodih		opom.
						deželna bolniš.	hiral- nica	otroška bolniš.	vojaška bolniš.	prisilna delav.	c.kr. kaznil.	število	%	
1895	207	129	78	64,7	40,3	67	19	6	2	4	-	98	47,3	
1896	155	128	27	48,4	40,0	13	21	6	2	2	1	45	29,0	
1897	239	153	86	62,3	43,1	110	25	10	2	-	3	150	62,7	
1898	218	158	60	60,5	43,9	89	22	9	-	-	1	121	55,5	
1899	197	126	71	53,4	34,5	90	20	5	2	-	1	118	59,8	a=64,5 b=42,5 c=50,4
				(a)	(b)							(c)		
1900	233	146	87	63,8	40,0	98	19	14	-	-	-	131	56,2	
1901	249	156	93	67,0	42,0	96	33	8	2	-	-	139	55,8	
1902	226	137	89	59,7	36,0	90	30	10	2	-	1	133	58,7	
1903	244	140	104	65,6	37,6	112	33	14	1	-	-	160	65,6	
1904	230	127	103	60,3	33,3	105	26	15	-	-	1	147	63,9	

*- tujci = tisti, ki v Ljubljani niso imeli stalnega bivališča

Omenjene številke ne dajo prave slike umrljivosti med Ljubljančani, ker so vanje zajeti tudi tuji jetični bolniki, ki v Ljubljani niso imeli stalnega bivališča, so pa tu umrli.

Da bi preprečili jetiko, je stalni mestni zdravstveni svet na svoji seji dne 16. oktobra 1902 predlagal:¹⁰⁹

1. Natisnejo naj se plakati o jetiki, ki bi jih razdelili med šole, industrijska podjetja in zavode v Ljubljani.
2. Določi naj se globa za naslednje prekrške:
 - a) stepanje prahu skozi okno na cesto
 - b) odlaganje umazanega perila v trgovinah, gostilnah in na drugih javnih mestih
 - c) opravljanje javne potrebe na ulicah in drugih javnih mestih
3. Vsakogar, ki je zbolel za nalezljivo boleznijo je treba odpeljati v bolnišnico, mrliča pa v mrtvašnico.
4. Enkrat za vselej naj se določi, kdaj bodo kje odvažali smeti; vozovi morajo biti oštevilčeni s številkami, ob odvozu pa je treba preprečiti stresanje smeti.
5. Kupiti je treba določeno število pljuvalnikov za šole, pisarne, gostilne, kavarne, zavode, kopališča.
6. Določiti je treba kazen za pljuvanje na tla.

Iz zdravstvenega poročila za leto 1903 razberemo, da našete točke niso ostale le na papirju. V vseh javnih prostorih so nalepili plakate, ki so poučevali ljudi o jetiki, načinih okužbe, uporabi pljuvalnikov, potrebi umivanja rok pred jedjo, v učilnice pa še navodila, kako naj ravnajo tisti otroci, ki kašljajo. Ob smrti jetičnega bolnika ali ob menjavi stanovanja je bilo razkuževanje prostorov obvezno. Vse pogosteje so meščani sami zahtevali razkuževanje stanovanj, v katerih so živeli jetični bolniki ali bolniki s sumom na jetiko. Tudi glede razkuževanja obleke, perila idr. ni bilo več toliko težav kot nekdam.

Glede pljuvalnikov so veljala posebna določila. Vsak dan jih je moral tisti, ki je bil za to zadolžen, izliti v stranišče ali kanal in nato skrbno očistiti s kropom, 3 % karbolno ali 2 % lizolno raztopino. V tovarnah z velikimi kurišči je bilo mogoče v pljuvalnikih uporabljati šoto ali žaganje, ki so ga nato sežgali.

Pljuvanje na tla je bilo prepovedano. Na to so opozarjale posebne modre emajlirane tablice z belim napisom: "Prepovedano je pljuvati na tla!" Kazen za prekršek je bila lahko zelo visoka (1-400 K). Tablice so obesili povsod tam, kjer se je zbiralo veliko ljudi - v gostilnah, kavarnah, gledališčih.

Leta 1907 je deželno pomožno društvo za bolne na pljučih v Mestnem domu odprlo "Oskrbovalnico za jetične".

Na prelomu stoletja je bilo zelo razširjeno prodajanje stare obleke pri starinarjih. Večina te obleke je bila last pokojnih, med katerimi so bili tudi taki, ki so umrli za jetiko. Zato so začeli pri Mestnem magistratu razmišljati, da bi bilo dobro imeti evidenco jetičnih bolnikov, ker bi le s tem lahko preprečili svojcem prodajo obleke in perila pokojnih jetičnih bolnikov. Takšno obleko bi bilo mogoče razkužiti in svojci bi dobili potrdilo, na podlagi katerega bi obleko nato lahko prodali.

3.1.8. KUGA

Kuga je povzročila povsod veliko strahu, nič manj tudi v Ljubljani. Hribar je leta 1899 opozarjal, da prihajajo poročila o neljubem gostu in da se je treba zato temeljito pripraviti, da se ne bi razširila tudi v Ljubljani.¹¹⁰ V ta nemen je bila še istega leta ustanovljena posebna magistratna komisija za nadzor. Komisija si je ogledovala hiše in določala, katere zdravstvene in higienske pomankljivosti je treba odpraviti. Ravnatelj otroške bolnišnice, zdravnik v hiralnici sv. Jožefa in vsi mestni zdravniki so dobili od Mestnega magistrata brošuro "Poučilo o kugi", da bi znali v primeru izbruha kuge ustrezno ukrepati.

21. januarja 1900 je imel Ivan Hribar predavanje o kugi v veliki dvorani Mestnega doma. Udeležence je seznanil z znaki bolezni in sredstvi, ki naj bi jih uporabljali, če bi se bolezen pojavila. Meščani so za predavanje izvedeli po cerkvah in iz časopisov (Slovenec, Slovenski narod, Novice, Slovenski list, Učiteljski tovariš...).

Mestno vodstvo je budno spremljalo potovanje tovornega parnika Berenice na poti iz Aleksandrije v Trst. Parnik, na katerem so našli primer kuge, je prevažal kavo, ki naj bi iz Trsta po železnici nadaljevala pot v notranjost. Občinski svet je odločno zahteval, da vladni krogi preprečijo širjenje bolezni v notranjost.¹¹¹

3.1.9. KOZE ALI OSEPNICE

Kot poroča že Gregor Tourski (1581), je pradomovina te hude in nalezljive virusne bolezni področje Indije in Kitajske,¹¹² od koder se je od 6. stol. dalje širila v Evropo, v 16. stol. pa so koze dosegle celo Ameriko, kamor so jih zanesli španski osvajalci. Bolezen ni prizanesla niti najbolj slavnim osebnostim, kot so bili Voltaire, Marija Terezija, Ludvik XV.

V Ljubljani so koze razsajale v letih 1793-1807, 1873/74, 1887/88, nazadnje leta 1890 in 1893. Po zaslugi načrtnega cepljenja se v naslednjih letih niso več ponovile. Vsako leto, navadno maja, so ljubljanski zdravniki v Mestnem domu cepili otroke proti tej nevarni bolezni. Cepljenje je bilo brezplačno, stroške zanj je plačal deželni odbor. Vakcino so smeli kupovati le pri c. kr. zavodu za animalno cepivo na Dunaju. Zato je moral Mestni magistrat leta 1899 odkloniti ponudbo c. kr. zavoda za proizvodnjo cepiva v Zagrebu.

Cepljenju so posvečali v Ljubljani veliko pozornost. Vsak otrok je moral biti ob vstopu v šolo cepljen proti kozam. Uspeh cepljenja so vpisali v posebno spričevalo. Naloga učitelja je bila, da je vse otroke, ki so bili brez spričevala ali katerih cepljenje je bilo neuspešno, popisal v poseben seznam in ga poslal Mestnemu magistratu. Nekatero otroke je bilo zaradi slabega cepiva potrebno cepiti tudi po dvakrat ali trikrat, preden j so se koze prijete. To so seveda takoj izrabili tisti, ki so cepljenju nasprotovali.

Vsako leto so ljubljanski mestni zdravniki cepili nad 800 otrok, praktični zdravniki pa več kot 100. Kljub temu, da je bilo cepljenje brezplačno, so se še našli primeri, ko starši niso dovolili cepljenja svojih otrok. Mestni magistrat jih ni mogel

prisiliti v cepljenje, se je pa vedenju staršev primerno odzval, če so prosili za razne olajšave ipd.

Cepljenje je bilo prav tako kot za šolarje obvezno za tuje zidarske in industrijske delavce, ki so prihajali iz "nevarnih" krajev v Ljubljano iskat zaposlitve. Mestni magistrat je z namenom, da bi preprečil morebitne nalezljive bolezni, zahteval, da so bili takšni delavci cepljeni proti kozam, oziroma, da so jih takoj po prihodu cepili.

Preventivna politika se je bogato obrestovala, saj se po letu 1893 koze v Ljubljani niso več pojavljale.

3.1.10. SPOLNE BOLEZNI

Spolne bolezni uvrščam v to poglavje, ker sodijo med nalezljive. Z njimi se je moč okužiti na različne načine;¹¹³ najpogosteje s spolnim občevanjem, če ima ena od oseb spolno bolezen. Kruta usoda ni prizadevala le odraslih, temveč tudi otroke veneričnih staršev. V nenehni nevarnosti so bili zdravniki - dermatologi, medicinske sestre, babice idr.

Najpogostejše spolne bolezni so bile: kapavica, mehki čankar in sifilis. Kapavico so mnogi bolniki obravnavali preveč preprosto. Mislili so, da gre le za nedolžen katar in da ni potrebno obiskati zdravnika. Na podcenjevanje kapavice kažejo podatki, da so se mladi fantje radi norčevali ali bahali v zvezi s to boleznijo. Tudi mehkemu čankarju so posvečali le malenkostno pozornost, precej več pa sifilisu - kronični infekcijski bolezni. Sifilis so zdravili z živim srebrom, pred katerim so imeli ljudje razne predsodke, kot npr., da ostane v kosteh in podobno.

Sifilis je imel različne posledice. Povzročal je ločitve zakonov, terciarne sifilitične bolezni (vnetje oči, ohromelost), fizično propadanje, duševne okvare, razne telesne okvare otrok idr. Za sifilisom so obolevali zlasti mladi ljudje med 15. in 25. letom. Tisti, ki so zbrali dovolj poguma, so poiskali pomoč pri zdravniku, bili pa so tudi takšni, ki so odlašali tako dolgo, da se je bolezen prelevila v kronično fazo, ko se po telesu pojavijo velike rane. Spolne bolezni so zdravili na dermatološko-sifilitičnem oddelku deželne bolnišnice. Od leta 1904 je zaradi vedno večjega števila bolnikov dr. Jernej Demšar brezplačno vodil ordinacijsko uro za kožne in spolne bolezni v Mestnem domu.

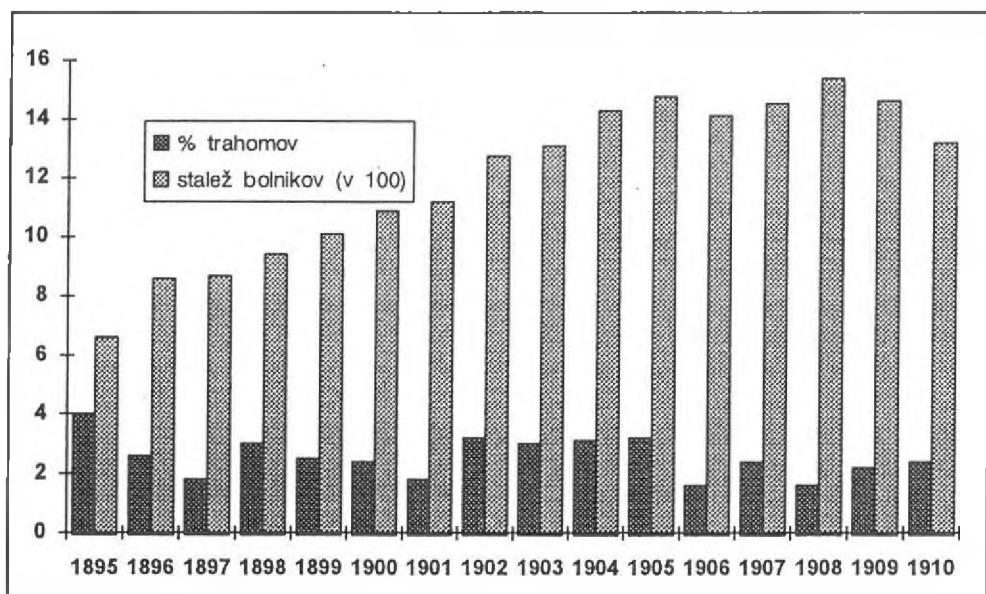
Nadzor nad prostitutkami v Zvonarski ulici so izvajali mestni zdravniki. Leta 1907 so zasledili tri primere spolnih bolezni, leta 1908 enega, naslednje leto pa nobenega. Vendar se bolniki niso toliko pritoževali nad prostitutkami iz javne hiše kot nad raznimi ljubnicami iz gostiln. Vsako ovadbo so zdravniki preverili, in če je bila obtožena spolno bolna, so jo poslali na zdravljenje v bolnišnico. Včasih se je izkazalo, da ovadba ni bila upravičena. Tako je npr. Jernej Žmavc ovadil Frančiško Bočnova, da se je od nje nalezil sifilisa, zdravniški pregled pa je pokazal, da je bila Bočnova popolnoma zdrava.¹¹⁴

3.1.11. TRAHOM

Trahom¹¹⁵ je nalezljiva in nevarna očesna bolezen, ki so jo poznali že stari Grki. Na njihovo znanje o tej bolezni so se opirali Arabci, ki so okoli leta 1000 poznali že štiri vrste trahoma. Bolezen se je močno razširila v Egiptu, od koder so jo Napoleonovi vojaki zanesli v Evropo. Zato tudi ime "egiptovska očesna bolezen". Trahom zapušča močno občutljivost na infekcije, lahko pa povzroči celo slepoto. Ker je nalezljiv, so morali zdravniki vsakega pacienta prijaviti pri Mestnem magistratu. Bolnik je moral vsaj dvakrat tedensko na pregled k zdravniku in v času zdravljenja ni smel opravljati svojega poklica. Če se teh določil ni držal, je Mestni magistrat proti njemu kazensko ukrepal. V primeru, da se je bolnik s trahomom preselil v drug kraj, je Mestni magistrat o tem takoj obvestil pristojne organe tistega kraja.

Število bolnikov s trahomom je bilo zelo visoko predvsem v prvih letih obstoja očesnega oddelka ljubljanske bolnišnice (po letu 1891), saj je predstavljalo kar 15 % vseh bolnikov na očesnem oddelku. Kasneje je odstotek upadel in nihal nekje med 2-4.¹¹⁶

Da bi se ljudje čimbolj seznanili z nevarno boleznijo, je stalni mestni zdravstveni svet predlagal nakup nekaj sto knjižic z naslovom "Egiptovska bolezen na očeh in sredstva, s katerimi je moč boriti se zoper njo" avtorja Keesbacherja.

Grafikon bolnikov s trahomom na očesnem oddelku splošne bolnišnice v Ljubljani v letih 1895 do 1910.

Oči zanesljivo najhuje prizadane slepota. Ker je bila tedaj tesno povezana s trahomom, ji namenjam nekaj vrstic kar v tem sestavku. Podatki o številu slepih v obdobju 1896-1904 (do 1910 jih nisem zasledila) kažejo na naraščanje njihovega števila. Izjema je le leto 1904, ko zasledimo občuten upad. Ponavljajoče se številke kažejo na to, da gre za ene in iste osebe. Rast je povezana z novimi primeri slepote, upad pa verjetno s smrtjo. Za slepe so skrbeli v oskrbovalnicah, v večini primerov pa njihovi sorodniki.¹¹⁷

leto	domače varstvo		oskrbovalnice		skupaj M + Ž
	M	Ž	M	Ž	
1896	5	6	1	1	13
1897	5	6	1	1	13
1900	7	4	5	3	19
1901	7	4	5	3	19
1902	6	6	4	4	20
1903	6	6	4	4	20
1904	6	6	4	1	17

3.2. NEZGODE, SAMOMORI IN NAGLE SMRTI

Nezgode, o katerih so ohranjeni zapisi, so bile najrazličnejše, tako kot tudi vzroki zanje. Najpogostejši vzrok je bila nepazljivost, ki je botrovala številnim zlomom okončin, padcem v Ljubljano, padcem z voza ali pod tramvaj in podobno. Če odštejemo samomore z utopitvijo v Ljubljani, preseneča veliko število padcev vanjo, od katerih so se nekateri tragično končali. Pogostokrat so v vodo padali otroci, ko so se igrali na obrežju reke, in vinski bratci, ki so se pozno ponoči vračali domov. Med nezgodami najdemo tudi različne ugrize, opekline in padce. Naj navedem samo nekaj primerov:¹¹⁸

1. Urban Prosen in Anton Bizan sta peljala seno po Rimski cesti. Ko je voz zapeljal v kotanjo, se je prevrnil, voznik in sopotnik pa sta padla na posuto cesto. Eden je bil hudo ranjen, drugi, ki je skočil na noge, pa je ostal nepoškodovan.
2. Jožef Čelešnik in njegov stric Franc Čelešnik sta se vinjena vozila s čolnom po Ljubljani. Zaradi nagibanja se je čoln prevrnil in verjetno bi oba utonila, če ju ne bi mimoidoči potegnili iz vode.
3. 10-letni Viktor Bauer se je igral s smodnikom, ga zažgal in se ob eksploziji močno opeknel.

Tudi razvoj industrije je prinašal najrazličnejše poškodbe. V letih 1906-1910 so na kirurški oddelek deželne bolnišnice v Ljubljani sprejeli 18.558 bolnikov, od tega 296 s strojnimi poškodbami.¹¹⁹ Med njimi je bila skoraj tretina (80) mladoletnih poškodovancev (mlajših od 14 let). Med poškodbami so absolutno prevladovale poškodbe roke (272), drugih poškodb je bilo precej manj: poškodbe noge - 19, glave - 5, prsi - 1, trebuha - 1. Od 269 poškodb je bilo po zdravnikovem mnenju 154 lahkih in 137 težkih. Med težkimi poškodbami je bilo potrebnih deset amputacij. Trije poškodovanci so umrli, štirje pa so dobili tetanus. Od teh sta dva ozdravela in dva umrla.

Samomori so bili dokaj pogosti. Leta 1905 si je kar 20 oseb poskušalo vzeti življenje. Vzroki so bili najrazličnejši, najpogosteje pa duševne motnje, pijanost, ljubezenske težave, dolgovi in beda. Včasih so za vzrok smrti izvedeli iz poslovnega pisma, včasih je ostal za vedno skrivnost. Med načini samomora prevladuje utopitev v Ljubljani, tej sledita ustrelitev in obešanje, najmanj pa je bilo zastrupitev in rezanja žil. Za ilustracijo navajam nekaj primerov:¹²⁰

1. A. Fetscher, desetnik 27. c. kr. polka 5. stotnije se je z revolverjem ustrelil v glavo.
2. T. Lukič si je prerezal žile na roki in izkrvavel.
3. N. N. se je zastrupil s strupom za miši in umrl.
4. J. Bude, mizarški mojster, se je obesil v stranišču.
5. E. Hribar je v Trnovskem pristanu skočila v Ljubljano, a si je potem premislila in sama zlezla iz vode.

Med **nagle smrti** sodijo kapi, padci pod vlak na železniški postaji, padci pod tramvaj idr. Pogosti so bili primeri, ko se je konj splašil pred tramvajem, prevrnil voz in voznika, ki je ob padcu tako nesrečno udaril z glavo ob tla, da se je ubil.

Nekaj primerov:¹²¹

1. Andreja Gerčarja, čuvaja na južni železnici, je 19. januarja 1901 na poti v službo zapel vlak in ga potegnil pod kolesa. Bil je na mestu mrtev.
2. Dne 19. februarja 1901 zjutraj so našli mrtvega Romana Jacobija. Dr. Illner je ugotovil, da je pokojnika zadela kap.
3. Helena Schleich, 64-letna gluhonema mestna ubožica, je padla pod tramvaj na Karlovški cesti. Zaradi hudih poškodb je umrla na kraju nesreče.
4. Ob kopanju jarka za steno strelišča na Dolenjski cesti se je stena podrla in pokopala pod seboj Ferdinanda Jannija.
5. Zaradi hudega dira po Bleiweisovi (Prešernovi) cesti je hlapec Franc Mencin padel z voza in se tako hudo poškodoval, da je na kraju nesreče umrl.

17
2

24685
1901

443

Poročilo

Dva Velkaverhova pros.
bratčinju stavnju na
Karlovinaki kmetji ite
v miralno je dne 19 km. ob
od prapalovan stena pri
Kolebi. Skabornetovi na
Kobornem kmetju ite 10 km
pravde je prvizgo modet.
vsejtu mo. stvaritje banka
mo je nezvestno ubitjak
Velkaverh se ni. hodka. ni.
kaki prinehati kudar je
smatitje utrua, bila je
katakaj z robiturju vadem sa
prejannu v Dacibna katika

Lj. dne 13/7. 901

Jurij Bave
~~in prab. str.~~

3.3. PRVA POMOČ

Ker so morali meščani z izjemo mestnih ubožcev zdravstvene usluge plačati, niso klicali zdravnika za pomoč ob vsaki malenkosti. O pomoči pri poškodbah so se poučili pri starših, ali pa so prebrali v revijah in časopisih, ki so bili namenjeni prosvetljevanju ljudi, npr.: Slovenska gospodinja, Knajpovec, Naše ognjišče, Zdravje idr. V njih so bralci našli sestavke o različnih boleznih in njihovem zdravljenju, prvi pomoči, uporabi domačih zdravil, sestavki so prinašali nasvete o čistoči, razkuževanju, upoštevanju zdravnikovih navodil, o skrbi za bolnike in podobno. Tako je npr. Slovenska gospodinja leta 1914 objavila niz sestavkov o prvi pomoči pri lažjih in težjih ranah. Čeprav so sestavki izšli šele leta 1914, mene pa je v raziskavi zanimalo le obdobje do leta 1910, jih v tem poglavju kljub temu povzemam, saj so se verjetno takšne pomoči, kot jo navajajo omenjeni članki, posluževali tudi pred letom 1910. Poglejmo si, kaj je Slovenska gospodinja svetovala svojim bralkam in bralcem.¹²²

a) Odrgnine

Če je koža oguljena ali odrgnjena, uporabimo prah za posipanje ran, ki ga dobimo v lekarni. Rano z njim posujemo, damo nanjo nekaj gaze in obvežemo. Obveze ni treba pogosto menjati.

b) Ureznine

Če se nekdo ureže, očistimo okolico rane z alkoholom, položimo na rano jodoformovo tenčico (gazo) in obvežemo. Majhne obveze pritrdimo tako, da namažemo robove s t.i. elastičnim kolodijem.

c) Gnojne rane

Na gnojne rane, iz katerih teče le malo gnoja, položimo borvazelin, če je izcedek iz rane močnejši pa osetovo kislino (essigsäure Tonerde) in obvezo večkrat na dan zamenjamo.

d) Šibkejše opekline

Šibkejše opekline posujemo z ogljikovim kislim natranom, polagamo na opečeno mesto alkoholne obkladke ali obkladke iz nastrganega krompirja. Lahko jih mažemo z mlekom, lanenim ali olivnim oljem ali rumenjacom.

Rane od opeklin je najbolje takoj namazati z borvazelinom in nato posipati z dermatolom. Prav tako naj ne bi v nobeni domači lekarni manjkala Bardelebova obveza za opekline.

e) Ozeblina

Mažemo jih z ruskim balzomom za ozeblina. Prav tako dober je pogret petrolej. Če ozeblina razpokajo, jih namažemo z borvazelinom ali z mazilom za ozeblina.

f) *Tvore (ture), bule in črva na prstu*

Obvezujemo jih z octovo kislino in namakamo v vodi, ki smo ji dodali milo. Najbolje pa je, da gremo čimprej k zdravniku.

g) *Ranice v ustih*

Usta izpiramo z mlačno boraksovo vodo; zadostuje noževa konica boraksa na kozarec vode.

Ob težjih nezgodah je Slovenska gospodinja svetovala takole:¹²³

a) *Zlomi kosti*

Če si zlomimo roko, je treba nanjo polagati mrzle obkladke in jo visoko obvezati. Če so v okončini nastali hudi premiki (zlom obeh kosti podlahti), jo je najbolje vpeti v "šine", da se ne more premikati. Pri zlomljeni nogi velja enako. Če je kost predrta kožo (komplicirani zlom), je ne potiskamo nazaj, ker s tem povzročimo bolečine in okužimo ramo, kar je zelo nevarno!

b) *Rane*

Rano izperemo z antiseptično tekočino. Nanjo položimo sterilno ali jodoformovo tenčico, nanjo vato in obvežemo. Za razkuževanje je najboljša aniodolova raztopina. Pripravimo jo iz litra vode in žlice Aniodola. Sveže in umazane rane takoj namažemo z jodovo tinkturo, potem pa položimo nanje aniodolov obkladek, nikoli pa ne karbolovega, lizolovega ali lizoformovega. Lahko uporabimo tudi obkladek iz kamiličnega čaja.

c) *Zmečkanine*

Rano očistimo z aniodolovo raztopino in sterilno obvežemo. Obvezo večkrat zamenjamo. Rutice je treba prekuhati, roke pa skrbno umiti.

d) *Krvavitve*

Če so rane majhne, jih obvežemo s sterilno gazo, ki smo jo namočili v antiseptični tekočini. Nanjo položimo še suh kos vate. Gazo pet minut močno pritiskamo na rano. Če krvavimo iz večje žile, ud nad rano prevežemo, da ustavimo krvavitev. Če krvavimo iz nosu, je treba nosnici tri do pet minut tiščati skupaj. Majhne krvavitve ustavimo, če vdihavamo mrzel zrak skozi nos in ga izdihavamo skozi usta, ali da potegnemo v nos hladno vodo.

e) *Opekline*

Večje opekline mora zdraviti zdravnik. Dokler ga še ni, rano namažemo z mazilom, sestavljenim iz lanenega olja in apnene vode ali Bardelebnovo bizmutovo obvezo. Paziti moramo na čistočo. Če na človeku gori obleka, ga je treba povaljati po tleh ali tesno zaviti v odejo, da zadušimo plamen. Šele nato bolnika slečemo. Če se obleka oprijema kože, je ne smemo trgati, ampak jo prerežemo! Rane namažemo z oljnim oljem.

f) Utopitve

Usta in nos najprej očistimo blata, nesnage in pen. Nato pritiskamo na prsni koš, da izpraznimo vodo. Sledi umetno dihanje. Če se nam udre led, moramo čimbolj razprostrti roke, da ostanemo na površju in pokličemo na pomoč. Z brega naj utopljenca pomolijo palico, veslo, vrv, ali kar je pri roki, in ga potegnejo iz vode.

g) Zadušitve s plinom

Zadušenega prenesemo na svež zrak in mu poškrpimo obraz z mrzlo vodo. Nato mu z mrzlo vodo močimo senca. Če to ne pomaga, je potrebno umetno dihanje. Pokličemo zdravnika!

h) Omrzline

Poškodovane dele telesa zdrgnemo s snegom. Nato poškodovanca namestimo v ogreto sobo, če je potrebno, ga oskrbimo z umetnim dihanjem, in pokličemo zdravnika.

i) Zastrupitve

Takoj pokličemo zdravnika. Doktor ta ne pride, pomagamo zastrupljencu s sredstvi za bljuvanje (močno raztopino soli, surovim maslom ali vodo z oljem). Razlikujemo več vrst zastrupitev:

- zastrupitve z zelenim volkom in nitriolom (zastrupljencu dajemo velike količine beljaka, mleka ali žganega magnezija)
- zastrupitve z apnom in lugom (zastrupljencu dajemo kis z vodo, limonado brez sladkorja)
- zastrupitve s kisljinami in z arzenikom (zastrupljencu dajemo žgan magnezij)
- zastrupitve zaradi kačjega pika (zastrupljencu prevežemo ud nad mestom pika, ga prerežemo, izsesamo in izpljuvamo strup; strup smemo izsesati le z zdravimi in nerazpokanimi ustnicami)

j) Razni žuželčji piki

Če je mogoče, odstranimo želo. Na rano nakapljamo salmijakovec ali sodo bikarbono. Če nas je pičila čebela ali osa, zdrgnemo mesto pika z listi navadnega peteršilja.

k) Tujki v ušesu ali očesu

Če imamo tujek v ušesu, se uležemo in vlijemo v uho malo olivnega olja, alkohola ali vode, da tujek izplava. V uho ne dregamo, ker lahko izgubimo sluh! Če imamo tujek v očesu, podrgnemo z mokrim robcem proti notranjemu kotičku očesa.

3.4. UMR LJIVOST

Kljub temu, da se je število prebivalcev v Ljubljani v obdobju 1895-1910 povzpelo z 32.401 (1895; všteti so tudi vojaki) na 46.630 (1910), ne moremo govoriti, da je to posledica povečanja natalitete ali ogromnega zmanjšanja smrtnih primerov. V glavnem je število prebivalstva naraslo na račun doseljevanja. Smrtnost se je sicer zmanjševala iz leta v leto, toda samo v letih 1897-1899 je bila nataliteta večja od mortalitete. Tako se je npr. leta 1895 rodilo 933 otrok, umrlo pa je 1.043 ljudi. Leta 1897 je število rojstev znašalo 1.149, število smrtnih primerov pa 1.103.¹²⁴

Seveda nas te številke lahko močno zavedejo, če upoštevamo le splošno smrtnost, ki je precej večja od umrljivosti domačinov. Na število splošne umrljivosti v mestu je namreč močno vplivala deželna bolnišnica, kjer so poleg domačinov umirali tudi ljudje s podeželja in s tem dvigali število. To nam nazorno ilustrirajo podatki za leto 1896. Dokler je deželna bolnišnica spadala pod občino Vodmat (do jeseni 1896), je znašala splošna umrljivost v mestu 25,7 ‰, takoj naslednje leto pa je poskočila na 31 ‰.¹²⁵

Po letu 1900 zasledimo še eno spremembo. Do tedaj število umrlih v raznih zavodih (bolnišnica, hiralnica,...) ni nikoli doseglo 50% vseh umrlih v mestu, v prvem desetletju 20. stol. pa se je začela tehničnica močno nagibati na nasprotno stran. Leta 1906 je kar 58,8 % vseh umrlih umrlo v zavodih, leta 1908 pa celo 61,9 %.¹²⁶ Med temi je bilo precej tujcev, ki so prišli v bolnišnico samo še umret.

Na padec umrljivosti med domačini kažejo naslednje številke:¹²⁷

leto	splošna umrljivost v ‰	umrljivost domačinov v ‰
1895		24,9
1896		23,0
1897		22,3
1906	30,5	19,1
1907	30,4	18,6
1908	28,3	16,2
1909	30,2	19,2

Avtorji knjige Ljubljana po potresu 1895-1910 trdijo, da tako ugodne številke umrljivosti lahko pokažejo le najbolj zdrava mesta in da je padec umrljivosti eden najvidnejših uspehov asanacije Ljubljane po potresu.

Ostaja odprto vprašanje, koliko so na zmanjšanje smrtnosti vplivali doseljenci, ker moramo vedeti, da so se v mesto doseljevali v glavnem mladi in zdravi ljudje s podeželja, ki so v razvijajoči industriji in pri zasebnikih iskali zaslужka.

4. PROSTITUCIJA POD ZDRAVNIŠKIM DROBNOGLEDOM

Prostitucija v Ljubljani je tesno povezana z javnima hišama v Zvonarski ulici 11 in 13. Kdaj natanko so ju odprli, je težko reči, ker so si mnenja deljena, verjetno pa v 90. letih 19. stol. S tem nikakor ni rečeno, da prej prostitucije Ljubljančani niso poznali. Dr. Bleiweis, vitez Trsteniški v poročilu na seji Mestnega stalnega zdravstvenega sveta 21. decembra 1898 navaja, da se je za časa policijskega svetnika Perona¹²⁸ prostitucija dogajala po javnih cestah, drevoredih, sprehajališčih, tako **"da je bilo pošteti ženski v mraku skoraj nemogoče stopiti na ulico."** Podobna je bila slika iz obdobja uradovanja Erzina. Šele policijskemu komisarju Podgoršku¹²⁹ se je delno posrečilo urediti pereče vprašanje prostitucije na ta način, da je magistratni gremij odobril predložene zdravstvene knjižice in druge tiskovine za evidenco javnih žensk. Vendar ta korak ni prinesel zelenih rezultatov, ker se je vsaka ženska, ki si je kruh služila s prostitutiranjem, izkazala za natararico, tobačno delavko in podobno. Tako je ostalo le malo žensk, ki so dobile zdravstvene knjižice. Toda tudi te je bilo skoraj nemogoče zdravstveno nadzorovati. Šele na zahtevo vojaškega poveljništva in podmaršala Hegeduša se je Mestnemu magistratu posrečilo prenesti prostitucijo v javno hišo. Čeprav so se zavedali, kakšno zlo je prostitucija, so se člani Mestnega stalnega zdravstvenega sveta strinjali, naj javna hiša v Ljubljani ostane, kajti tu so bile prostitutke zbrane na enem mestu. Če pa javne hiše ne bi bilo, bi se še vedno prodajale po ulicah, parkih in na drugih javnih mestih. Tudi zdravniško pregledovanje prostitutk v umazanih, temnih in nehigienskih prostorih bi bilo nemogoče. Povrh vsega pa bi "dame noči" težko dobile stanovanje, ker bi se jih vsi hišni gospodarji izogibali.

Mestni stalni zdravstveni svet je 21. decembra 1898 zapisal naslednje sklepe:¹³⁰

1. Kasarnirana prostitucija manj škoduje javni morali kot prodajanje po cestah oziroma stanovanjih prostitutk.
2. Bordeli koristneje vplivajo na javno varnost.
3. Kasarnirana prostitucija je manj nevarna za javno zdravstveno stanje, ker so prostitutke pod zdravniško kontrolo, kar jamči, da se spolne bolezni ne bodo širile.
4. Tam, kjer javnih hiš ni, živita skrita prostitucija, ki se ji vdajajo tudi hčere v družinah, deklet in služkinje, kar prinaša veliko nesreč in žalosti v družine.
5. Javne hiše so za tujce potrebne, ker hočejo le-ti imeti garancijo, da ne bodo občevali s spolno bolnimi dekleti.
6. Zaradi javnih hiš se zmanjšuje število nezakonskih rojstev, detomorov, posilstev.

Leta 1900 je v javni hiši na Zvonarski 11 "službovalo" osem deklet, starih od 14 do 23 let. Vse so bile po rodu Madžarke. Podatkov za javno hišo na Zvonarski 13 ni. Lastnica obeh hiš je bila Matilda Lowy. Deset let kasneje so se v Zvonarski ulici št. 11 prodajala za denar tri dekleta, v Zvonarski ulici 13 pa šest. Med njimi so prevladovali tujke: iz Češke, Madžarske, Reke, Kutine, Celovca, Bamberga...¹³¹

Vsaka ženska, ki se je želela v Ljubljani ukvarjati s prostitucijo, se je morala osebno zglasiti na policijskem oddelku Mestnega magistrata, kjer so jo vpisali v posebno knjigo. V vpisnik so navedli: zaporedno številko prostitutke, razred, krstno

in družinsko ime, starost, stan, rojstni in domovinski kraj, stanovanje in vzrok, zakaj se je odločila za prostitucijo. V primeru, da je bila ženska poročena ali mladoletna, so obvestili moža ali starše. Predenj so bodočo prostitutko vpisali v vpisnik, jo je zdravnik pregledal, in če je bila zdrava, ji je izdal zdravstveno knjižico. V knjižico je zapisal datum izdaje, zaporedno številko in opis osebe. Knjižica je imela poseben prostor za fotografijo in zapisovanje zdravniških pregledov. Ta dokument je morala imeti prostitutka vedno pri roki, da ga je lahko pokazala stranki in varnostnim organom. Knjižica ni bila prenosljiva, zato so vsako ugotovljeno zlorabo kaznovali. Vsako žensko, ki se je prodajala, pa ni imela knjižice, so najprej obsodili na dva dni zavora, če pa to ni zadostovalo, so jo poslali v prisilno delavnico ali celo izgnali iz mesta. Iz vpisne knjige so prostitutko črtali, če je umrla, se preselila ali odpovedala prostituciji. Z vsako spremembo je moral biti seznanjen tudi zdravnik.¹³²

S tem ko je bila prostitutka uradno registrirana, je bila postavljena pod redni zdravniški nadzor. Leta 1904 so dobili zdravniki, ki so se ukvarjali s pregledovanjem prostitutk, posebno navodilo,¹³³ kako naj pregledovanje poteka. Prostitutke so pregledovali z namenom, da čimprej ugotovijo morebitne spolne bolezni, da pošljejo bolnice na zdravljenje v bolnišnico, jim preprečijo odnose z moškimi in s tem širjenje bolezni. Tudi če je šlo samo za manjše težave neveneričnega izvora kot npr. povečano izločanje iz nožnice, je morala prostitutka na opazovanje v bolnišnico. Zdravnikova naloga je bila, da je prostitutko pregledal dvakrat tedensko v časovnem intervalu dveh do treh dni. Pregled je moral zajeti vse tiste dele telesa, na katerih se pojavijo venerične tvorbe in je potekal s pomočjo natančno predpisanih pripomočkov. Ugotovitve pregleda je zdravnik zapisal v zdravstveno knjižico prostitutke. Če je odkril bolezenske znake, je moral prostitutki knjižico takoj vzeti in jo prijaviti. Takšna prostitutka se je morala čimprej odpraviti na zdravljenje v bolnišnico. Če tega ni hotela storiti prostovoljno, so proti njej ukrepali s silo. Vsak zdravnik je moral voditi seznam prostitutk, ki jih je poslal na zdravljenje.

Pregledovanje prostitutk je lahko potekalo ali v javni hiši ali v zdravnikovi ordinaciji ali stanovanju prostitutke. Prostitutke, ki so se pregledom izogibale in se določenega dne ob določeni uri niso zglasile na mestu pregleda ali da jih zdravnik ob dogovorjenem času ni mogel najti na njihovem domu, so bili zdravniki dolžni prijaviti policijskemu komisariatu, ki jih je potem, če ni šlo drugače, k pregledu prisilil.

Taksa za enkratni pregled prostitutke v zdravnikovi ordinaciji je znašala 1 K, v stanovanju prostitutke pa 2 K. Višjega zneska zdravnikom ni bilo dovoljeno jemati. Za prostitutke, ki navedene takse niso zmogle plačati, je bil pregled brezplačen.

Kadar je bil zdravnik v dvomih, ali je bolezenski primer prostitutke potreben zdravljenja v bolnišnici, se je posvetoval z drugim preiskovalnim zdravnikom. V primeru, da nista bila soglasna, sta za mnenje povprašala glavnega zdravnika.

Ob odpustu prostitutke iz bolnišnice je moral bolnišnični zdravnik z rezultati zdravljenja seznaniti policijski komisariat in preiskovalnega zdravnika. Pri vseh neveneričnih obolenjih ženskih spolnih organov je lahko prostitutka zapustila bolnišnico, ko je bilo bolnišnično zdravljenje končano ali že prej, če je imela zagotovljeno nadaljnje hišno zdravljenje.

Ob koncu tedna je moral preiskovalni zdravnik napisati tedensko poročilo in ga oddati policijskemu komisariatu, po preteku vsakega leta, v mesecu januarju, pa še letno poročilo, ki je vsebovalo skupne statistične podatke tedenskih poročil. V njem naj bi zdravniki navedli tudi morebitne koristne predloge.

Redno pregledovanje se je bogato obrestovalo, saj so zdravniki našli le malo primerov spolnih bolezni pri prostitutkah. Leta 1907 so zbolele tri prostitutke, leta 1908 samo ena, leta 1909 pa niso odkrili nobenega primera.

Spolne bolezni so se kljub temu pojavljale. Glavne krivke zanje so bile ponavadi neregistrirane prostitutke, ki niso bile pod stalnim zdravniškim nadzorom. To so bile navadno služkinje, natakariče, tovarniške delavke idr., ki so se prodajale po temačnih vežah, samotnih ulicah, parkih. Da je bila ta oblika prodajanja dobro zastopana, govore policijski zapisniki o aretacijah vlačug. Vendar jih zaporne kazni niso kaj dosti izučile, saj je bila npr. Julijana Gluše zaradi nočnega vlaččenja zaprta kar osemkrat, ob deveti aretaciji pa so jo za dve leti izgnali iz ljubljanske občine.¹³⁴

Tudi ovadbe spolno bolnih moških se največkrat nanašajo na neregistrirane prostitutke. Tako je npr. Milan Hajdin ovadil svojo ljubico Fani, natakaričo v Šviceriji, češ da se je od nje okužil.¹³⁵ Takih in podobnih primerov je bilo seveda še več, ker gostilniška in druga dekleta, ki so se dodatno ukvarjala s prostitucijo, uradno niso bila registrirana kot prostitutke in zato zanje določila o zdravniških pregledih niso veljala. Sama pa so zdravniško pomoč poiskala navadno šele takrat, ko se je bolezen že razbohotila.

5. STOMATOLOGIJA¹³⁶

V Ljubljani se zobozdravniki pojavljajo od leta 1814 dalje, vendar tod niso bili stalno naseljeni, ampak so se oglasili le ob sejnih in podobnih priložnostih, ki so privabljale ljudske množice. Svoj prihod, čas in kraj ordiniranja so objavili v Laibacher Zeitungu. Prvi stalni zobozdravnik v Ljubljani je bil Lukas Erwerth, ki se je v mestu naselil leta 1853. Ravno v tem času je začela oblast razlikovati med zobozdravniki in zobotehniki.

Določila, ki so se nanašala na zobozdravnike, zobotehnike, popravljanje zob in sploh na vse, kar je bilo povezano z zobozdravstvom na prehodu iz 19. v 20. stol., so bila določena z uredbo z dne 20. marca 1892. Določala so, da zobotehniška obrt obsega izdelovanje umetnih zob in drugih **"nadomestnih delov za človeška usta in sestavljanje takih nadomestnih delov."** Zobotehniki so smeli le jemati odtise in pomerjati umetno izdelane zobe. Vsa preostala dela v ustih kot npr.: ruvanje zob, odstranjevanje pokvarjenih korenin, čiščenje in plombiranje zob, so opravljali zobozdravniki, čeprav so zobotehniki težili po razširitvi svojih obrtnopravnih pooblastil.

Po določbah avstrijskih zakonov je bil za opravljanje zobozdravniške prakse upravičen le zdravnik, ki je zaključil medicinski študij na eni od univerz v Avstriji. V tem smislu je izdalo c. kr. nižjeavstrijsko namestništvo 17. novembra 1899 strogi ukaz, da smejo le doktorji medicine izvajati operacije v ustih, zobotehniki pa se morajo omejiti zgolj na zobotehniška dela.¹³⁷

Poleg zgoraj navedenih pogojev je moral bodoči zobotehnik, ki je zaprosil za samostojno opravljanje zobotehnične prakse, pokazati še učno in delovno spričevalo. Učno spričevalo je moralo vsebovati dokaz o usposobitvi. Učna doba je trajala tri leta, za kandidate, ki so se izučili mehanične ali zlatarske obrti, pa dve leti. Delovno spričevalo je moralo dokazovati najmanj šest let službe, od tega tri pri pooblaščenem zobotehniku in tri pri zobozdravniku. Koncesijo za obrt je podeljeval Mestni magistrat.

Paragraf št. 8 je zobotehnikom prepovedoval, da bi v zobotehničnih delavnicah in oglasih uporabljali nazive kot npr. zobni umetnik, zobni artist, dentist ipd., ker bi lahko stranke zavajali v zmotu glede obsega in bistva svoje upravičenosti.

Kako malo pozornosti so na začetku 20. stol. posvečali negi zob, kaže podatek, da je imelo leta 1904 kar 95 % ljudi pokvarjene zobe in da se je gniloba vse bolj širila.¹³⁸ Večina Ljubljančanov je obiskala zobozdravnika, kadar so postale bolečine le prehude. Teh bolečin so jih zobozdravniki navadno rešili z ruvanjem zob, kajti premalo je v ljudeh živela misel, da je moč zobe tudi zdraviti in ne le ruvati. Pomanjkanje zob pa je pogosto pripeljalo do raznih prebavnih težav, ker hrana ni bila dovolj prežvečena.

Vodstva zavodov in šol so si prizadevala naučiti gojence ustne nege, vendar samo prizadevanja niso bila dovolj. V Marijanišču in Lichenthurnovem zavodu¹³⁹ so si morali gojenci vsako jutro in zvečer pod nadzorstvom umivati zobe, vsako leto enkrat pa jim je hišni zobozdravnik pregledal zobe in izpulil slabe. Seveda bi

zobozdravnik lahko postoril še kaj več - popravil načete zobe, vendar so mu to preprečevala borna finančna sredstva zavoda.

Leta 1904 je ljubljanski zobozdravnik dr. Edvard Bretl¹⁴⁰ opozoril na vse hitrejše širjenje zobne gnilobe in na njene posledice: bledico, živčnost, kali jetike ipd. Predlagal je, naj bi v pouk in učbenike zajeli navodilo o varstvu zob, naj bi učitelji več pozornosti posvečali umivanju zob učencev, naj bi učenci dobili zobne ščetke in prašek brezplačno in naj bi uvedli brezplačne zobozdravstvene preiskave po šolah. Poleg tega je predlagal še posebne cikle predavanj, na katerih bi zobozdravniki seznanjali učitelje z zobno nego. Pripravljen je bil brezplačno pregledovati zobovje otrok mestnih ljudskih šol. Vendar je Mestni fizikat odklonil njegovo ponudbo, češ da bi pregledovanje zob učencev med poukom zahtevalo preveč časa. Poleg tega bi bilo za pregledovanje zob otrok potrebno dovoljenje staršev, ker bi preiskave lahko odkrile razne prirojene hibe, za katere starši in otroci želijo, da ostanejo skrite, zlasti še pri deklicah (volčje žrelo).

Ko sta šolska zdravnik v letu 1909/10 pregledovala učence ljudskih šol, sta opazila veliko potrebo po zdravljenju zob. Zato sta zaprosila kolege zobozdravnike za sestanek, na katerem so se dogovorili, da bodo revnim učencem kolikor mogoče brezplačno popravljali zobe. Soglasno so sklenili, da bo ruvanje zob brezplačno, plombiranje pa po kolikor mogoče nizki ceni.¹⁴¹

Da je bilo zobozdravstveno stanje šolskih otrok leta 1910 kritično, opozarja dopis, ki ga je poslal Mestni magistrat c. kr. deželni vladi v Ljubljani. Avtorji dopisa pravijo:¹⁴²

1. Na ljubljanskih ljudskih šolah ni zobozdravnikov.
2. Zobovje otrok pregledujeta šolska zdravnik sistematično le v prvem razredu, kasneje pa le od časa do časa.
3. Od 652 otrok v prvih razredih jih je imelo kar 266 zelo zanemarjene zobe; zlasti slabe zobe so imeli otroci revnejših staršev. S prizadevanjem šolskih zdravnikov se je posrečilo, da so otroci oziroma njihovi starši bolj pazili na zobe in ob koncu šolskega leta je imelo 90 % otrok zobne ščetke.
4. Ljubljanski zobozdravniki so skrbeli za izboljšanje ustne nege s tem, da so revnim otrokom zdravili zobe brezplačno ali za majhno plačilo.

Delovni čas zobozdravnikov je bil navadno deljen: od 9. do 12. ure in od 14. do 17. oziroma 18. ure, odvisno od zobozdravnika, lahko tudi nedeljen: npr. od 9. do 18. ure. Da bi ustregli tudi tistim, ki med tednom niso imeli časa, so zobozdravstvene ambulante obratovale tudi ob nedeljah dopoldne.

Minimalna tarifa za popravljanje zob ob določenih urah je znašala 3 K, izven teh ur pa vsaj 50 % več. Seveda je lahko zobozdravnik računal tudi več, manj kot 3 K pa nikoli, ker bi s cenejšimi uslugami povzročil konkurenco.

Ob popisu zobozdravnikov leta 1893 so v Ljubljani delovali trije zobozdravniki, ki se omenjajo tudi še v naslednjih letih. To so bili: dr. Anton Paichel, ki je ordiniral v ordinaciji poleg Čevljarskega mosta, dr. Roman Jacobi s Starega trga 4 in dr. Avgust Schweiger, ki je imel sprva svojo ordinacijo v hotelu "Pri Maliču", nato pa v

Hiša na Marijinem (Prešernovem) trgu v kateri je ordiniral zobozdravnik dr. Alojzij Praunseis; po letu 1900

ulici Franca Jožefa 1 (Cankarjeva c.). Anton Paichel je že leta 1897 zaposloval dva asistenta in dva tehnika. Zaposlovanje zoboteknikov je bilo za zobozdravnike nujna, če niso hoteli poleg zobozdravstvenih del opravljati še zobotehnična.

Leta 1896 je dobila Ljubljana še enega zobozdravnika - dr. Juliusa Koblitzza von Schlesburga, ki je ordiniral na Dunajski cesti št. 4 (Slovenska c.).

Šest let kasneje so Ljubljančani lahko izbirali med šestimi zobozdravniki: Edvard Bretl, Rado Frlan, Julij pl. Koblitz, Anton Paichel, Alojzij Praunseis in Avgust Schweiger. Ko je tega leta (1902) dr. Rado Frlan umrl, ga je zamenjal dr. Josef Berg iz Prage, ki je ostal v Ljubljani le eno leto, ko je na njegovo mesto prišel dr. Jožef Žak z Dunaja. Leta 1903 je prijavil svojo prakso v Špitalski (Stritarjevi) ulici 7 dr. A. Pözl, vendar se je že po dveh mesecih odselil. Novo ordinacijo na Francovem (Cankarjevem) nabrežju je leta 1903 odprl dr. Edvard Bretl, ki si je v naslednjih letih verjetno med vsemi ljubljanskimi zobozdravniki najbolj prizadeval za zobozdravstveno ozaveščenost meščanov. Prav tako pomembno vlogo na področju zobozdravstva v Ljubljani je po letu 1900 odigral dr. Alojzij Praunseis. Ordiniral je na Marijinem trgu št. 3 (Prešernov trg). Poleg naštetih zobozdravnikov so zobozdravniško prakso opravljali še dr. Hugo Perenyi (od 1904), dr. Buchwald (od 1906) in kratek čas dr. Šorli. Dr. Buchwald, dr. Perenyi ter dr. Praunseis so poleg privatne prakse v mestu popravljali zobe tudi na podeželju - na potovanjih, čeprav to s strani Mestnega magistrata ni bilo zaželeno, pa tudi ne prepovedano. Mestni magistrat je menil, da ob takšnem popravljanju zob zobozdravniki gledajo le na svojo reklamo, ne pa na kvaliteto dela, zato je predlagal, naj bi zobozdravniške ordinacije na potovanjih opustili.

Kršenju predpisanih določil so sledile kazni. Tako je moral dr. Josef Berg plačati 4 K, ker na hišo ni obesil napisa, ki bi stranke opozarjal na zobozdravstveno ambulanto. Precej višjo globo (50 K) je plačal dr. F. Rauch, ker se ob nastopu prakse (1. novembra 1902) ni prišel predstaviti na Zdravniško zbornico. Z 20 K globe je bil leta 1906 kaznovan dr. R. Weiss zaradi kršenja zdravniške prakse, ko ni prijavil naselitve v Ljubljani. Obtožnica ga je bremenila, da je nezakonito popravljaj zobe dvema kuharicama in s tem zaslužil 34 K.

Prvega samostojnega zoboteknika je dobila Ljubljana leta 1898. To je bil Anton Schweiger, ki je do tedaj delal pri zobozdravniku Antonu Paichlu. Istega leta je odprl samostojno zobotehnično delavnico Karl Paichel. Samostojnost sta obdržala približno dve leti.

Med vsemi zobotekniki v Ljubljani do leta 1910 je bil verjetno najbolj znan Otto Seydl, vendar ne zaradi kvalitete dela, ampak zaradi mazaštva. Kljub temu, da je Seydl natanko vedel, katera dela sme kot zoboteknik opravljati, se je ukvarjal tudi z operacijami zob, ruvanjem, plombiranjem in drugimi zobozdravniškimi posegi, zato je bila njegova zobotehnična ordinacija, ki jo je odprl leta 1900, stalna spotika ljubljanskim zobozdravnikom. Seydl je vedno delal v družabništvu (z dr. Frlanom, dr. Bergom...), tako da mu je bilo zelo težko dokazati, da je opravljal zdravniške posege. Prvič je bil proti njemu sprožen kazenski postopek leta 1898, ko je bil zaposlen še pri dr. Avgustu Schweigerju kot zoboteknik, drugič pa leta 1901, a je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen. Leta 1903 sta ga ponovno ovadila dr. Bretl in dr. Praunseis. Poudarila sta, da je to, kar dela Seydl, pravo mazaštvo in da je dr. Berg (uradno Seydllov družabnik) le njegov uslužbenec, ki

daje podjetju ime in s svojo diplomom prikriva nedovoljeno mazaštvo. Tokrat sta Bretl in Praunseis poskrbela za konkretne dokaze:¹⁴³

1. K. Cerar, branjevki na Pogačarjevem trgu, je Seydl tako nestrokovno izpulil zob, da je nastala huda oteklina, prizadeta pa se je morala zateči po pomoč k dr. Bretlu.
2. M. Planinc je Seydl nepravilno plombiral zob in povzročil prisad.
3. M. Šubic je izpulil zob.
4. Gostilničarki Hermanovi je izpulil zob oziroma korenine.

Tokrat je bil Seydl kaznovan z 20 K globe oziroma 48 urami zapora.¹⁴⁴

Večina ljubljanskih zobozdravnikov je prihajala iz drugih delov habsburške monarhije (Češka, Galicija, Ogrska idr.). Domačinov je bilo malo (Frlan, Praunseis, Schweiger). Medicinsko fakulteto so obiskovali na Dunaju, v Gradcu in v Pragi, specializirali pa so večinoma vsi na Dunaju. Svoj prihod v Ljubljano, kraj in čas ordiniranja so objavili v Slovenskem narodu, Laibacher Zeitungu in drugih časopisih. Časopisi in revije so poleg navedenih podatkov prinašali še razne nasvete. Tako lahko v Knajpovcu¹⁴⁵ beremo, kako potrebno je čiščenje zob dvakrat dnevno, da je treba s ščetko drgniti po zobeh od zgoraj navzdol, da je ravno tako važno kot sprednje umivati tudi zadnje zobe, da na zobe blagodejno učinkujejo jabolka, ki vsebujejo mnogo kisline in ohranjajo zobe in usta čiste. Ker še niso poznali zobne kreme, so zobozdravniki priporočali razne ustne vode. Eno od njih je bilo moč narediti iz 1,5 l vode, 50 g boraksa in žlice kafrinega špirta. Rastopino je moral lastnik hraniti v tesno zaprti posodi. Ob umivanju zob je na eno žlico vode dodal eno žlico rastopine.

6. FARMACIJA

Na prelomu stoletja je imela Ljubljana pet lekarn, ki so vse razen ene, delovale v središču mesta. V predmestju je bila le Levstekova lekarna na Resljevi cesti (pri Zmajskem mostu). Lekarne, kjer je bilo moč kupiti najrazličnejša zdravila, so bile naslednje:

1. Maria Hilf, ki jo je vodil Milan Levstek
2. Zum Engel, ki jo je vodil Gabriel Piccoli
3. Zum golden Adler, ki jo je vodil Moritz Mardetschläger
4. Zum golden Hirschen, ki jo je vodil Josef Mayr
5. Zum golden Einhorn, ki jo je vodil Ubald von Trnkoczy

Lekarna Pri zlatem orlu je poslovala na Jurčičevem trgu, Piccolijeva lekarna Pri angelu na Dunajski (Slovenski) cesti nasproti današnjega nebotičnika, Josef Mayr je prodajal na Marijinem (Prešernovem) trgu, Ubald von Trnkoczy pa poleg rotovža na Mestnem trgu.

Že leta 1887 je MOL svetovala, da bi v Ljubljani ustanovili še eno lekarno za Poljansko predmestje.¹⁴⁶ Tedaj k mestu še ni bil priključen Vodmat, niti še ni bilo v mestu oziroma Vodmatu humanitarnih zavodov (deželna bolnišnica, hiralnica itd.). Leta 1902 je MOL še enkrat predlagala ustanovitev šeste lekarn, ki naj bi jo zgradili v Škofji (Rozmanovi) ulici ali pa nasproti župnišča sv. Petra v Flerinovi hiši. Oskrbovala naj bi vzhodni del mesta (Šempeter, Poljane, Vodmat) z okolico. Na tem območju je tedaj živelo okoli 6.500 ljudi. Glavni razlogi, da so se odločili za omenjeno lokacijo, so bili:

- živahen promet na relaciji mesto in okoliške vasi
- tu je stala večina zdravstvenih ustanov
- več zdravnikov je na tem področju opravljalo zasebno prakso

Mestni magistrat je predlog o ustanovitvi nove lekarn podal deželni vladi, ki je dokončno odločala za ali proti lekarni. Proti predlogu Mestnega magistrata se je oglasil lekarnar Milan Levstek, češ da ima v tem delu mesta lekarno že on in da ima prav njegova lekarna najslabši promet v Ljubljani, ker se večina bolnikov odpelje izpred bolnišnice v mesto s tramvajem, le-ta pa nima postaje pred njegovo lekarno. Levstek pa tudi občinski svet sta bila mnjenja, da predlagana lokacija ne bi bila dobra, ampak naj novo lekarno odprejo tam, kjer je največja frekvenca ljudi. Predlagala sta dve lokaciji: prvo na cesti Marije Terezije (Gospodarska c.), drugo na Rimski cesti.

Deželna vlada je predlog upoštevala in 21. junija 1904 dovolila ustanovitev šeste lekarn na križišču Rimske, Tržaške in Bleiweisove (Prešernove) ceste. 25. julija 1905 je Slovenski narod objavil oglas o oddaji nove lekarn. Od prosilca so zahtevali:¹⁴⁷

1. rojstni oziroma krstni list
2. dokazilo o avstrijskem državljanstvu
3. spričevalo o lepem vedenju
4. spričevalo o opravljeni učni dobi v lekarni (tirocionalno spričevalo)
5. kondicijsko spričevalo o službovanju v lekarni

6. magistrsko diplomu s potrjeno petletno službeno dobo
7. dokazilo, da ima prosilec potrebna denarna sredstva za vodenje lekarne
8. reverz, s katerim se prosilec zaveže, da bo v primeru podelitve dovoljenja le-to obdržal najmanj deset let
9. dokazilo o znanju slovenskega in nemškega jezika

Ob izbiri lokacije so upoštevali močan cestni promet med mestom in bližnjimi vasmi (Glince, Vič, Brezovica, Dobrova...) ter dejstvo, da je v tem delu mesta živelo okoli 8.000 ljudi in da so v bližini stali precej veliki industrijski obrati (Tobačna tovarna, tovarna kruha in peciva, tovarna kisa, tovarna sveč, mizarska in tesarska delavnica Kranjske stavbne družbe in več opekarn). Po mnenju Mestnega magistrata bi nova lekarna dobro poslovala in ne bi ogrožala najbližje Marde-schlägerjeve lekarne.

Med kandidati, ki so kandidirali za lekarno na Rimski cesti, je pogojem najbolj ustrezal Andrej Bohinc, ki je 9. julija 1906 prevzel vodstvo lekarne in jo poimenoval "Zum Krone" (Pri kroni).

Silno omejeno število lekarn v Ljubljani je omogočalo lekarnarjem velik promet in lepe dohodke. To dokazuje podatek, da lekarnarji sami niso zmogli vsega dela in da je imel vsak zaposlena še najmanj dva asistenta.

Obstoječe lekarne je bilo težko dobiti. Pot je bila nekoliko lažja le za tiste farmacevte, ki so bili finančno močni. Posledice takšne politike so se hitro pokazale v zmanjšanem zanimanju za farmacijo med študenti, saj po končanem študiju ne bi imeli vsi zagotovljene službe. Tako so lekarnarji vse teže dobivali asistente. Zato si je vlada začela leta 1900 prizadevati, da bi mladi farmacevti nekoč prišli do lastne lekarne. Prednost so dajali tistim kandidatom, ki jim rodbinske razmere niso dajale možnosti, da bi prevzeli ali podedovali lekarno svojega očeta, oziroma tistim kandidatom, katerih predniki se niso ukvarjali s farmacijo. Pri dodelitvi lekarne so upoštevali dobo farmacevtskega delovanja, znanje obeh jezikov, farmacevtsko delovanje na znanstvenem in praktičnem področju, ustrezno izobrazbo in najmanj pet let dela v lekarni. Šele po petih letih je lahko lekarnar zaprosil pri Mestnem magistratu za podelitev dovoljenja, da je lahko samostojno oskrboval javno lekarno.

Poleg lekarnarjev so se z izdelovanjem in prodajanjem zdravil ukvarjali tudi mazači, čeprav je bilo to prepovedano. Z mazaštvom¹⁴⁸ sta se, kot poročajo arhivski viri, leta 1907 ukvarjala Evgen in Elizabeta Müller. Zdravila sta izdelovala sama ali pa jih kupovala v drogeriji. Bolnikov sama nista pregledovala, ampak sta od njih zahtevala, da je šel vsak najprej na pregled k zdravniku, da mu je postavil diagnozo in napisal recept za zdravila. Na podlagi teh podatkov sta potem Müllerjeva dala bolniku zdravila, na katera sta bila zelo ponosna, češ da so v njih sredstva za želodec, črevesje, srce in da vsakomur pomagajo. Trdila sta npr., da sta pozdravila srčnega bolnika, ki je prej zaman iskal pomoči pri dr. Štajmerju. Ljudje so hodili k njima po zdravila, ker so bila cenejša kot v lekarni. Pri hišni preiskavi 2. septembra 1907 so jima zaplenili 275 komadov najrazličnejših zdravil v steklenicah in škatlicah in več vreč z zelišči. Po zdravila so k njima hodili tako revni kot tudi bogati. Med strankami zasledimo čevljarjevo hčer, delavce, inženirjevo vdovo, posestnico, učiteljico, grafico idr. Prihajali so iz Ljubljane in

okoľice, pa tudi iz Kranja, Celja, Maribora in celo z Dunaja. Kljub reviziji leta 1907 sta se Müllerjeva še leta 1909 ukvarjala s prepovedano prodajo zdravil.

Paleta zdravil, s katerimi so ljubljanski lekarnarji zalagali bolnike, je bila zelo pestra.¹⁴⁹ Proti bolečinam v prsih so priporočali zeliščni sirup, zoper kašelj pa prašek. Naduho naj bi ublažile indijske cigarete, narejene iz zelišča Cannabis indica (indijska konoplja). V Trnkoczyjevi lekarni so zagotavljali, da le-te delujejo pomirjevalno in da blažijo bolečine v dihalih. Zoper bolečine v želodcu so pomagale želodčne kapljice, odvajalne pilule, želodčna tinktura in čaj za čiščenje krvi. Slednji dve zdravili so priporočali tudi ljudem s slabim tekom. Proti krčem naj bi pomagale kapljice zoper krče, proti revmi pa cvet zoper trganje. Za mazanje ran in turov so izdelovali t.i. domače mazilo, za ozeblino pa ozeblinsko mazilo. Proti nadležnim kurjim očesom in trdi koži naj bi pomagal obliž za hribolazce in kurjeočesna tinktura, s katero je bilo potrebno boleče mesto nekaj dni enkrat ali dvakrat dnevno namazati, najbolje zvečer. Zoper slab zadah iz ust so priporočali ustno vodo, za zobe pa ustni prašek. Na voljo so bila tudi zdravila za lajšanje bolečin pri glavobolu in za slabokrvnost. Slabokrvnim in bledikavim bolnikom so priporočali t.i. Malaga vino z železom ali s kino (skorjo). V lekarnah je bilo moč kupiti tudi mazilo zoper pege in golšavost ter celó mazila za lase. Slednje naj bi pospeševalo rast las, preprečevalo njihovo izpadanje, jim dajalo lesk in odpravljalo prhljaj. Lekarnarji so toplo priporočali "Anaterinsko ustno vodo", trpotčev sok, kitajski in ruski čaj, "Seidlitzovo štupo", šumeči prašek, kapljice "Odontin" zoper zobobol, sredstvo proti glistam, razne zobne kreme in toaletna mila, rožnat in bel pariški puder, parfume in kolonjske vode. V lekarnah je bilo moč kupiti tudi podganji strup, sredstva proti stenicam in moljem, prašek proti ščurkom in razne živinske preparate, npr. "Redilno živinsko štupo" za konje, goveda in ovce in "Umivalno vodo za konje", za katero so lekarnarji trdili, da krepi konjske ude in lajša njihovo otrplost.

Lekarnarji so zdravila propagirali z letaki, na katerih je bilo navedeno ime lekarne, ime izdelka, ki so ga propagirali, cena stekleničke, škatlice ali zavitka, pri kakšnih boleznih se zdravilo uporablja in navodilo za uporabo za odrasle in otroke. Vsi prospekti in navodila so bili dvojezični. Zdravila so bila pakirana v škatlice, lončke, stekleničke ali vrečke. Najpogostejša navodila za uporabo so bila naslednja:

- namaži kožo!
- zaužij žličko prahu, nato izpij kozarec vode!
- zaužij žličko zrnca, nato izpij kozarec vode!
- zaužij žličko sirupa!

Zdravilo je bilo moč kupiti tudi po pošti. Kupec je pri lekarnarju naročil zelene kapljice, mazila idr., plačal pa jih je po povzetju ali že vnaprej po poštni nakaznici.

Lekarnarji so morali Mestnemu magistratu predložiti seznam vseh zdravil, ki so jih sami izdelovali. Če preparati niso zadoščali zahtevam visokega c. kr. ministrstva, jih Mestni magistrat ni odobril, kar je pomenilo, da jih lekarnar ni smel prodajati. Če je ravnal drugače, je dobil najprej opomin, če pa to ni zadostovalo, je sledila denarna kazen. Prav tako je bilo kaznivo delati reklamo za tiste izdelke, ki so jih lekarnarji prodajali brez ustreznega dovoljenja. Največ prekrškov so ugotovili ob revizijah lekarn.

Kupite v vsaki lekarni

Eisenhaltiger Wein

Angenehmster Geschmack!
Größte Wirkung!

enthält ein für schwache, blutarme und nervöse Personen, blasse und schmächtige Kinder leicht verdauliches Eisen-Präparat. Jede Gramm davon enthält 10 Milligr. Eisen u. 10 Mgr. Chinoides Extract, also 20 00 mmal so viel als andere eisenhaltige angesehene China-Extrakte.

Apotheker Piccoli in Laibach

***** Hoflieferant Seiner Heiligkeit Papst Leo XIII.

bereitet diesen Eisenwein mit der größten Sorgfalt und garantiert für den angegebenen Eisen- und Chinogehalt, was durch die ehrenreichen Analysen der Herren Dr. Hager in Frankfurt, Prof. Roessler in Klosterneuburg, Dr. Mansfeld in Wien, Professor Knapitsch in Laibach, Landesgerichtschemiker Morpurgo in Triest und Dr. Kramer in Laibach bestätigt wurde.

Železnato vino

Grades prijetnega okusa!
Večkrat učinkovitejši!

izvrstno učinkovito, ima v sebi železnos pripravki, kateri lahko prebavljajo, pripravljivo je posebno slabotnim, na pomanjkanju krvi trpečim in tudi nervoznim osebam, bledičnim in slabotnim otrokom. Dosej gramov tega vina ima v sebi 10 miligramov železa in 10 miligramov chinoides ekstrakta, torej 20 00 kratvej toliko, kakor drugi neoprobirane vrstne železnate vinas.

Lekarnar Piccoli in Ljubljani

***** dvorni založnik Nj. Svetosti papeži Leo XIII.

prejeto to železnato vino kar najskrbnejše ter jamči za navedeno množino železa in china-ekstrakta, kar so potrdili v kemičnih razkrojitvah gospodja dr. Hager v Frankobrodu, prof. Roessler v Klosterneuburgu, dr. Mansfeld na Dunaju, prof. Knapitsch v Ljubljani, dot. sod. kemik Morpurgo v Triestu in dr. Kramer v Ljubljani.

Vino ferruginoso

di un sapore gradevolissimo

è di una sperimentata efficacia contiene un preparato di ferro fusibile e digeribile anche dagli stomaci più deboli, raccomandabile a quelle persone che sono povere di sangue, nervose, oppure indolente da malattie, a bambini pallidi, gracili e di sospetto malarico.

Ogni Grammi di questo vino contengono 10 milligrammi di ferro metallico e 10 milligrammi di estratto di corteccia di China, cioè da venti a novanta volte più ferro di quello che contengono altri vini di China ferruginosi (legalmente raccomandati).

Il Farmacista Piccoli in Lubiana

***** fornitore di corte di S. Sant. Il pontef. Leone XIII.

preparato colla massima cura questo vino ferruginoso è garantito per il suo esattissimo quantitativo di ferro e china, constatato dalle analisi chimiche del dr. Hager in Francoforte, dal Professore Roessler in Klosterneuburg dal Dr. Mansfeld in Vienna, dal Prof. Knapitsch in Lubiana, dal Chimico Morpurgo in Trieste e dal Dr. Kramer in Lubiana.

Erwachsenen nehme: 2mal täglich je einen Esslöffel dieses Weines, Kinder je nach dem Alter! - 2 Kaffeelöffel während jeder Mahlzeit.
Man vermeide während der Darreichung des „Eisenhaltigen Weines“ saure und fettsame, rote Weine und ungekochtes Obst zu empfinden sind Fleischspeisen, Eier und Milch, eine mäßige Bewegung im Freien wird auch von Nutzen sein.

Odmal na jutro 3krat na dan navadno žlico tega vina, otroci primerno starosti 1 do 2 mali žlički pri vsaki jedi.
Med uživanjem tega vina opaziti je treba kisle in mastne jedi, rdeča vina in nakuhano sile. Priporočajo pa se rahlo jedi, jaja in mleko; trikrat na teden je tudi primeren gibanje na svežem zraku.

Adulti prendemmo: tre volte al giorno un cucchiaio de tavola di questo vino. Bambini da due anni in poi secondo l'età da un cucchiaio a due da caffè, sempre durante i pasti.
Durante la cura del vino ferruginoso si dovranno evitare i cibi grassi, acidi, i vini neri e la frutta cruda, e si dovrà nutrire a preferenza di carne, latte, uova e fare moto moderato all'aria libera.

Reklamni letak Piccolijeve lekarnje; 1910

Pravico do prodaje strupov¹⁵⁰ so imeli le nekateri farmacevti v mestu. Strupene snovi so morale biti spravljene v posebnih omaricah, ki so se dale zakleniti s ključem. Manipulacija pri prodaji se je smela izvajati le v posebnem prostoru, in ne v lekarni. Pri tem je moral farmacevt uporabljati posebno tehniko in posebno orodje. Strup so lahko prodajali le osebam, ki so imele za to posebno dovoljenje. Vsako oddajo strupa so morali farmacevti vpisati v posebno knjigo.

Zdravila, ki so jih predpisali zdravniki na zdravniški recept, so smeli izdajati le lekarnarji. Drogeristi so bili za takšno delo kaznovani. Leta 1910 je znašala kazen 4 K oziroma dvanajst ur zapora.

C. kr. vlada je leta 1908 sklenila, da je lekarnarjem dovoljeno zaračunavati pristojbino 50 vinarjev kot nočno takso¹⁵¹ za uporabo lekarne od desete ure zvečer do šestih zjutraj. Pristojbine so bili oproščeni le tisti recepti, ki jih je zdravnik označil kot E. N. (expeditio nocturna), kar je pomenilo, da so bili zapisani ponoči. Z uvedbo nočne takse je obisk v lekarnah ponoči zelo upadel. Povprečno so v vseh šestih lekarnah zabeležili 25-35 nočnih primerov (pet do šest na lekarno). Od vseh receptov jih je imelo le pet do deset oznako E. N. Zato se je zdelo ljubljanskim lekarnarjem nepotrebno, da bi vseh šest dežuralo vsako noč, razen ob nedeljah, ko so dežurale le tri lekarne. Julija 1910 so pri Mestnem magistratu izrazili željo, da bi vsako noč dežurale le tri lekarne, in sicer tiste tri, ki so dežurale zadnjo nedeljo. Naslednji teden se je cikel obrnil. Za uvedbo turnusa se je izreklo vseh šest ljubljanskih lekarnarjev.

Stroške za mestne ubožce je poravnavala MOL. Všteti so bili tudi stroški za farmacevtske storitve in izdelke. Brezplačne recepte so predpisovali zdravniki v mestni ubožnici in na reševalni postaji v Mestnem domu. Pri predpisovanju zdravil za ubožce so morali zdravniki paziti, da niso bili preveč potratni, kajti domovinske občine so se branile plačevati previsoke stroške za ubožce, še zlasti, če je šlo za klateže. Tak je npr. primer Ane Kovač,¹⁵² za katero so na županstvu v Osilnici dejali, da je lahkoživka, da bi v domači občini dobila delo in zdravila, vendar se raje klati po svetu. Mestnemu magistratu v Ljubljani so naročili, naj ji ne dajo več zdravil, razen če ni to res nujno potrebno. Zanimiv je odgovor županstva Iška vas, češ da je Jakob Škraba¹⁵³ posestnik in da bo že sam plačal za zdravila, zraven pa dodaja: **"Kam bi občina prišla, če bi mogla za posestnike plačevati?"**

Leta 1899 so se lekarnarji v Ljubljani dogovorili, da bo vsako leto eden od njih zalagal mestne ubožce z zdravili. Vsak od njih si je sproti zapisoval, komu in kdaj je dal zdravila in koliko so stala. Vsako četrletje je poslal skupen račun Mestnemu magistratu, mestna blagajna pa mu je stroške povrnila.

Kljub temu, da je število receptov ob koncu 19. stol. stalno padalo, so se stroški za zdravila povečevali, ker so se zdravila dražila.¹⁵⁴ Mestni magistrat je vsako leto zdravnike opozarjal, naj bodo čimbolj racionalni pri predpisovanju zdravil za ubožce. Oglasili so se tudi zdravniki, ki so do tedaj rade volje ordinirali za reveže. Predlagali so, naj Mestni magistrat bolj natančno določi, kdo je revež in kdo ne, kdo je deležen brezplačnih zdravil in kdo ne. Mestni magistrat je bil mnenja, da so mestni reveži tisti, ki si niso sami sposobni služiti kruha, tisti, ki dobivajo miloščino ali druge podpore, in vsi tisti, ki služijo kot dninarji, ter tisti, katerih dnevni zaslužek ne presega 2 K. Le-ti naj bi pri Mestnem magistratu dobili "ubožne listke", na podlagi katerih bi imeli zdravljenje in zdravila zastonj.

Zdravniki so mestnim ubožcem (velikokrat enim in istim osebam) največkrat predpisovali razna mazila, čaje, kapljice, razna olja, praške, tinkture, vate, gaze itd. Od začetka 20. stol. dalje so zdravniki pogosto posegali po raznih dietičnih in redilnih preparatih. Predpisovali so jih od dela izčrpanim bolnikom, od slabosti oslabeledim, pa tudi mestnim ubožcem. Slednjim seveda najcenejše.

Meščani si niso lajšali bolečin le z zdravili, ki jih je bilo moč kupiti v lekarni, ampak so si pomagali še z vrsto domačih zdravil,¹⁵⁵ med njimi v prvi vrsti z različnimi čaji. Bezgov, kamilični in lipov čaj so kuhali za lajšanje bolečin v trebuhu, čaj iz poprove mete proti krčem v želodcu in prebavnim motnjam, ob zobobolu so si pomagali s čajem iz materine dušice, ob vnetju sluznice pa z žajbljevim čajem. Baldrijan so uporabljali za pomirjanje živcev, proti nespečnosti in proti krčem. Čaje so pripravljali tako, da so na pol litra vode uporabili 0,5 dag zelišč. Pri tem niso z vsemi zelišči ravnali enako. Nekatere je bilo treba dolgo časa kuhati, druge je gospodinja samo prelila s kropom in pustila "vleči" nekaj minut. Pri čaju iz baldrijanovih korenin je potekal postopek za odtenek drugače. Na 0,5 dag zelišča je vliła gospodinja 1/3 l hladne mehke vode in pustila stati šest do dvanajst ur.

Uporabljali so tudi razna druga zelišča, ki pa so lahko učinkovala povsem drugače, kot so pričakovali. Tako so npr. pelinov čaj pili za spodbujanje teka, toda čezmerno pitje je lahko škodovalo živcem. Prav tako nevaren je bil lahko čaj iz nezrelih makovih glav.

Kot zdravilo so uporabljali tudi olje, za katero so menili, da hladi, krepi in preprečuje gnojenje. Uporabljali so ga za mazanje pri vnetju grla, davici, pri želodčnih težavah in pri opeklinah. Zoper slabokrvnost, nespečnost in utrujenost so si pomagali z medom in sadjem. Seveda to še zdaleč niso bila vsa domača zdravila, ki so sestavljala domače lekarne meščanov.

8. RAZKUŽEVANJE

Da bi preprečili širjenje nalezljivih bolezni, so mestni fizik in mestni zdravniki po vsakem primeru kužne bolezni zahtevali razkuževanje prostorov in predmetov, ki so prišli v stik z obolelim. Izkušnje s konca 19. in začetka 20. stol. so pokazale, da so se ljudje skušali, kolikor se je le dalo, razkuževanju izogniti, ker je para, ki so jo uporabljali kot razkuževalno sredstvo, pogosto uničevala zlasti perilo.

Zato se je MOL leta 1902 odločila za nakup dveh razkuževalnih aparatov prof. W. Prausnitz. Nov način razkuževanja s formalinom se je med Ljubljancani hitro udomačil, saj ni poškodoval ne pohištva in ne perila. Meščani so celo sami prosili za razkuževanje prostorov, tudi v primerih, ko ni bilo obvezno. Zaradi povečanih potreb se je MOL novembra 1906 odločila za nakup še enega razkuževalnega aparata. Kupili so ga pri tvrdki Stefan Baumann na Dunaju za 77 K.¹⁵⁶

Postopek razkuževanja s tem aparatom je potekal takole:¹⁵⁷ Pred uporabo je razkuževalec, oblečen v posebno obleko, v kotel na vrhu aparata nalil mehko, prevreto in ohlajeno vodo in ga zaprl s polnilnim vijakom, v špiritni gorilnik pa vлил 90 % gorilni špirit. Količino formalina, špirita in vode je pripravil glede na čas razkuževanja in velikost prostora. Pri šesturnem razkuževanju, ki so se ga navadno posluževali, je za 1 m³ prostora zadostovalo 7,5 cm³ formalina, pri triurnem pa še enkrat več (15 cm³). Razkuževalec je postavil aparat na sredo prostora, približno meter od tal, tako da se je formalinska para enakomerno porazdelila po vsem prostoru. Za večje prostore je bilo potrebnih več razkuževalnih aparatov. Ko je bilo vse pripravljeno, je razkuževalec vžgal špirit in počakal, da se je začela razvijati para. Če razpršilec, skozi katerega je para uhajala na prosto, ni deloval, je bila temu navadno kriva nesnaga. Če je bilo vse v redu, je dolil še 40 % raztopino formalina in vode v posebno posodo na aparatu in zapustil prostor.

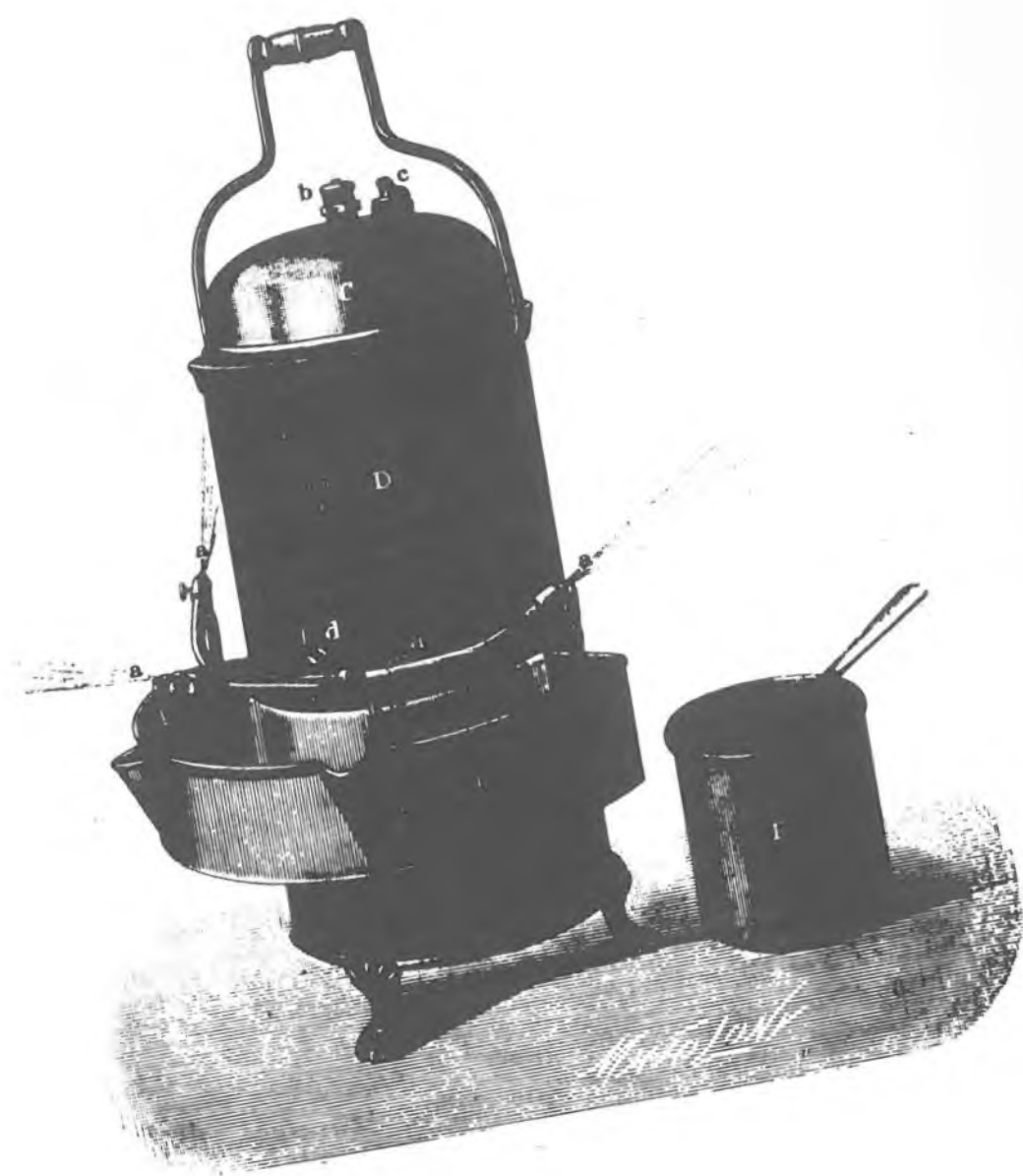
Prostor je moral biti za razkuževanje ustrezno pripravljen. Pohištvo je bilo potrebno odmakniti od sten in ga dvigniti od tal, reže na tleh, pri oknih in pri vratih so morale biti zamašene z ilovico ali okenskim kitom. Temperatura v prostoru ni smela biti nižja od 15°C. V nasprotnem primeru je moral lastnik prostor ogreti s pečjo, ki pa se je morala do začetka razkuževanja že popolnoma ohladiti.

Po končanem razkuževanju je moral ostati prostor tri oziroma šest ur popolnoma zaprt. Nato so na hitro odprli okna in pustili, da se je prostor zračil en dan, šele nato je bil zopet uporaben za bivanje.

Razkuževanje ni zajelo le prostora in pohištva, temveč tudi posteljno perilo, osebno perilo, zavese, preproge itd. Posteljno in spodnje perilo so največkrat namočili za eno uro v:

- 1 % živosrebrni raztopini z dodatkom čajne žličke kuhinjske soli
- 2 % lizolovi raztopini
- 2 % karbolovi raztopini

Prenekatero družino so imele samo sobo in kuhinjo ali pa je en sam prostor služil za oboje. Zato se je mestni fizikat leta 1907 odločil, da se sobo št. 7 v stari

Razkuževalni aparat, 1906

mestni ubožnici na Karlovški cesti uredi za razkuževalne namene.¹⁵⁸ Kajti v primeru, da je en prostor služil kot kuhinja in spalnica, stanovalci v času razkuževanja in zračenja prostora niso imeli kje bivati. Temu namenu naj bi služila omenjena soba s tremi posteljami. Poskrbljeno je bilo tudi za hrano, ki bi jo dobivali iz kuhinje v ubožnici.

Ker je obstajala velika nevarnost, da bi se nalezljive bolezni prenašale prek zdravnikov, je zdravniško društvo leta 1901 predlagalo nakup posebnih plaščev,¹⁵⁹ ki bi jih zdravniki uporabljali pri obiskih nalezljivo bolnih in bi jih v času bolezni hranili pri bolnikih. Po preteku bolezni bi jih skupaj z bolnikovim pohištvom, obleko in stanovanjem razkužili in vrnili lastniku. Takšnih plaščev naj bi se posluževale tudi redovnice - strežnice, da ne bi v eni in isti obleki hodile od kužnega bolnika k drugi stranki. Mestni magistrat je predlog realiziral leta 1902. Poleg teh plaščev so imeli zdravniki v prostorih mestnega fizikata še posebno omaro za razkuževanje svoje obleke.

Knajpovec je o razkuževanju pisal takole:¹⁶⁰

1. Po končani bolezni se mora bolnik okopati z milom v topli vodi.
2. Predmete, ki jih je bolnik uporabljal, je treba temeljito razkužiti z vrelo vodo, ki ji dodamo nekaj sode.
3. Razkuži nočne posode, pljuvalnike... s 3 % ali 5 % karbolno raztopino ali 5 % kresol-milovo raztopino!
4. Razkuži tla in stene v bolnikovi sobi!
5. Vse, kar se ne da razkužiti, sežgi (manjvredne blazine, slamo...)!
6. Pristojna služba naj razkuži bolnikovo sobo, posteljo in perilo!

IV. HIGIENSKE RAZMERE

1. MESTNA HIGIENA

(Kratek oris na podlagi revizij)

Higiena sodi v področje medicine, saj se ukvarja z najrazličnejšimi dejavniki, ki vplivajo na človekovo zdravje. Pravzaprav gre za niz pravil, kako preprečiti bolezni in kako z izboljšanjem življenjskih in delovnih razmer izboljšati človekovo zdravje.¹⁶¹ Higiena ni le vzdrževanje osebne čistoče in skrb za zdravo okolje, temveč mnogo več. Ukvarja se z vprašanjem preskrbe z zdravo pitno vodo, električno razsvetlavo, ureditvijo kanalizacije, cest, ulic in trgov, javnih kopališč; v okviru higiene sodi tudi pokopavanje umrlih in nekdanj t.i. konjaške zadeve. S higieno so tesno povezani: stanovanjska kultura, razmere v šolah in tovarnah ipd. Higiena je odraz razvitosti okolja in ljudi, ki v njem bivajo.

Dvig higienske ravni je bila ena od glavnih nalog, ki si jih je zadal župan Ivan Hribar. V letih od 1896-1910, ko je Hribar krmaril mesto Ljubljana, so bile vpeljane najrazličnejše novosti: Ljubljana je dobila električno razsvetlavo, ljudsko kopel, novo pokopališče. Iz leta v leto se je širilo vodovodno in kanalizacijsko omrežje, stara lesena stranišča so začela izpodrivati stranišča na izplakovanje, s prenovo mesta so vse bolj izginjale komunske uličice... Vendar ne smemo pozabiti, da novosti niso prišle kar čez noč. Premožnejši in bolj razgledani meščani so se hitreje odločili za gradnjo kopalnice in stranišča na izplakovanje kot npr. revni meščani v predmestju, kjer so bile higienske razmere kljub velikim prizadevanjem MOL za tiste čase slabe, pogosto kar katastrofalne. Eden najbolj nazornih dokazov za to je bila (gledano danes) velika umrljivost, ki ni bila povezana samo z ostarelostjo in oslabelostjo organizma, ampak v mnogih primerih z različnimi nalezljivimi boleznimi, slabimi stanovanjskimi razmerami in podobnim.

Po potresu je nastala v Ljubljani vrsta častitljivih stavb, higienske razmere v njih pa pogosto niso bile prav nič reprezentativne. Številna stanovanja niso ustrezala niti najosnovnejšim higienskimi zahtevam. Pogostokrat so bila vlažna, temna, zatohla, brez kopalnic, z neurejenimi stranišči in v večini primerov premajhna. Zelo nazoren je primer iz leta 1902,¹⁶² ki še zdaleč ni bil osamljen. Perica Lucija Marolt iz Cerkvene (Eipprove) ulice 21, je imela v najemu sobo in kuhinjo. Poleg nje je v teh dveh prostorih živelo še štirinajst ljudi: njeni trije odrasli otroci, en čevljar, en delavec in dve delavski družini. Prva z enim otrokom, druga s štirimi. Za prenapolnjenost je bilo pogosto krivo pomanjkanje. Revni meščani so v že tako majhna stanovanja sprejemali podnajemnike, da bi zaslužili še kakšno krono, čeprav so s tem škodovali sebi in podnajemnikom. Prav v takšnih stanovanjih so našle ugodna tla najrazličnejše bolezni, z jetiko na čelu. Niso bili redki primeri, ko so pozimi okna mašili z žaganjem in starimi cunjami, da ne bi "vleklo" skozi, poleti pa so dostop svetlobe in svežega zraka preprečevale zavese in razne lončnice.

Izredno slabe stanovanjske razmere so bile tesno povezane z delavstvom. Če je npr. leta 1896¹⁶³ znašal letni zaslužek navadnega delavca 300 gld. in če računamo, da je dal šestino plače za stanovanje, potem je jasno, po kakšnih

stanovanjih so ti delavci lahko posegali. To so bila v glavnem podstrešna in kletna stanovanja, včasih celo železniški vagoni. Tobačna tovarna ¹⁶⁴ je npr. imela leta 1896 nad 2.000 delavcev. Od teh jih je imelo le 3,5 % lastne hiše, 33,6 % jih je živelo pri starših, drugi pa v najemniških stanovanjih. Pri tem je kar 36 % delavskih stanovanj obsegalo le en prostor, ki je služil za kuhanje, bivanje in spanje. Od preostalih 2/3 stanovanj so v glavnem prevladovala stanovanja z dvema prostoroma (soba in kuhinja). Podatki za leto 1900 govorijo nekoliko drugače:¹⁶⁵ v 57,3 % primerov je šlo za dvoprostorska stanovanja, 20,7 % stanovanj je imelo tri prostore, v 16,1 % primerov pa je šlo za enocelična stanovanja. V teh podatkih so upoštevana samo stanovanja, v katerih so živele "cigaretarice", bodisi same ali z družino.

Nekoliko boljše so bile stanovanjske razmere srednjega stanu delavcev (obrtniški pomočniki, sprevodniki...). Ti so leta 1896 namenili za stanovanje v delavskih hišah na Prulah in na Karolinski zemlji (Ižanska c.) od 90 do 100 gld.

Z namenom, da bi pomagali delavcem pri reševanju stanovanjskega problema, je bilo že leta 1888 ustanovljeno Društvo za gradnjo delavskih stanovanj,¹⁶⁶ ki je zanje zgradilo vrsto prijetnih hiš za Bežigradom. V njih je leta 1913 živelo 81 družin z 250 otroki. Po poklicu so prevladovali mizarji in železničarski uslužbenci, sledili so jim ključavničarji, čevljarji in še vrsta drugih.

Kdor je le mogel, si je sezidal svojo lastno hišico; tako so v popotresni dobi zrasle cele kolonije majhnih, zdravih in urejenih delavskih hiš ob Koleziji, v Rožni dolini, Zeleni jami in drugod okoli mesta, kjer so se vse do potresa razprostirala polja in travniki.¹⁶⁷

Številne revizije so pokazale posebno slabe stanovanjske in higienske razmere v predmestjih, kamor so sodile vse hiše zunaj strogega mestnega jedra. MOL si je na razne načine prizadevala odpraviti pomankljivosti, toda vidnejši uspehi so se pokazali šele čez leta.

Umazanija se je ponavadi začela že na dvorišču, v hišah pa se je samo še stopnjevala. Tipičen primer je bilo dvorišče pri hiši na Franca Jožefa c. 11 (Cankarjeva c.).¹⁶⁸ Na njem je imelo svoje mesto primitivno stranišče, iz katerega se je širil neznosen smrad. Poleg stranišča je bila gnojna jama, kamor so odlagali smeti iz hiše in gnoj iz hlevov in sod za odlaganje pomij. Dvorišče ni bilo tlakovano in ni imelo požiralnika za vodo. Ob nalivih je voda po takšnih dvoriščih raznašala najrazličnejšo nesnago. Pri Iliji Predoviću je na ravno tako zanemarjenem dvorišču stal še vodnjak, iz katerega so hlapci pili vodo in oboleli za tifusom.¹⁶⁹ Pogosto je bilo na dvorišču moč najti napol sesute šupe in hleve, ki so nemalokrat služili za prenočišče hlapcem. Tako je imela Terezija Anžič v vlažnem hlevu tik pod hribom nastanjenih kar šest delavcev. V takšnih primerih je MOL zahtevala, da se dvorišča očistijo nesnage, odstranijo lesena stranišča in zgradijo zidana, da lastniki dvorišča tlakujejo in napravijo požiralnike za vodo, da očistijo vodnjak (Predović) in oskrbijo hlapcem primerna ležišča in odejo. Če v roku, ki ga je Mestni magistrat določil za izvedbo del, lastnik napak ni odpravil, je sledila denarna oziroma zaporna kazen, poleg tega pa je moral lastnik plačati tudi stroške del, ki jih je namesto njega dal opraviti Mestni magistrat.

Nič boljše niso bile razmere v hišah, kjer je živelo več strank. Hiša Alfreda Schafferja v Konjuški (Borsetovi) ulici je samo eden takih primerov.¹⁷⁰ V levem dvoriščnem krilu na podstrešju se je stiskalo kar osem stanovanj, do katerih so stranke prihajale po dvojnih stopnicah. Stanovanja so ogrevali s starimi železnimi pečmi in štedilniki, katerih cevi za odvajanje dima v dimnik so bile na večih mestih pregorele. V stanovanjskih sobah s štirimi do šestimi posteljami so tudi kuhali. Nered in nesnaga sta bila tod stalna gosta. V sobah so se valjale umazane cunjje in perilo, krompir, drva, premog in drugo. Stranke so se pogosto pritoževale zaradi stenic, miši, ščurkov in druge nesnage. Povrh vsega so bila stanovanja še vlažna, temačna in vsa zakajena od dima, ki je uhajal skozi cevi. Podstrešna stanovanja niso imela lastnega stranišča, zato so morali stanovalci uporabljati pritlična. Bili so tudi primeri (na Zaloški c. št. 13),¹⁷¹ ko se je zamašilo stranišče v prvem nadstropju, kjer je živelo nad 20 oseb, pa ga še po dveh mesecih niso odmašili, ali da je eno od stanovanj v pritličju (v isti hiši) služilo tudi kot mizarska delavnica. V takšnih primerih je Mestni magistrat od lastnika zahteval, naj takoj odpravi napake, ki bi lahko povzročile ogenj, in naj opusti stanovanja, ki niso imela lastnih kuhinj, saj se je Mestnemu magistratu zdelo nedopustno, da bi en prostor uporabljali za kuhanje in spanje. Če lastnik kuhinj ni hotel zgraditi, je bil dolžan spreminiti namembnost teh prostorov.

Razmere seveda niso bile povsod tako slabe. Revizije na Dalmatinovi ulici 7, 9 in 11 so pokazale mnogo boljše stanje.¹⁷² Sobe so bile visoke, svetle in zračne. V nekaterih sobah so stale stare lončene cevi, ki so slabo funkcionirale, vendar so bile povsod postavljene še železne peči. Posamezne sobe so bile sicer prenapolnjene, vendar komisija takšnemu stanju ni ugovarjala, ker se je zavedala, da si družine z velikim številom otrok ne morejo najeti večjih stanovanj.

Na nizko stopnjo higiene opozarjata primera delavske barake na Dunajski cesti in Cukrarne. Revizija omenjene barake¹⁷³ leta 1906 je pokazala, da so imeli njeni stanovalci bolj malo posluha za snažnost, da so se zaradi pomanjkanja prostora postelje dotikale druga druge, da so prostore premalo zračili itd. Mestni magistrat je določil, da mora imeti vsak delavec svojo posteljo in svojo brisačo, da morajo slamo v posteljah zamenjati vsaj enkrat letno, da morajo skrbeti za snažnost posteljnega perila in za zračenje prostorov, da ne bi izbruhnil legar, trahom in druge nalezljive bolezni. V Cukrarni,¹⁷⁴ kjer je leta 1910 živelo okoli 350 delavcev tvrdke Ezezcowiczka, so bile sobe snažne, nikakor pa ne okoli šest metrov dolg hodnik, ki je bil ves onesnažen, ker so ga delavci uporabljali namesto stranišča, ki je bilo sicer na koncu omenjenega hodnika.

Če je lastnik hiše hotel dati sobo v najem, je morala ustrezati zdravstvenim in protipožarnim predpisom. Zgoraj omenjeni primeri pa potrjujejo dejstvo, da so lastniki oddajali tudi takšne prostore, za katere niso nikoli dobili uporabnega dovoljenja za stanovanjske namene. Pogosto so bili takšni prostori prave luknje, vlažne, temačne, zatohle, brez ustrezne svetlobe.

Med naloge MOL so spadale tudi revizije slaščičarn, gostiln in kavarn, kamor so Ljubljančani pogosto zahajali. Po pravilih naj bi mestni fizik pregledal vsak objekt enkrat na dve leti. V letu 1908 je pregledal nad 20 gostiln, kavarn, prenočišč in našel pomankljivosti zlasti glede čiščenja lokalov in stranišč. Zaradi številnih možnosti, da izbruhnejo nalezljive bolezni, je mestni fizik posvečal veliko pozornost

kakovosti jedil, snagi v kuhinji, vzdrževanju posode in jedilnega pribora, garderobi zaposlenih itd.

Glede na nizko raven higiene, kakršno prikazujejo poročila revizij, nas preseneča, da epidemije nalezljivih bolezni niso bile pogostejše in da umrljivost ni bila še večja. Primer epidemije legarja na Rakovniku leta 1906 nazorno kaže, kako hitro se je bolezen lahko razširila, če je do nje prišlo, obenem pa opozarja na glavne krivce, ki so bolezen povzročili. Poročilo navaja,¹⁷⁵ da sta v salezijanskem zavodu na Rakovniku vladala nered in skrajna nesnaga, posebno na dvorišču in po straniščih. Imeli so dva vodnjaka, vendar oba oporečna. Vodnjak pri rezervoarju je imel pokvarjeno sesalko, zato je moral biti pokrov odprt, pri vodnjaku na dvorišču pa je bil zamašen odtok. Ker je bil zamašen tudi odtok v kuhinji, so pomije zivali kar na dvorišče, po katerem so se prosto sprehajale kokoši. Nesnaga je vladala tudi za stranskim poslopjem, gnojna jama pa je bila v takšnem stanju, da ni zaslužila imena greznica. Zaradi uživanja okužene vode je v zavodu izbruhnil legar, ki je zahteval dve smrtni žrtvi, z delavci, ki so takrat delali na Rakovniku, pa se je zanesel še v mesto.

S higienskimi razmerami v šolah se je že pred sto leti ukvarjala šolska higiena. Letna zdravstvena poročila kažejo, da so največ pozornosti posvečali čiščenju in zračenju šolskih prostorov. Na dekliški šoli pri sv. Jakobu so na začetku stoletja namestili pršno kopel, ki so jo menda dekleta pridno uporabljala.

Poročilo, napisano ob ogledu III. mestne deške petrazredne ljudske šole v Ljubljani decembra 1901., kaže, da higienske razmere na šolah pogosto niso bile prav nič bleščeče. Šolske sobe so bile vse po vrsti premajhne in prenizke (3,5 m visoke). Trideset učencev se je npr. stiskalo na 25 m² površine. Koliko prahu in kakšen zrak je bil v takšnem razredu, verjetno ni potrebno posebej poudarjati. Šola ni imela nobene garderobe, zato so učenci obešali premočene plašče in pokrivala kar na kljuke v razredih, kjer so se potem med poukom sušili in povzročali neprijeten vonj. Še slabše je bilo ob večerih, ko so majhne učilnice ob brlečih petrolejkah uporabljali rokodelski vajenci. Tako kot učilnice tudi stranišča niso dosegala predpisanega higienskega minimuma. Bila so premajhna, premalo zračena, tako da je ob slabem vremenu smrad zaudarjal na hodnike in celo v učilnice. Stene okoli pisoarjev niso bile obložene s keramičnimi ploščicami, ampak z navadno malto in bile do višine 1,5 m popolnoma umazane. Ker je stranišč kronično primanjkovalo (za 125 učencev en pisoar), so pogosto en pisoar uporabljali istočasno po trije učenci skupaj. Hodniki so bili široki po 1,3 m in tako temačni, da bi jih morali še podnevi razsvetljevati. Šola je bila brez telovadnice, razen tega pa je komisija ob ogledu našla še vrsto drugih pomankljivosti.

Mogoče celoten sestavek prikazuje Ljubljano v preveč črni luči, ker v glavnem kaže na pomankljivosti, ki bi jih bilo potrebno odpraviti (stranišča, neprimerna stanovanja, dvorišča...). Slika bi bila nekoliko drugačna, če bi imeli na voljo tudi podatke o stanovanjskih razmerah elitnejših ljubljanskih meščanov. Njihova bivališča so bila gotovo na povsem drugačni ravni. Vendar ti podatki (kolikor bi jih imeli na voljo) celotne slike o stopnji higiene v Ljubljani v Hribarjevi dobi vendarle ne bi bistveno spremenili. Vedeti je treba, da v okviru higiene niso spadale le stanovanjske razmere prebivalcev, temveč tudi preskrba z vodo, elektriko, živili, pokopališke in "konjaške" zadeve, vprašanje kanalizacije (odvoz smeti, fekalije, urejenost ulic, cest in trgov...), vprašanje peric itd. Vsi ti problemi so se dotikali

vseh meščanov, revnih in bogatih. Vsi so stopali po istih ulicah in trgih, vsi so kupovali živila pri istih branjevkah, mesarjih, pekih.

Odnos do osebne higiene in neposrednega bivalnega okolja je bil od primera do primera različen. Tisti, ki so hitreje sledili novostim in so imeli boljše finančne možnosti, so si lažje zgradili lastno kopalnico, angleško stranišče itd.

Mestna občina ljubljanska si je na različne načine prizadevala dvigniti stopnjo higiene, vendar rezultat njihovega delovanja ni bil odvisen le od nje, temveč v veliki meri tudi od meščanov samih. Le-ti so bili velikokrat sprti z redom in čistočo in so jih šele denarne oziroma zaporne kazni prisilile k spremembam.

V poglavju Mestna higiena sem se omejila v glavnem na higieno po stanovanjih, dvoriščih in šolah. V naslednjem poglavju, ki sem ga tematsko razdelila, pa bom skušala osvetliti stopnjo higiene še iz drugih zornih kotov.

2. KOMUNALNE DEJAVNOSTI

2.1. PRESKRBA Z VODO¹⁷⁶

Vse do leta 1890 je bilo pogosto slišati kritike, češ da v mestu ni dovolj zdrave pitne vode. Vodo so zajemali iz 12 javnih vodnjakov, ki pa niso mogli zadostiti vsem potrebam po pitni vodi, poleg tega pa je bila voda v njih mnogokrat oporečna in nevarna za zdravje. Pitno vodo so Ljubljančani zajemali tudi iz zasebnih vodnjakov po dvoriščih in vrtovih (na 100 hiš je prišlo v povprečju štirinajst zasebnih vodnjakov), kar je bilo mogoče samo toliko časa, dokler je bilo v njih dovolj vode. Ko je vode zaradi suše začelo primanjkovati, so hišni lastniki vodnjake enostavno zaprli in večina prebivalstva je bila zopet vezana na javne vodnjake, studence okoli mesta, za manj občutljive potrebe pa je zadoščala tudi voda iz Ljubljane.

Zaradi pomanjkanja in oporečnosti vode v Ljubljani so začeli že v 60. letih 19. stol., za časa županovanja Mihaela Ambroža, razmišljati o organizaciji mestnega vodovoda, vendar takratnega načrta ni bilo mogoče uresničiti, ker je bilo treba pred tem regulirati Ljubljano. Največ zaslug za izgradnjo mestnega vodovoda ima občinski svetovalec in kasnejši župan Ivan Hribar, ki je na seji občinskega sveta dne 8. decembra 1882 predlagal, da bi v Ljubljani končno le zgradili vodovod. Z delom so začeli leta 1888, ko je bila dokončno sprejeta odločitev o zajetju podtalnice na ljubljanskem polju v bližini Kleč. Proračun stroškov je znašal 485.486 gld. Gradili so ga po načrtih inž. Smrekarja. V prve ljubljanske hiše je pritekla voda 17. maja 1890. leta, slavnostno pa so vodovod odprli 29. junija 1890. Ob tej priložnosti je dobil Hribar naziv častnega meščana mesta Ljubljane.

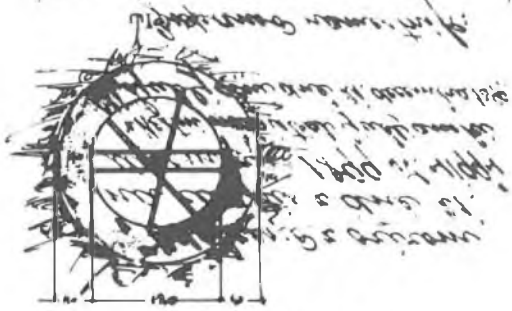
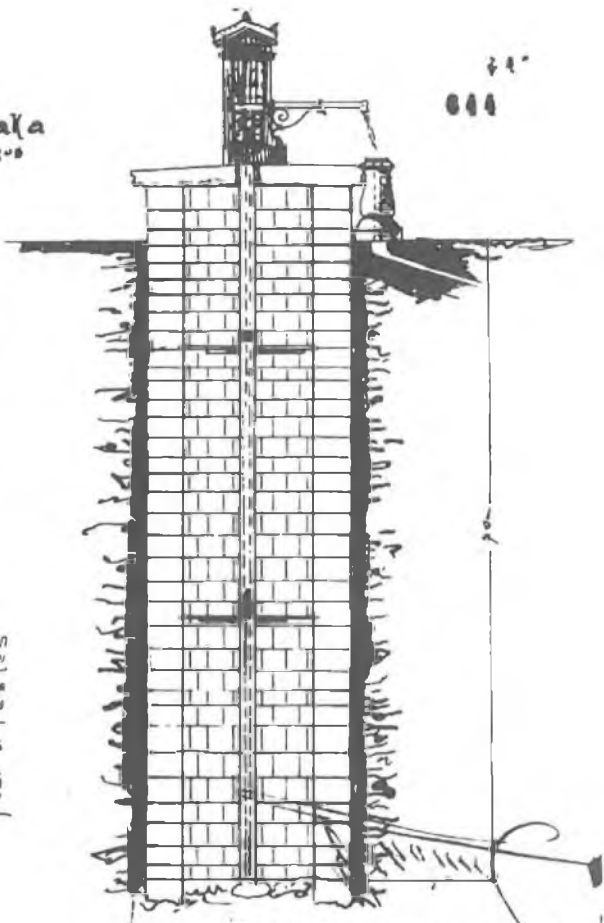
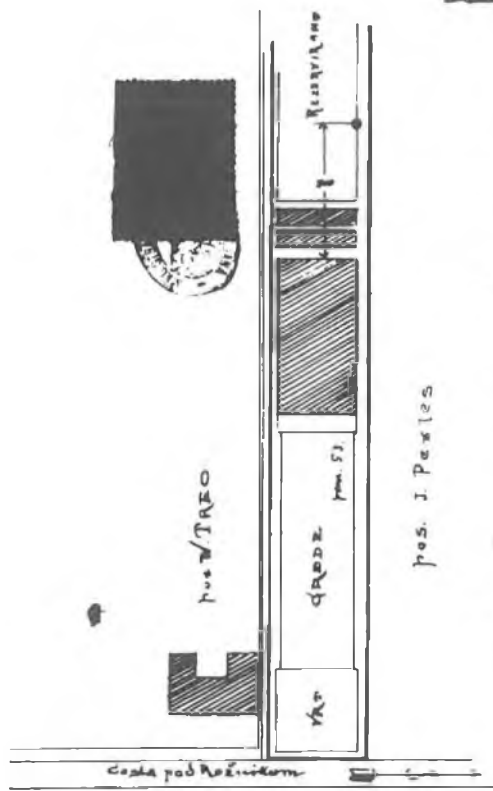
Mestni vodovod ljubljanski (MVL) je upravljala MOL, vodil pa ga je direktorij. Občinski svet je vsako leto sprejemal proračune in potrjeval zaključne račune MVL ter odločal o širjenju vodovoda. Poleg naštetih je imel še pravico do spremembe statuta, do priprave volitev in sprememb v upravnem odboru ter do sprememb cen vode itd. Od leta 1898 pa do 1937 sta imela Mestni vodovod in Mestna elektrarna enotno vodstvo z uradi v Mestnem domu. Novo podjetje se je imenovalo Ljubljanski vodovod in elektrarna. 1. aprila 1937 se je vodovod ponovno osamosvojil. Vodovod so upravljali: tehnik - ravnatelj, dva strojnika, dva kurjača, monter, sluga in v izjemnih primerih posebej najeti monterski pomočniki in delavci.

Na samem začetku je MVL deloval zelo vzorno, tako da so imeli meščani, ki so bili priključeni nanj, vedno dovolj zdrave pitne vode za gospodinjске in sanitarne potrebe - povprečno 100 litrov vode dnevno na osebo.

Vodovodno omrežje je bilo na začetku razpredeno samo po centru mesta, po letu 1895 pa se je začelo širiti tudi v periferne predele. Potres leta 1895 razen manjših poškodb (počene cevi) ni povzročil nobenih večjih okvar na MVL. V popotresnem obdobju spremljamo hiter razcvet vodovoda. V letih 1895-1910 se je nanj priključilo 787 zasebnih in javnih zgradb s 5.895 pipami. V mestu je bilo takrat 1.712 hiš. Vodo so uporabljali za gospodinjске namene, v boljših hišah tudi že za izplakovanje stranišč, kopeli in pralnice. Poleti so z vodo iz MVL namakali mestne

NACRT za napravo vodnjaka
 na parceli št. 33 Bukovičev trg
 JAMA WIDER
 Siluacija

24°
 600

Ljubljana 10. 2. 99

Franj Gust m.p.
 J. Wider m.p.

Načrt vodnjaka, ki je ustrezal zahtevam Mestnega magistrata; 1899

nasade in škropili ulice in trge.

Širjenje vodovodnega omrežja kažejo spodaj navedeni podatki:¹⁷⁷

1896	od Trnovskega pristana po Opekarski cesti, Cesti na Loko do Mestnega loga
1897	v smeri proti Vodmatu in Prulam
1898	od Karlovške ceste proti dolensjkemu kolodvoru
1908	podaljšanje vodovoda ob Dolenjski cesti
1909	podaljšanje vodovoda ob Cesti na Rožnik

Kljub temu, da so leta 1900 načrpali dvakrat več vode (milijon m³) kot leta 1891 (490.000 m³), je vode primanjkovalo. Po poročilih poročevalca v občinskem svetu je prišlo leta 1900 na vsakega Ljubljancana samo še 71 litrov vode dnevno.¹⁷⁸ Vzroke za ta upad je treba iskati v širjenju vodovodnega omrežja in naraščanju porabe vode. Zato je občinski svet leta 1906 sprejel načrt, da bi med Klečami in rezervoarjem na Šišenskem hribu položili še drugo glavno cev. Načrt so zaradi zapletov uresničili šele leta 1910. Takrat je bila s 121 litri vode na osebo dnevno prvič presežena tista količina vode, s katero so računali na začetku gradnje vodovoda.

V predelih mesta, kjer vodovodno omrežje še ni bilo razpredeno, so bili meščani primorani še vnaprej uporabljati vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov ter studencev. Ta voda je bila pogosto oporečna in vzrok raznim boleznim, zlasti legarju.

Javne vodnjake so lahko uporabljali vsi meščani. Izrecno pa je bilo na njih prepovedano pomivati posodo, prati perilo, zelenjavo in podobno. Prav tako je bilo na javnih vodnjakih, razen tistih na živinskih sejmiščih, prepovedano napajati ali umivati živino.¹⁷⁹

Po določilih stavbnega reda¹⁸⁰ je lahko vodnjak postavil le tisti meščan, katerega hiša ni bila vezana na mestni vodovod, v okolišju MVL pa le tisti, pri katerem bi bila napeljava iz mestnega vodovoda povezana z izredno visokimi stroški.

Stavbeni red je nadalje določal, da mora biti vodnjak najmanj šest metrov oddaljen od greznic in gnojišč, da mora biti do tiste plasti, ki daje vodo, nepremično obzidan in da mora segati zid tudi še najmanj 0,15 m nad dvoriščni nivo, da se odvečna voda ob deževju ali pomije ne bi stekale v vodnjak. Vsak vodnjak je moral biti pokrit z zadosti močnim pokrovom z odprtino, ki je omogočala prezračevanje.

Revizije vodnjakov so pokazale, koliko so se meščani teh določil držali in kakšno vodo so pili. Tako so npr. leta 1902 zaradi izbruha legarja pregledali vodo v naslednjih vodnjakih:¹⁸¹

- pri Iliji Predoviću na Ambroževem trgu
- v Pongratzovi hiši na Poljanski cesti
- v Marijanišču (sirotišnica za dečke)
- v Lichtenhurnu (sirotišnica za deklice)
- v Cukrarni
- na vogalu Poljanske in Domobranske (Roške) ceste

Vsi vodnjaki so bili okrogle oblike s premerom od 120 do 175 cm, zidani iz trdega kamnja, globoki od šest do osemnajst metrov, pokriti z lesenimi pokrovi in streho. Cevi, po katerih je pritekala voda, so bile lesene ali železne.

Revizija¹⁸² je pokazala razne pomankljivosti. Pri Iliji Predoviću je bila voda okužena: analiza je pokazala veliko gnilobnih bacilov, amonijak in dušikovo kislino. Ker je bila voda močno inficirana z gnilobnimi, živalskimi in človeškimi iztrebki, je bila neuporabna; Mestni magistrat je Predoviću naročil, naj vodnjak zasuje.

Prav tako je bila voda okužena v vodnjaku pri gospe Franji Muck (Ulica na Grad 8), v Lichtenthurnovi sirotišnici, v vodnjaku na vogalu Poljanske in Domobranske ceste in v enem od dveh vodnjakov v Marijanišču. Mestni magistrat je sklenil, da se vodnjak na križišču Domobranske in Poljanske ceste zasuje, uporabo preostalih pa je prepovedal vse dotlej, dokler pomankljivosti ne bi bile odpravljene.

2.2. KANALIZACIJA

2.2.1. ODSTRANJEVANJE FEKALIJ

Temelji kanalizacije v Ljubljani so bili postavljeni že v prvi polovici 19. stol., vendar se je radikalneje uveljavila šele od leta 1882 dalje, ko so na Resljevi cesti položili prve kanale z betonskim okroglim dnom, nov zagon pa je dal širjenju kanalizacije potres leta 1895.¹⁸³ Do tedaj, pa tudi še po letu 1895, je imela večina hiš v Ljubljani zelo zanemarjena stranišča, ki so se skozi prosto viseče lesene cevi iztekala v t.i. komunske uličice.¹⁸⁴ Komunske uličice so bile pravzaprav odprti jarki med mejnima zidovoma sosednjih hiš. Vanje so se poleg fekalij iztekali tudi razni odvajalni kanali, zato so bila prava legla najrazličnejše nesnage, pogosto pa tudi predmet sporov med sosedi. Slabi zidani kanali so povezovali komunske uličice s cestnim kanalom, po katerem se je nesnaga stekala v Ljublanico. V kanalih je bilo mogoče najti stare čevlje, krtače, opeko, cunje, staro železo, razbito steklo, zato ni nič čudno, da so se velikokrat zamašili, iz njih pa se je širil neznosen smrad.¹⁸⁵ Komunske uličice niso le povzročale smrad in okuževale ozračja, temveč so tudi namakale in razjedale zidovje, tako da v nekaterih hišah sploh ni bilo mogoče odpraviti smradu in vlage. Tam, kjer komunskih uličic niso imeli, so fekalije zbirali v greznice ali sodčke za fekalije. Praznili so jih samo ponoči, ker je bilo to opravilo povezano z neznosnim smradom.

Za odtенок drugače je bilo v predmestjih, kjer so poznali samo greznice in odprta gnojišča. Revizije so pogosto pokazale njihovo porazno stanje. Greznice so puščale, bile so odkrite in so se zato dogajale razne nesreče. Tako je npr. N. Hubad leta 1903 padla v eno od takih greznic. Nesreča bi se bila lahko tragično končala, če dogodka ne bi opazila M. Hubad, ki je sestri pomagala iz smrdljive gnojevke.¹⁸⁶ Niso bili redki primeri, ko je bila greznica za fekalije izkopana tik ob steni sosedove kleti. Sosedje so se zato pogosto pritoževali, da je zid popolnoma premočen in da se po kleti in hiši širi neprijeten vonj.¹⁸⁷

Mestni magistrat je na začetku stoletja prejel med številnimi pritožbami tudi pritožbo, ki se je nanašala na dvorišče pri hiši na Sv. Petra cesti (Trubarjeva ul.) št. 67, ¹⁸⁸ češ da sta na njem izkopani dve slabo pokriti greznici, v katerih se zbirajo fekalije iz stranišč. Greznici sta povzročali hud smrad, tembolj, ker so stranke zlivale pomije kar na pokrov. Dvorišče je bilo nasploh slabo urejeno, zato je ob deževju voda zastajala okoli požiralnikov. Mestni magistrat je lastniku hiše naročil, naj zgradi angleška stranišča in jih z lončenimi cevmi zveže z obstoječim hišnim kanalom, ki se steka v Ljublanico. Poleg tega je moral plačati stavbni komisiji še 4 K za ogled in 2 K za prevoz. Takšni primeri niso bili osamljeni.

Svojevrsten problem so bila odprta gnojišča, ki so bila tipična za dvorišča v predmestjih. Vedeti moramo, da so se številni meščani ukvarjali z živinorejo, gnoj, ki je ob tem nastajal, pa so pogosto odlagali kar na dvorišča. Gnojica se je raztekala po vsem dvorišču, ob deževnem vremenu pa je voda raznašala še gnoj. Zelo pogoste so bile pritožbe nad takšno umazanijo zlasti tam, kjer je v isti hiši živelo več strank, ki so morale hoditi čez dvorišče in vdihavati smrdljiv zrak. V takšnih primerih je Mestni magistrat določil, naj obtožena stranka gnoj odstrani,

dvorišče pa očisti; v nasprotnem primeru je to storil Mestni magistrat na stroške stranke.¹⁸⁹

Ker večina meščanov ni imela primernega voza za odvoz odpadkov, so se ti med potjo stresali po ulicah in povzročali nesnago in neprijeten vonj.¹⁹⁰ 30. septembra 1896 se je Mestnemu magistratu ponudil Josip Sarz (Zorec),¹⁹¹ podjetnik iz Celovca, da bi prevzel pnevmatično praznjenje greznic v Ljubljani. Pri tem je navedel naslednje pogoje:

1. Ljubljana mora na lastne stroške naročiti potrebno število voz z železnimi kotli po 13 hl in za dva taka voza po eno sesalko.
2. Vsak okraj si mora sezidati po eno vsem predpisom ustrezno greznico na priročnem kraju ali na periferiji mesta ali v okolici Ljubljane.
3. V teku enega leta je treba kupiti motor bodisi na parno, plinsko ali električno energijo.
4. V vsakem predmestju je treba napraviti nabiralnik za naročila.
5. Voznik bi od hiše do hiše odpeljal fekalije vsaj enkrat tedensko.
6. Greznico bi izpraznil vsaj tri dni po naročilu.
7. MOL ne sme v teku 30 let izdati dovoljenja za opravljanje te obrti nobenemu drugemu obrtniku, Zorc pa ne sme odvzeti dela, razen če bi zanemarjal svoje dolžnosti.
8. Njegovi vozovi bi morali biti oproščeni mitnine.
9. Na zahtevo Mestnega magistrata morajo meščani popraviti vse greznice tako, da bi ustrezale vsem tehničnim in zdravstvenim predpisom (da bi bile solidno zidane, vodotesne in bi omogočale pnevmatično praznjenje).
10. MOL naj bi izterjala od hišnih lastnikov plačilo zaostalih dolgov.
11. MOL naj bi odobrila naslednje cene: za vsak voz odpeljanih fekalij po 1 gld. in 50 kr., če za praznjenje ne bi bilo potrebno uporabljati več kot šest metrov dolge cevi; v nasprotnem primeru bi cena znašala tri gld.

V prošnji Josip Sarz (Zorec) navaja, da takšno delo opravlja tudi v Celovcu in da so ljudje z njim zadovoljni, ker ga opravlja snažno. Poudarja, da bi na ta način iz Ljubljane izginili sramotni vozovi, s katerimi kmetje odvažajo fekalije na njive in ki povzročajo nesnago, smrad in pritožbe. Izginile naj bi tudi tiste greznice, ki služijo za zbiranje fekalij, smeti in hišnih odpadkov, ki so pogosto pomankljivo pokrite ali celo odkrite.

Župan Ivan Hribar se je želel prepričati o delu J. Sarza (Zorca), zato je poslal v Celovec mestnega fizika I. Koprivo. Iz poročila, ki ga je fizik napisal po vrnitvi, je župan ugotovil, da pnevmatično praznjenje greznic pod pogoji, ki jih je navedel Sarz (Zorec), ne bi bilo priporočljivo, ker bi meščanom prineslo mnogo večje stroške od dotedanjih. 13. januarja 1897 je občinski svet ponudbo Josipa Sarza (Zorca) zavrnil.

V prvih letih po potresu se razmere niso bistveno spremenile, še zlasti ne v predmestjih. Angleška stranišča so poznali le v redkih hišah, povsod drugod pa le primitivna lesena stranišča na dvoriščih. Včasih je bila pod njimi greznica, znani pa so primeri, ko so pod takimi stranišči skopali le plitvo jamo. Zanimiva je pritožba Antona Težaka,¹⁹² stanujočega na Sv. Jakoba trgu 4 (Levstikov trg), ki se jezi nad sostanovalko v hiši, češ da njeni otroci opravljajo telesne potrebe kar skozi okno

ali pa nosijo odprte nočne posode v stranišča in pri tem stresajo blato po hodniku in stranišču ter povzročajo nesnago in smrad.

Ljubljana je imela tudi nekaj javnih stranišč: na pokopališču pri sv. Krištofu, pred cerkvijo sv. Petra, na Pogačarjevem trgu, pri mestni klavnici, pri Šentjakobskem mostu, v Trnovskem pristanu, Lattermanovem drevoredu (Jakopičevo sprehajališče). Njihovo stanje nazorno opisuje naslednji sestavek: **"Kar se tiče javnih pisoarjev in klozetov so tudi taki, da jih je lahko vsak človek, ki nima občutka za snažnost, iz srca vesel. V kako škandaloznem stanju se nahaja smrdeči in od rje snedeni pisoar pri Šentjakobskem mostu. In potem javna stranišča. Primerjaj jih z dunajskimi - kakšna snažnost, kakšna eleganca in vendar ni ondi višje cene za uporabo kakor v Ljubljani, kjer je pri nekaterih še taka navada, da ne dobiš iz desetice ničesar nazaj, če že naravnost ne zahtevaš. Da je v njih vse zanemarjeno, nagnusno - o tem bi se dalo napisati še posebno poglavje."**¹⁹³ Če že drugega ne, je sestavek anonimnega avtorja sprožil akcijo pregleda in popravila pomankljivosti pisoarjev in javnih stranišč. Še istega meseca (oktober 1906) so delavci mestnega stavbnega urada pregledali in popravili pisoar na Šentjakobskem mostu, stranišče v Trnovskem pristanu in v Lattermanovem drevoredu. Da tudi v prejšnjih letih stanje ni bilo nič boljše, je razvidno iz poročila I. Koprive, ki pravi, da je javno stranišče na pokopališču pri sv. Krištofu tako zanemarjeno, da sploh ne ustreza več svojemu namenu.¹⁹⁴

V podobnem stanju so bila tudi stranišča po gostilnah, na kar opozarjajo številne pritožbe obiskovalcev. Za primer si pogledajmo stranišča v gostilni Lipa leta 1903.¹⁹⁵ Stranišča so bila odprta. Fekalije so odstranjevali po lesenih ceveh v hišni kanal, odtod pa naprej v Ljubljani. Stene so bile vlažne in ob južnem vremenu je bil zrak v straniščih še slabši kot običajno. Mestni magistrat je lastnici naročil, naj lesene cevi zamenja z betonskimi ali železnimi in napravi angleška stranišča, ki bodo neposredno povezana z mestnim vodovodom. Za ureditev stranišč je morala lastnica dobiti stavbno dovoljenje in predložiti na Mestnem magistratu pravilno izdelane gradbene načrte.

Leta 1898 so izdelali splošni program kanalizacije. Do tedaj je bila gradnja kanalov omejena le na strogi mestni center, po omenjenem letu pa se je začela mreža kanalov vse bolj širiti. Po programu iz leta 1898 naj bi se vse odpadne vode in fekalije stekale v zbirne kanale na obeh straneh Ljubljane in se zunaj mesta izlivala vanjo. Načrta niso realizirali, na njegovi podlagi pa je bil zasnovan načrt iz leta 1912, po katerem so še pred začetkom I. svetovne vojne začeli graditi zbiralnike.¹⁹⁶

Med glavne naloge, ki si jih je leta 1895 zadala mestna uprava, je štela tudi ureditev stranišč na izplakovanje, praznjenje greznic s črpalkami, odvažanje gnoja s posebnimi vozovi, odprava komunskih uličic, uvajanje lončenih cevi v stranišča itd.¹⁹⁷ Za gradnjo in ureditev stranišč in greznic so porabili kar 2 % sredstev, ki so bila v letih 1895-1910 namenjena za obnovo Ljubljane.¹⁹⁸ Delo je teklo ponekod hitreje, drugod počasneje, a člani mestne uprave so bili zelo vztrajni. Za vse higienske pomankljivosti, o katerih so bili obveščeni, so od prizadetih meščanov zahtevali, naj jih odstranijo (lesena stranišča, kupi gnoja na dvoriščih...), sicer bi poseg opravil Mestni magistrat na stroške meščana. Po določenem času, ki ga je dobil meščan na voljo, so redno pregledovali, če je bilo naročilo izpolnjeno, v nasprotnem primeru je sledila denarna oziroma zaporna kazen.

Kakšna morajo biti stranišča, gnojne jame in greznice, je določal stavbni red. Za stranišča¹⁹⁹ je bilo predpisano, da morajo biti sezidana v poslopjih, svetla, zračna in najmanj 90 cm široka in 120 cm dolga. Njihovo število v stavbah je bilo odvisno od števila stanovalcev. Cevi so morale imeti primeren padec in niso smele biti lesene. Prav tako stranišča niso smela biti v neposredni zvezi s stanovanjskimi prostori; po možnosti naj bi bila čimdlje od shramb. Če to ni bilo mogoče, je morala biti stena med njima debela vsaj 30 cm. V industrijskih obratih so morali lastniki poskrbeti, da je prišlo na vsakih 25 zaposlenih delavcev po eno stranišče. Moška in ženska stranišča so morala biti ločena.²⁰⁰

Glede komunskih uličic zasledimo v stavbnem redu iz leta 1896 naslednje določbe: **"Naprava t.i. komunskih uličic med dvema hišama je prepovedana. Kjer sedaj še obstajajo, jih je po možnosti odstraniti. Če to ni mogoče, paziti na snago v taki uličici, zategadej se odpadki, gnoj in druge take stvari tja ne smejo metati. Posebno ne smejo tudi stranišča speljevati se v te uličice. Kjer so stranišča sedaj v zvezi s takimi koti, ima se le to v teku dveh let odstraniti, ter je mestna občina, če mestni svet tako sklene, opravičena pri vsakem slučaju prevzeti del dotičnih troškov in sicer največ 2/3."**²⁰¹

"Gnojne jame morajo imeti nepremočne stene in tla in trdne, dobro zapirajoče pokrove ter biti narejene, koliko je največ moči, oddaljene od vodnjakov in stanovanj."²⁰²

Hišni kanali so morali biti po § 60 stavbnega reda speljani v mestne kanale ali do greznice, če v tistem delu mesta še ni bila speljana kanalizacija. Kanali so morali biti čimbolj oddaljeni od vodnjakov in so morali imeti na posameznih mestih odprtine za čiščenje. Greznice²⁰³ naj bi imele nepremočljive stene in dno. Če je bilo le mogoče, naj ne bi segale do sosedove meje. Kadar se temu ni dalo izogniti, so bili lastniki dolžni obložiti steno greznice s plastjo ilovice.

Koliko so se Ljubljančani držali teh predpisov, nazorno pričajo primeri, navedeni v začetku tega sestavka.

2.2.2. SMETI

Sprva so vse smeti metali v komunske uličice, na dvorišča, vrtove, iz mnogih hiš pa kar naravnost v Ljubljano. V času županovanja Ivana Hribarja so jih začeli zbirati v košare, jerbare in lonce, postavljene v hišnih vežah, kjer so čakale na prihod smetarskega voza. Teh je imela Ljubljana premalo - leta 1900 samo štiri, čeprav so v občinskem svetu večkrat razpravljali o potrebi novih smetarskih voz in uvedbi modernih Hartwichovih zaprtih posod za smeti, do česar pa ni prišlo.²⁰⁴

Ravnanje s smetmi je natančno določal cestno policijski red.²⁰⁵ Vsak posestnik je bil dolžan smeti zbrati na določenem mestu. Smeti, pepel in druge odpadke so z mestnim vozom vozili na smetišče v Mestni log. Odpadke je bilo prepovedano metati v stranišča, kanale ali jih kopiciti na javnih mestih, trgih, ulicah, zlasti pa ne na bregovih Ljubljane. Zemljo, kamenje in podobne odpadke je bilo dovoljeno odlagati le na mestih, ki jih je določil Mestni magistrat, nikakor pa jih ni bilo dovoljeno metati v Ljubljano in njene pritoke.

Posebej delikatno je bilo prevažanje fekalij in gnoja. Zaradi smradu, ki je nastajal ob tem opravilu, je Mestni magistrat 15. septembra 1907 določil:²⁰⁶

- Prepovedano je bilo voziti gnoj skozi mesto, in sicer od 1. maja do 31. oktobra po sedmi uri zjutraj in od 1. novembra do 30. aprila po osmi uri zjutraj. Vozovi so morali biti izdelani (obiti z deskami) tako, da se med vožnjo gnoj ni mogel stresati po cesti.
- Straniščne jame je bilo dovoljeno prazniti ponoči - od 11. ure zvečer do 4. ure zjutraj. Sodi, v katere so nalivali gnoj iz straniščnih jam, niso smeli puščati in so morali biti med vožnjo tesno zaprti. Izlivanje smrdljivih tekočin (gnojnica, pomije, kri) na cesto je bilo prepovedano. Vsako čiščenje in praznjenje je moral meščan prijaviti Mestnemu magistratu, ki je po potrebi ukazal nesnago razkužiti.

Meščani so se zoper pobiralce smeti pogosto pritoževali. Josip Paulin²⁰⁷ v svoji pritožbi Mestnemu magistratu 5. marca 1907 navaja, da se Anton Cerar, pobiralec smeti v Ljubljani, z vozom ustavi sredi Nove (Kersnikove) ulice; na njegovo zvonjenje morajo vsi meščani iz ulice prinesiti smeti, on pa potem **"neusmiljeno vihteč izpraznuje posode na svoj voz, da se neznosno kadi, kar je v higienskem oziru bodisi za okoli stoječe ali mimoidoče ljudstvo zelo neprijetno, še bolj pa za tam živeče ljudi, ki dobijo velik del te nesnage v stanovanja, če ne zapro pravočasno oken. Voz nima nobene posebne naprave za smeti, ampak je navaden, odprt voz, ki se rabi za prevažanje drv itd."** Ko so ga meščani na njegovo ravnanje opozorili, jim je odgovoril s celo paletu kletvic in grozil celo z motiko.

Med smetmi na mestnem odlagališču so se kdaj pa kdaj znašle tudi stvari, ki bi jih moral zakopati konjač. Dokler je takšno nesnago pokrival sneg, je bilo dobro, ko pa jo je začelo razkrajati sonce, je nastal neznosen smrad, ki je motil ljudi, živeče v bližini odlagališča.

2.2.3. VZDRŽEVANJE MESTNIH ULIC, CEST IN TRGOV

V delokrog MOL je sodilo tudi vzdrževanje mestnih ulic, cest in trgov. Večina od njih je bila pred I. svetovno vojno posuta z makadamom, nepresejanim gramozom, le nekatere ceste so bile tlakovane s kockami, Židovska ulica pa je bila betonirana. Večjo pozornost so pri čiščenju, posipanju in škropljenju posvečali ulicam v ožjem središču mesta, medtem ko so ulice v predmestjih zanemarjali. Škropljenje ulic in trgov je potekalo samo v poletnem času; redno so ga vpeljali okoli leta 1897. Leta 1898 so imeli v Ljubljani osem škropilnih vozičkov.²⁰⁸

S škropljenjem so skušali nekoliko omiliti prah, ki se je dvigal z netlakovanih cest. Leta 1905 je občinski svet deželnega stolnega mesta Ljubljana celo sklenil, da se iz zdravstvenih razlogov prepove po cestah, ulicah in trgih ter javnih sprehajališčih v Ljubljani nositi vlečke na ženskih oblekah, češ da pobirajo in dvigajo prah.²⁰⁹ Za izvajanje tega določila je bila zadolžena policija, Ljubljančane pa so z novim predpisom seznanili prek plakatov, razobešenih po mestu.

Določila cestno-polijskega reda so bila glede snažnosti cest stroga.²¹⁰ Če je meščan pri nakladanju ali skladanju blaga, odvažanju gnoja itd. cesto, ulico ali trg onesnažil, jo je bil dolžan takoj očistiti, drugače bi to storili drugi na stroške meščana. Isto je veljalo, če se je cesta pomazala, ker se je kaka posoda razbila ali če je puščala. Za onesnaženje so šteli tudi pisanje in risanje po zidovih, zlivanje vode in drugih tekočin na ulice, skladanje snega in ledu, razsipanje in odmetavanje odpadkov, kapanje deževnice s streh ali žlebov. Zato so morale imeti vse strehe na javne ceste kovinske, proti ognju varne in nepremočljive žlebove primerne velikosti. Na javni cesti, vratih, oknih in balkonih proti javni cesti ali proti javnim nasadam je bilo prepovedano razobešati perilo, prezračevati ali stepati posteljnino, žimnice in preproge. Prav tako je bilo prepovedano na javnih cestah in trgih razkladati negašeno apno, če ni bilo shranjeno v zaprtih posodah, ali kidati premog na tla. Smeli so ga razkladati le v posode, da se ni kadilo naokoli. Če je meščan kljub temu onesnažil ulico, jo je moral tudi očistiti.

V zimskem času je bil vsak lastnik, oskrbnik, hišnik ali najemnik hiše dolžan očistiti pločnik pred stavbo. Če je kljub temu na pločniku še drselo, ga je moral posuti s peskom ali pepelom. Čiščenje in posipavanje je bil dolžan opraviti do 7. ure zjutraj. Če je sneg spolzel s strehe na cesto, ga je moral odstraniti lastnik sam. Kidanje snega z dvorišč na cesto je bilo prepovedano, saj je Mestni magistrat za sneg določil posebna odlagališča, oziroma so ga odvažali v Ljubljano. Ob južnem vremenu je moral lastnik pločnike po potrebi večkrat dnevno očistiti luž in blata. Če je svoje obveznosti zanemarjal, ga je Mestni magistrat smel kaznovati.

Z ledom naložene vozove so pri razkladanju postavili drugega za drugim in tako blizu ledenice, da niso ogrožali prometa. Led, naložen po vozovih ni smel čakati, temveč so ga morali pristojni takoj razložiti, po končanem delu pa cesto očistiti in posuti s peskom. Pri prevažanju ledu je moral voznik z voza padle kose pobrati nazaj na voz. Vozovi z ledom čez noč niso smeli stati na cesti.

Da ne bi prišlo do onesnaženja ceste, so določila prepovedovala celo krmljenje vprežne živine na cesti. Lastnik je lahko dal konju na javni cesti hrano le v vrečah.

Kršenje cestno-polijskega reda je Mestni magistrat kaznoval z denarno kaznijo (1-100 gld.) ali zaporom šestih ur do štirinajst dni. Kljub temu pa so se Ljubljančani radi pregrešili. Policijski stražnik je pogosto ovajal lastnike hiš, da so žlebovi na njihovih hišah luknjavi in da zato ob deževnem vremenu voda teče na mimoidoče²¹¹ ali da imajo vodo s strehe speljano po žlebovih kar na tratoar ali na cesto.²¹² Ko je pozimi takšna voda zamrznila, je povzročala pešcem vrsto neljubih nevšečnosti. Niso bili redki primeri, ko so gospodinje kuhinjske odpadke in vodo zlivala kar na ulico, kot npr. Marija Radovan, čevjarjeva žena iz Dalmatineve ulice, ki je bila za to početje leta 1902 kaznovana s plačilom 2 K globe.²¹³ Nevšečnosti so povzročale tudi kokoši, ki niso zahajale le na sosedova dvorišča, temveč tudi v mestne parke.

2.3. RAZSVETLJAVA²¹⁴

V Hribarjevi dobi so v Ljubljani uporabljali dve vrsti razsvetljave: plinsko in električno. Plinska je bila starejša, saj so prve plinske luči razsvetljevale ljubljanske ulice in trge že konec leta 1861. Prav pogodba med plinarno A. Riedigerja in MOL, ki je bila sklenjena za 35 let, je preprečevala, da niso prej začeli uporabljati električne razsvetljave. Plinska razsvetljava je dominirala v strogem mestnem jedru. Največ so jo uporabljali za razsvetljevanje ulic in trgov, po letu 1906 pa tudi za razsvetljevanje stanovanj, trgovin in gostiln. V Ljubljani se je takšna oblika razsvetljevanja ohranila vse do leta 1946. Zaradi želje po večji razsvetljenosti mesta so začeli leta 1905 plinsko javno razsvetljava preurejati. V letih 1905-1909 so namestili okoli 700 Auerjevih žarnic, samo v letih 1908-1909 pa postavili 416 plinskih svetilk. Do tedaj je bilo v mestu 241 javnih plinskih svetilk.

Prodor električne razsvetljave je povezan z županovanjem Ivana Hribarja, ki se je že na pragu novega stoletja zavedel, da bo to stoletje elektrike. Pogodba, ki jo je MOL sklenila s plinarno, je leta 1896 potekla. Situacijo, ki je nastala, je hotela kar najbolje izrabiti dunajska družba Siemens-Halske, zato je v Trubarjevem drevoredu postavila provizorično elektrarno, ki je proizvajala elektriko za osvetljevanje Narodnega doma. Kljub domiselni reklami si je elektrika le počasi utirala pot, ker je bila draga, tako kot tudi njena napeljava. Po letu 1898, ko je bila v Ljubljani zgrajena elektrarna, so z elektriko razsvetljevali predvsem mesto (leta 1898 - 794 žarnic in 48 obločnic) in redke hiše, ki so si lahko privoščile novo razsvetljava. V večini hiš pa so ob večerih še vedno svetili s petrolejkami. Kot porabnik električne energije se je leta 1901 pridružil še tramvaj. Zaradi skromne porabe električne energije je občinski svet leta 1906 sklenil Ljubljančane seznaniti s prednostmi uporabe nove oblike energije.

Električno energijo je Ljubljani od leta 1898 dalje dajala lastna termoelektrarna, zgrajena na vogalu Slomškove in Kotnikove ulice, na mestu, ki je bilo zelo neprimerno, saj je bila nova elektrarna oddaljena od železniških tirov in so nastajale težave pri dovozu premoga. Daleč je bila tudi tekoča voda, potrebna za parne kotle, težave je povzročal odvoz pepela itd. Elektrarna, ki je proizvajala le enosmerni tok, je do leta 1901 obratovala le ponoči (med 24. in 5. uro).

Do leta 1905 je pri javni razsvetljavi prevladovalo razsvetljevanje cest, ulic in trgov s svetilnim plinom, tega leta pa je število električnih svetilk preraslo število plinskih svetilk v mestu.

Mestno elektrarno so leta 1910 oskrbovali: en inženir (ravnatelj), trije uradniki, dva strojnika, trije monterji, dva pretikalca pri akumulatorjih, skladiščnik, sluga, pomožni risar ter 20-30 najrazličnejših delavcev in prižigalcev. V članku, objavljenem v Našem listu,²¹⁵ neznan ljubljanski meščan o razsvetljavi v mestu piše: **"Luči se pri nas boje - ponekod jih morajo imeti v zimskih jutrih celo mlekarice, pri nas pa so edini fijakarji tako srečni, da morajo imeti luči, ker se smatrajo fijakarji kot del mestne razsvetljave. To ni dovtip, ampak gola istina, kajti mnogokrat fijakar res nadomesti vso cestno razsvetljava, ki je v Ljubljani tako klaverna, tako pod vsako kritiko stoječa, kakor nikjer drugod. Ne samo, da je sama na sebi nezanesljiva in slabo funkcionira, da so obločnice slabe, da se žarnice neredno izmenjujejo, ampak ker so take žarnice sploh preneznatna**

cestna razsvetljava in sodijo kvečjemu v privatna stranišča. Lojeve sveče bi tudi bolje ne svetile."

Res je gornji sestavek precej subjektivno obarvan, po drugi strani pa nam kaže, da je bila kljub prizadevanjem MOL razsvetljava zlasti v predmestjih, kamor so sodila vsa območja razen strogega mestnega centra pod gradom in ob Ljubljani, zelo borna. Avtor omenja kot del mestne razsvetljave tudi fijakarje. Za njihove vozove je bilo po cestno-policijskem redu določeno, da morajo biti v času javne ulične razsvetljave opremljeni z dvema gorečima svetilkama, nameščenima na sprednjih straneh voza. Svetilki sta morali biti v dobrem stanju in oddajati svetlo belo luč.²¹⁶

2.4. PERICE

Kako naporno je pranje perila na roko, vé vsaka gospodinja, ki je kdaj poskusila sama oprati "žehto". Tega so se dobro zavedale tudi številne meščanke v Hribarjevi dobi, zato so znale spoštovati perice, ki so delo opravljale namesto njih. Ob praznikih so vedno spekle eno potico za perico in eno za mlekarico.²¹⁷ Perice so izhajale iz okolice Ljubljane. Po ukazu visoke c. kr. deželne vlade v Ljubljani so morale leta 1897 prijaviti, katerim strankam so prale perilo. Na podlagi teh prijav je nastal seznam peric, iz katerega je razvidno, da je največ peric prihajalo iz Bizovika, kjer se je tega leta s pranjem perila ukvarjalo 82 žena in deklet. V drugih vaseh jih je bilo manj:

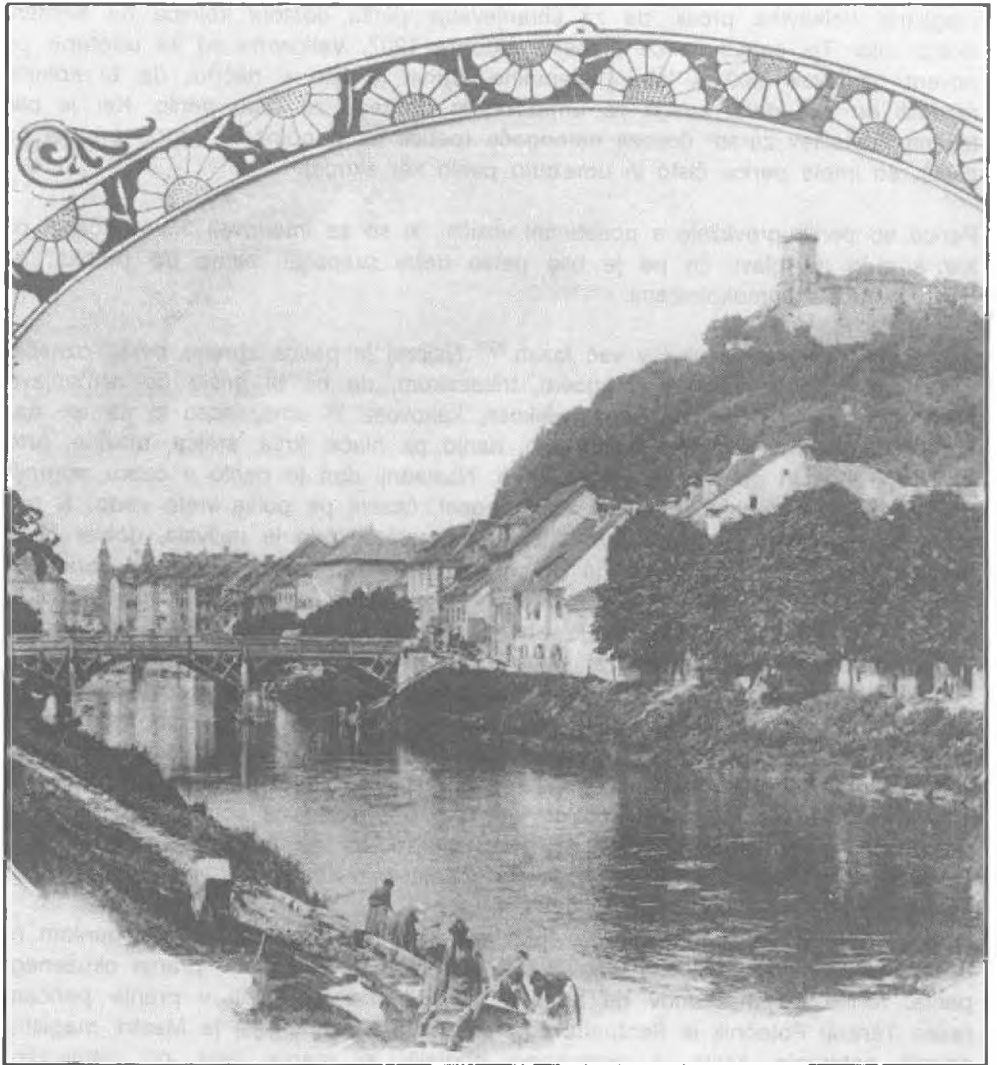
- Gornja Šiška	11
- Koseze	9
- Dravlje	4
- Zapuže	2
- Sp. Hrušica	17
- Gor. Hrušica	6
- Štepanja vas	2

Leta 1897 je bilo skupno 133 peric.²¹⁸ V Bizoviku je bila le redka hiša, kjer ni bilo nobene perice; zelo pogoste pa so bile hiše z dvema ali tremi pericami. K pranju perila jih je silil zelo slab gospodarski položaj, saj so bile večinoma poročene s tesarji, zidarji, mizarji, pleskarji, katerih delo je bilo sezonsko, družina pa je morala imeti kos kruha na mizi tudi pozimi.

Pranje perila je bilo na prelomu stoletja povezano z raznimi higienskimi pomankljivostmi. Stalni mestni zdravstveni svet je večkrat (1898, 1904) podal pericam stroga navodila, kako ravnati s perilom.

Perice so morale voziti oprano perilo strankam le na določen dan v tednu, spet drugi dan so odvažale umazano perilo, da čisto in umazano perilo ne bi prihajalo v stik, kar bi bilo lahko zaradi širjenja nalezljivih bolezni zelo nevarno. Zaradi pritožb, češ da perice perejo perilo tudi na takšnih mestih, kjer niti vode ni bilo dovolj na razpolago, in se ob takšnem pranju perilo pravzaprav umaže, ne pa očisti, si je mestni zdravstveni svet vse bolj prizadeval, da bi v Ljubljani zgradili javno pralnico, vendar predlog ni dobil zadostne podpore. Čeprav je stavbni red s konca 19. stol. določal, da mora imeti vsaka hiša tudi pralnico, so bile le-te zelo redke. Vzroki za to so bili različni: pomanjkanje prostora za sušenje perila, draga voda in zakoreninjenost starega načina pranja. Povprečno je imela ena perica okoli 30 strank. Nekatere so dajale prat vsak teden, druge le na štirinajst dni ali en mesec. Največ dela so imele perice pred prazniki, ko so prale tudi po cele noči.

Po predpisih so morale perice oprano in umazano perilo spravljati v posebej za to namenjenih lopah, ne pa po dvoriščih, vežah starih hiš ali gostiln. Revizije so pokazale, da so se navedenega določila bolj slabo držale. Tako so npr. 11. junija 1906 ob pregledu ljubljanskih gostiln med 12. in 14. uro kar v šestih gostilnah našli perilo, umazano in čisto.²¹⁹ Leto dni kasneje bi morala Jera Zrnčeva za tak prekršek plačati 4 K globe (oziroma devet ur zapora), vendar so ji kasneje kazen

Perice na Ljubljani; okoli 1900

znižali na 2 K (oziroma šest ur zapora).²²⁰ Umazano perilo je namreč pustila kar na dvorišču hotela Slon.

Sprva so perice puščale perilo v osmih zidanih barakah na mestu, kjer so kasneje zgradili Mestni dom (Krekov trg). V barakah je bilo prostora za 80 peric. Barake, v katerih je imela vsaka perica svoje mesto, je uslužbenec z rotovža zjutraj odklenil in zvečer zaprl. Če je imela perica ob tem času še kaj v baraki, ji je perilo postavil pred vrata. Za prostor so ob koncu stoletja plačevale po 5 krajcarjev pristojbine tedensko. Po dograditvi Mestnega doma so se perice preselile v barako na Ledino, ki je bila last Ivana Velkavrha in je dobival od peric zanjo po 400 K letne najemnine.²²¹ Ker leta 1907 ta baraka ni bila več uporabna, je Mestni magistrat Velkavrha prosil, da za shranjevanje perila odstopi kolnico na Komenškega ulici. Tja so se perice preselile oktobra 1907. Velkavrhu so za uporabo po novem plačevale 600 K letne najemnine. Sprva je bilo v načrtu, da bi kolnico razdelili na dva dela: enega za umazano in drugega za čisto perilo. Ker je bila takšna razdelitev zaradi dovoza nemogoča (perice so popolnoma zaprle promet na cesti), so imele perice čisto in umazano perilo kar skupaj.

Perice so perilo prevažale s posebnimi vozički, ki so se imenovali "kulé", včasih pa kar s culo na glavi, če pa je bilo perilo treba prepeljati samo do potoka, pa pogosto tudi s samokolnicami.

Postopek pranja je potekal v več fazah.²²² Najprej je perica zbrano perilo označila z vozlom in nitko, križcem, krogcem, trikotnikom, da ne bi prišlo do zamenjave. Nato je razdelila perilo po barvi, velikosti, kakovosti in umazanosti in še isti dan namočila. Na dno čebra je dala rjuho, nanjo pa hlače, krila, srajce, blazine, prte, brisače, robce in po vrhu kuhinjske krpe. Naslednji dan je perilo v čeburu pogrnila s staro rjuho ali cunjjo in nasula nanjo pepel, čezenj pa polila vrelo vodo. S tem je nastal lug, ki je pronical skozi tkanino na perilo. Vodo je nalivala, dokler ni bil čeber poln. "Požehtano" perilo je potem namilila in zmencala. Milo so perice ob koncu stoletja kupovale pri "Žajfenziderju" na Poljanski cesti. Zmencano perilo so poleti pogrnile po tleh, da se je obelilo. Pri tem so morale paziti, da je bilo vedno mokro, zato so ga večkrat škropile. Po beljenju je sledilo pranje ob potoku. Pri vodi je imela vsaka perica svoj "brodiše". Vrstile so se druga za drugo. Pri pranju so si pomagale s plohom iz hrastovega lesa in kolom, ob katerem so ovijale rjuhe in druge velike kose perila. Naslednja faza je bilo sušenje perila. Če je bilo vreme lepo, so sušile na prostem, drugače pa v kozolcih, na podstrešjih in v kuhinjah. Pri tem so pazile, da so belo perilo obešale na sonce, tisto, ki se je razbarvalo, pa v senco. Če je bilo perilo finejše, so ga morale škrobiti in likati, drugače so ga samo zložile na kupe po posameznih strankah.

Leta 1910 je v Ljubljani izbruhnila epidemija kolere. Da se z okuženim perilom ne bi še bolj razširila, je Mestni magistrat izdal stroge ukrepe glede pranja okuženega perila. Nihče od meščanov ga ni smel prati doma ali dajati v pranje pericam, razen Tereziji Potočnik iz Šentpeterskega predmestja. Samo njej je Mestni magistrat dovolil pobiranje perila in posteljnine obolelih in pranje tega po zdravniških navodilih. Za tiste, ki se določil ne bi držali, so bile predpisane stroge kazni.²²³

Največ pritožb so imeli meščani glede vrstnega reda peric pri potoku. Očividci (tako so se podpisali) so 5. junija 1906 poslali Mestnemu magistratu pritožbo, v kateri pravijo: **"Perejo ga (perilo) na majhnem studencu ena za drugo. Prva na**

zgornjem kraju pere še v čisti vodi, druga za njo pa že v oni, katera nese s seboj nesnago od perila prve perice in tako dalje, tako da ima vsaka poznejša vedno manj čiste vode. Po tem se prav lahko raznesejo in razširijo kužne bolezni, posebno zdaj ob vročem letnem času, ko že tako vsled suše vode primanjkuje."²²⁴ Očividci so Mestni magistrat pozvali, naj se bolj pobriga za takšne higienske razmere. Na popolnoma drugačno mnenje naletimo v sestavku P. Štrukelj, *Pranje perila v okolici Ljubljane*. Avtorica pravi: *"Mislili bi, da ima zadnja perica gotovo umazano vodo. Tega pa se ni bati, ker je voda tekoča. Že od nekdaj velja pravilo, da morajo perice zelo umazano perilo prati šele zvečer.*"²²⁵

2.5. JAVNA KOPALIŠČA

Tudi za plavanje željne Ljubljance je bilo poskrbljeno. Leta 1880 je bilo zgrajeno javno kopališče na Koleziji, ki se mu je leta 1900 pridružila še Ljudska kopel na vogalu Prečne in Kolodvorske ulice. Kopališče na Koleziji je imel od začetka pa vse do leta 1908 v najemu Jernej Matevže za letno najemnino, ki jo je plačeval MOL - lastnici kopališča. Najemnina se je z leti spreminjala. Do leta 1895 je znašala 300 gld. Tega leta je skušal Mestni magistrat dobiti najemnika, ki bi bil pripravljen plačati več. Razpisali so dražbo, ki se je je udeležil le Jernej Matevže, ki je za leto 1895 ponudil 300 gld., za leti 1896 in 1897 pa po 400 gld., vendar je kasneje plačal le po 300 gld. letno.²²⁶ Ob koncu stoletja (1898) je najemnina znašala 350 gld., v letih 1900-1904 600 K, leta 1905 pa se je povzpela kar na 1015 K. Zaradi visokega zneska je MOL omogočila Matevžetu obročno odplačevanje - štirikrat po 253 K in 75 vinarjev. Prvi obrok je moral plačati do 15. junija, drugega do 15. avgusta, tretjega do 15. septembra in zadnjega do 15. oktobra.²²⁷

Največ kopalcev je bilo iz vrst šolske mladine, ki so za vstop plačevali le po deset vinarjev. Če se jih je kopalo 200, je bila kopel polna, najemnik pa je zaslužil le 20 K. Poleg tega je bilo kopalnih dni malo, zlasti če je bilo vreme slabo, zato se je Matevže pogosto pritoževal pri Mestnem magistratu, da težko plača najemnino, zraven pa od izkupička prihrani toliko denarja, da se z njim preživi čez leto. Leta 1905 je npr. prosil Mestni magistrat, da mu zniža najemnino s 1015 na 761 K.²²⁸

Ker niti MOL niti najemnik v kopališče nista vlagala dodatnih sredstev, je začelo z leti propadati. Že leta 1900 je bilo stanje precej žalostno. Držaji okoli bazena so popolnoma strohneli, razpadala je ograja tik poleg zapornic, paviljoni poleg bazena so se začeli pogrezati in trohneti, ker so bila tla zaradi poplavljanja Gradaščice večkrat vlažna. Podobno je bilo stanje leta 1905, ko so se omenjenim pomankljivostim pridružile še slabe strehe nad kabinami za preoblačenje.²²⁹

Naloge kopališkega najemnika so bile: skrbeti za red in snažnost, za zadostno število kopalk in brisač, paziti na inventar na kopališču, pobirati vstopnino itd. Za kopanje v bazenu je bilo potrebno leta 1903 odšteti 10 vinarjev, za kopanje v kopalni kadi prav tako 10 vinarjev, izposoja kopalk in brisač je stala 6 vinarjev, izposoja kabine za obleko za eno osebo 20 vinarjev, pri večjih kabinah (za več oseb) pa 40 vinarjev.

Kljub pomankljivostim kopališča večjih pripomb ni bilo. Omenjeni pa so primeri, ko se je kopališki nadzornik pritoževal, da se posamezniki predolgo namakajo v vodi, da v bazenu perejo perilo ali da v bazenu puščajo celo bolhe, nad čimer se drugi kopalci pritožujejo. Umazana voda je bila vse manj vabljiva za višje sloje prebivalstva, in to tembolj, ko so v hiše nepeljali vodovod, ki je omogočal kopanje doma v čisti vodi.

Po letu 1908 so se razmere na Koleziji izboljšale. 11. februarja 1908 je MOL kopališče za tri leta oddala v najem Ivanu Grilu za plačilo 1000 K letne najemnine. Vendar na sam napredek ni toliko vplival novi najemnik kot Politično in prosvetno društvo za Krakovo in Trnovo v Ljubljani, Splošno slovensko žensko

Ljudska kopel v Kolodvorski ulici; po letu 1900

društvo in Društvo za promet tujcev. Opozorili so, da je javna mestna kopel na Koleziji na levem bregu Gradaščice edina te vrste v Ljubljani in da ne ustreza več modernim zahtevam, ker je še vedno na tisti stopnji, kot je bila ob ustanovitvi, zato so se zavzeli za temeljito preureditev bazena. Predlagali so:

1. izgradnjo bazena za dame na desnem bregu Gradaščice, ki bi ga lahko uporabljale ves dan in ne le do pol dvanajstih dopoldne, kot je bilo v navadi v starem bazenu; zaradi neprimernega časa, mrzle vode dopoldne in gospodinjskih opravil je bil obisk slab
2. ureditev peščene in sončne kopeli, češ da imata veliko zdravilno moč
3. čistilnik iz peska
4. izgradnjo predprostora za gretje vode, ker je bila drugače Gradaščica premrzla
5. izgradnjo gostinskega salona
6. prepoved kopanja vojakov na Gradaščici nad kopališčem, ker je to iz sanitarnih razlogov nujno potrebno

Občinski svet je 20. januarja 1910 sklenil, da se zahtevam ugotovi.

Leta 1905 je Mestni magistrat razmišljal o izgradnji novega javnega kopališča. Obstajali sta dve možnosti:

1. nad vojaškim kopališčem pod iztekom Malega grabna v Ljubljano
2. na Trnovskem pristanu oziroma na nasprotni strani na Prulah

Vendar je že takrat Mestni magistrat dvomil, da bi se našel podjetnik, ki bi kopališče postavil na lastne stroške, tudi če bi mu podelili koncesijo za 30 ali več let. Proti novemu kopališču je govorilo še več drugih dejstev - zlasti nizka temperatura Ljubljane in Gradaščice (15-18°C).

Drugo javno kopališče v Ljubljani je bila Ljudska kopel,²³⁰ zgrajena v počastitev 50. obletnice vladavine cesarja Franca Jožefa. Izgradnja je potekala po načrtih firme Wilhelm Brückner & C. iz Gradca in je stala Mestno občino ljubljansko 20.000 K. Javni uporabi so kopel izročili 20. junija 1900, blagoslovili pa tri dni kasneje. Že v prvem tednu so zabeležili 634 kopeli.

Kopalci so imeli na voljo pršno in kadno kopel. Za prvo so morali leta 1901 odšteti 16 vinarjev, za drugo pa 40. Obratovalni čas med tednom je trajal poletni od 7.00 - 13.00 ure in od 15.00 - 20.00 ure, pozimi pa od 9.00 - 13.00 ure in od 15.00 - 19.00 ure. Ob sobotah in dnevih pred prazniki je bila kopel odprta eno uro dlje, ob nedeljah in praznikih pa samo od 7.00 - 12.00 ure. Nepretrgoma od jutra do večera je bila kopel odprta na veliko in binkošno soboto, dan pred sv. rešnjim telesom in dan pred božičem. Na vse velike cerkvene praznike (božič, velika noč, binkoštni ponedeljek, veliki šmaren) je bila kopel zaprta.

Pršna kopel ni smela trajati dlje kot 20 minut. Zraven je bil všteti tudi čas za slačenje in oblačenje. Kopel v kadi je trajala do 30 minut. Vsako onesnaženje kopalniških prostorov, kabin in kopalniških naprav je bilo strogo prepovedano. Naloga kopalniškega nadzornika je bila, da po vsaki uporabi kabin le-te očisti in pregleda, če je stranka napravila kakšno škodo. Kajenje in spremstvo psov je bilo prepovedano, prav tako tudi žvižganje, vpitje in vsako drugo motenje udeležencev

v kopeli. Vsakdo, ki je kupil vstopnico za pršno kopel, je imel pravico do koščka mila in brisače, kopel v kadi pa je pomenila pravico do koščka mila, brisače in rjuhe.

Higienske razmere so bile v Ljudski kopeli dosti boljše kot na Koleziji, ker je bila mlajša in ker so uslužbenci boljše skrbeli za red in čistočo. Pred vsakim popoldanskim kopanjem so vse hodnike in kopalniške prostore izprali, prav tako so po vsakem kopanju očistili kabine. Kljub temu so se že po enem letu pojavile pomankljivosti, npr. stenski omet v pršnih kopalnicah, ki je začel odpadati in so ga morali zamenjati s keramičnimi ploščicami.

Leta 1905 je Mestni magistrat dobil prošnjo predstojnice zavoda Jožefinum na Poljanski cesti za pravico uporabe novo zgrajenega prizidka, ki naj bi služil kot zasebno kopalnišče in zdravilišče. Ob komisijem ogledu na licu mesta so ugotovili, da prizitek povsem ustreza stavbnim in higienskim predpisom. Tla so bila pokrita z lesenimi impregniranimi podstavki in so omogočala direkten odtok vode, poskrbljeno je bilo za zadostno ventilacijo, kurjavo in snažnost sten. Zvončev, ki bi opozarjali na potrebno pomoč kopalcu, niso napeljali, ker so nameravali kopel oddajati le pod nadzorstvom zdravnika ali kopalničarja. Tudi glede namestitve toplomerjev in pljuvalnikov člani komisije niso imeli pripomb in so podprli prošnjo pri c. kr. deželni vladi, da bi jo le-ta ugodno rešila. Kako se je deželna vlada odločila, mi ni znano, ker med arhivskimi viri nisem našla nobenih nadaljnjih podatkov o tej kopeli.

2.6. POKOPALIŠKE ZADEVE

V obdobju od leta 1890-1910 se je Ljubljana izredno hitro širila, s čimer je povezano naglo naraščanje prebivalstva.²³¹

leto	štev. prebivalcev	% porasta med popisi
1890	30.505	
1900	36.547	19,8
1910	46.630	27,7

Delno je število prebivalstva naraslo na račun priključitve Vodmata (1896), v glavnem pa na račun doseljevanja prebivalstva iz ožje in širše okolice. Mortaliteta v mestu je bila v letih 1881-1910 prepričljivo večja od natalitete. Izjema je le kratkotrajno obdobje od 1897-1899, ko se je stanje obrnilo.²³² Zaradi naraščanja prebivalstva in velike umrljivosti je postalo vprašanje pokopališča ob koncu 19. stol. eno najpomembnejših. Mestni možje (Hribar, Kopriva in drugi) so si na vse načine prizadevali, da bi ga rešili na čimboljši način. Staro pokopališče pri sv. Krištofu (Navlje) ni več zadoščalo ne po obsegu in ne po legi, ker je zaviralo razvoj mesta proti severu. Najboljša rešitev je bila izgradnja novega pokopališča, s čimer pa so bila povezana velika finančna sredstva. To je bil glavni razlog, da so z gradnjo odlagali, dokler se je le dalo. Kakšno je bilo stanje na pokopališču pri sv. Krištofu na začetku 20. stol., nam ilustrira uradno poročilo mestnega fizika Ivana Koprive z dne 7. maja 1901.²³³ V poročilu navaja, da pokopališče že 120 let služi svojemu namenu in da so bili grobovi prekopani najmanj deset do štirinajstkrat in da je zaradi tega zemlja že tako prenasičena z organskimi odpadki, da je prej podobna humusu, kot pa pesku in da sploh ni več sposobna v kratkem času razkrojiti organske snovi. Najslabše so bile razmere na novem delu pokopališča - v nekdanji Turški jami, ki je bila prvotno namenjena dobavi peska in gramoza. To jamo so kasneje zasuli s pepelom, smetmi, staro razpadlo opeko, zemljo ipd. in jo uporabljali za pokopališče. Posledica pokopavanja v takšno zemljo je bilo dolgotrajno trohnenje; dogajalo se je celo, da trupla sploh niso strohnela, ampak so se ohranila in mumificirala.

Za staro Avstrijo je veljal predpis, ki je kot najkrajšo dobo za prekopavanje določal deset let. Ogrski predpisi so bili še strožji in so zahtevali 30 let. Na pokopališču pri sv. Krištofu pa je bila doba zaradi potreb precej krajša, od osem do osem let in pol. Tako je mestni fizik, ki je sodeloval pri prekopavanjih, pogosto našel na še dobro ohranjene krste, ki so jih morali razbijati celo s krampi, kar je bilo z etičnega vidika sila barbarsko in nekulturno. Ivan Kopriva poroča, da so v krstah pogosto našli ostanke obleke, dobro ohranjena okostja, lase in celo ostanke možganov.

Tudi zidahe grobnice so bile večinoma prenapolnjene. Od 181, kolikor jih je leta 1901 štelo pokopališče, niso bile redke tiste, pri katerih so pokrovi slabo tesnili in s tem omogočali dostop zraka.

Po popisu leta 1901 je bilo pri sv. Krištofu 11.245 grobišč, povprečno število umrlih v letih 1897-1900 pa je znašalo 1.243.²³⁴ Preprosta računica pove, da je bilo pokopališče preje kot v devetih letih povsem polno.

Zaradi takih zadreg, so začeli leta 1901 razmišljati o uvedbi krematorija, vendar je ostalo samo pri ideji. Rešitve so iskali tudi v obliki skupinskih grobov. Upravitelj pokopališča, kanonik in stalni župnik Josip Erkelj je 7. maja 1901 predlagal, da bi bolnišnične mrliče za katere sorodniki ali znanci niso priskrbeli nobenega drugega plačanega prostora, pokopavali v skupne grobne jarke, urejene na tistem delu pokopališča, ki ga do leta 1893 sploh niso uporabljali, od tedaj dalje pa so tam pokopavali otroke do osmega leta starosti. Na tem delu pokopališča zato zemlja še ni bila prenasočena z organskimi snovmi. S tem bi pridobili veliko prostora za grobove odraslih in bi prekopavanje od osem let in pol prešlo na deset let. Mestni magistrat je glede tega predloga določil:

1. Ta način naj bo le začasna rešitev za dobo enega leta do enega leta in pol, če pa bi se pokazale pomankljivosti, ga lahko Mestni magistrat vsak čas prepove.
2. Skupinski jarki se smejo prekopavati šele po preteku petnajstih let od pokopa zadnjega mrliča.
3. Pokopavanje v skupinske jarke poteka le pod nadzorstvom Mestnega magistrata.
4. Grobovi morajo biti globoki vsaj dva metra in pol.

V omenjenem poročilu mestnega fizika dr. Ivana Koprive zasledimo apel, naj se Mestni stalni zdravstveni svet izreče za novo pokopališče. Če bi iz starega pokopališča prekopali na novo toliko mrličev, da bi na starem lahko upoštevali vse zdravstvene in higienske predpise, naj bi se njegova uporaba provizorično dopuščala še 30 let. Ob pokopu bi stranke opozorili, da po preteku te dobe, grobovi na starem pokopališču ne bodo več uporabni za pokopavanje. Na novem pokopališču bi pokopavali predvsem bolnike, umrle zaradi infekcijskih bolezni, na starem pa le toliko mrličev, da bi do prekopavanja grobov prišlo le enkrat na petnajst let.

Novo ljubljansko pokopališče pri sv. Križu (Žale) so izročili namenu 1. maja 1906. leta. Prvi, ki so ga tja pokopali oziroma prekopali, je bil župnik Martin Malenšek. Sklep o prekopavanju na novo pokopališče sta objavila Slovenski narod in Laibacher Zeitung.

Novo pokopališče je bilo razdeljeno na 67 oddelkov z 862 vrstami. Za grobove otrok in za tiste, ki niso bili pokopani po cerkvenem obredu, so bili določeni posebni oddelki. Imelo je torej:

- prostor za rimokatolike
- prostor za drugoverce
- prostor za samomorilce

Oskrbnik in upravitelj pokopališča je bil stalni župnik. Ta je bil odgovoren za natančno izvajanje pokopališkega reda, medtem ko je zdravstveno-policijski nadzor nad pokopališčem pripadal Mestnemu magistratu.

Pokopališki red je določal:

1. Na pokopališču pri sv. Križu se pokopavajo mrličji iz Ljubljane in okolice (Sp. Šiška, Tomačevo, Jarše, Selo, Moste, Vodmat, Črna vas, Ilovica in Karolinska zemlja).
2. Pokop se opravi na podlagi mrljiško-oglednega lista 48 ur po smrti, če mrljiški oglednik ne odredi drugače.
3. V vsak grob se sme pokopati le en mrljič. Izjeme so dovoljene pri:
 - a) porodnicah, ki se pokopljejo skupaj z mrtvorojencem
 - b) otrocih, ki jih po dva skupaj položijo v en grob
4. Grobovi za odrasle morajo biti globoki dva metra, za otroke meter in pol do meter in devetdeset centimetrov. Grobnice so morale biti globoke dva metra in pol, njihova širina pa je bila odvisna od števila mrljičev, ki so jih želeli vanje položiti drugega poleg drugega. Pokrite so morale biti s kamnitim pokrovom, hermetično zaprte in zalite s kamnoseškim kitom.
5. Pred pretekom desetih let se grob ne sme prekopati.
6. Pred pokopom se mrljič položi v krsto in skupaj z njo pokoplje; pri pokopavanju v grobove v vrstah se uporabljajo le lesene krste, ki so znotraj dobro zalite s smolo, za uporabo kovinske krste pa je potrebno plačati dodatno pristojbino.
7. Izkopani ostanki mrljičev ali krst se pri vnovični uporabi groba polože nazaj na dno groba pod krsto.

Cesarsko kraljevo ministrstvo za notranje zadeve je edino smelo dati dovoljenje za izgradnjo družinske grobnice zunaj pokopališča. Prosilec je moral najprej vložiti prošnjo pri Mestnem magistratu, sledil je komisijski ogled na kraju samem. Če je prostor ustrezal higienskim in gradbenim zahtevam in če so bili načrti primerni, so prošnji ugodili. Do leta 1906 so smeli polagati krste v grobnice drugo na drugo, tedaj pa je c. kr. vlada takšne pokope prepovedala. Tega leta je Mestni magistrat izvedel pregled grobnic in ugotovil, da so v mnogih le še ostanki krst, ki bi jih bilo mogoče prenesti skupaj in tako pridobiti prostor za nove krste.

Prvi večji zaplet na novem pokopališču je povzročila mrtvašnica. Leta 1906 so o njej vedeli le, kakšna naj bo, ne pa tudi kdo jo je dolžan zgraditi: MOL, občina Ježica, občina Moste, občina Sp. Šiška ali cerkvena uprava. Ker se med seboj niso uspele dogovoriti, so še leta 1910 uporabljali staro mrtvašnico na pokopališču pri sv. Krištofu ali pa je pokojnik do pogreba ležal na domu. Po načrtih naj bi imela nova mrtvašnica:

- dovolj prostora za dva mrljiča, katerih vzrok smrti so ugotovili s sodno ali zdravniško-policijsko preiskavo, ter za deset mrljičev, ki so umrli zaradi infekcijskih bolezni in pet do osem prostorov za mrljiče pri katerih so smrt povzročile neinfekcijske bolezni, nesreče ipd.
- sobo za obduciranje
- sobo za morebitne mikroskopske in kemične preiskave in shranjevanje razkužil
- sobo za paznika

Vzroki smrti so bili najrazličnejši: oslabeledost, notranje krvavitve, kapi, infekcijske bolezni, razne nesreče itd. Ob smrti je moral zdravnik napisati mrljiški list. Nanj je navedel: ime in priimek pokojnika, stan, poklic, vero, rojstne podatke (datum in

kraj), domovinske podatke (domovinsko občino), stanovanje, kjer je nazadnje bival, datum in uro smrti, vzrok smrti, čas zdravljenja. Pri zakonskih ženah je navedel še datum sklenitve zakonske zveze ter ime in poklic moža, pri otrocih pa ime in poklic staršev oziroma matere in ali je bil otrok zakonski ali nezakonski. Če je pokojnik umrl v sumljivih okoliščinah ali če vzrok smrti ni bil znan, so truplo obducirali. Leta 1903 so v mrtvašnici pri sv. Krištofu obducirali 22 oseb. Cena obdukcije je znašala 3,15 K.

Za prekop mrliča je bilo potrebno dovoljenje Mestnega magistrata. Prekopavanje je potekalo v prisotnosti mestnega fizika. Krste ni bilo dovoljeno odpirati. Ko so jo izkopali, so jo položili v posebno kovinsko krsto, obe skupaj pa še v trdno izdelano leseno krsto. Prevoz je potekal v zaprtem mrliškem vozu neposredno na drugo pokopališče.

Če je pokojnik umrl v Ljubljani in so ga hoteli svojci pokopati v domačem kraju, so morali dobiti pri Mestnem magistratu mrliško prehodnico, v kateri so bili navedeni osebni podatki pokojnika, kam ga peljejo in kdo krsto spremlja.

Za prevažanje mrličev z mesta nesreče v mrtvašnico ali na pokojnikov dom so uporabljali posebno sanitetno krsto. Zoper to se je leta 1902 pri Mestnem magistratu pritožil mestni policijski nadzornik, češ da je krsta in njena oprema krvava in da so se ljudje, ki so se zbrali na kraju nesreče, zgražali. Predlagal je, da se v prihodnje po vsakem prevozu krvavega mrliča vsa oprema očisti.

Če pokojnik ni imel svojcev in nobenega premoženja, so ga pokopali na stroške MOL, ki je morala potem izterjati povračilo od domovinske občine, ki ji je umrli pripadal. Cena takšnega pogreba je leta 1903 znašala 18,36 K, tri leta kasneje pa že 27 K. V ceno je bila všteta krsta, rakev, prenos v mrtvašnico, prenos na pokopališče in pristojbina za mrliški ogled in popis. Število pokojnikov, pokopanih na stroške domovinske občine, je do leta 1904 padalo, od tedaj dalje pa iz leta v leto naraščalo. Leta 1898 jih je bilo 42, se pravi 3,54 % vseh umrlih v Ljubljani. Čez deset let (1909) se je odstotek zvišal na 4,54. Tega leta so na stroške domovinske občine pokopali 54 oseb - 47 odraslih in 9 otrok. Tri petine umrlih je bilo starejših od 50 let.

2.7. KONJAŠKE ZADEVE

Za odvažanje mrhovine iz mesta je imela MOL zaposlenega posebnega konjača. Pogodba, ki sta jo sklenila MOL in konjač, je določala:²³⁵

1. Konjač mora dvakrat tedensko z dvema hlapcema poloviti po mestu klateške pse brez nagobčnikov in pasjih značk. Če se pojavi steklina, mora pregled opraviti večkrat na teden, po potrebi tudi ob nedeljah in praznikih.
2. Iz mesta in mestne klavnice mora odpeljati vso poginulo živino ali posamezne zaplenjene kose mesa in jih zakopati na mrhovišču.
3. V prisotnosti živinozdravnika mora secirati sumljivo poginule živali.

Za vsa naštetá opravila je MOL konjaču plačevala iz mestne blagajne 1200 K letno.²³⁶ Poleg tega mu je moral vsak lastnik ujetega psa, če ga je hotel dobiti nazaj, plačati 4 K (hrana in bivališče). Če je stranka želela, da je konjač odpeljal odraslega konja ali govedo v konjedernico, je morala plačati 2 K in 10 vin., za odiranje prav tako 2 K 10 vin. in za zakol ravno toliko (skupaj 6 K 30 vin.). Za žrebeta in teleta, ki so bila mlajša od enega leta, kakor tudi za manjše živali (prašiči, ovce, koze) je konjač zaračunal 3 K 15 vin. Pri seciranju so bile cene višje. Za konja ali govedo je moral lastnik plačati 2 K 70 vin.

Mrhovino je bilo strogo prepovedano metati v vodo ali zakopavati v bližini hiš, na domači njivi itd. Vendar so se posamezniki kljub strogim predpisom radi pregrešili, nato pa izgovarjali, da niso vedeli, da je tudi poginule svinjske mladičke treba oddati konjaču, ali da niso imeli denarja za konjaško takso. Včasih mestni živinozdravnik za takšne prekrške ni zvedel in se je kršitelj izognil kazni, v nasprotnem primeru pa je moral plačati 4 K globe (oziroma 6 ur zapora).²³⁷ Tako je Marija Kunaver leta 1901 zakopala okoli deset prašičkov, starih od dveh do petih tednov, kar doma za hlevom, nekaj pa jih je z gnojem vred odpeljala na polje. Ko jo je mestni živinozdravnik ovadil pri Mestnem magistratu, se je izgovarjala, češ da niso poginili za kužno boleznijo, temveč zato, ker so oslabei, ko niso več hoteli jesti pomij. Znan je primer, ko je neznanec poginulega prašička vrgel kar v Gruberjev kanal.

Po podatkih iz leta 1904 je mestni konjač prevažal mrhovino kar na odprtem vozu. Kri je pri tem pogosto kapljala na ulice, nepokrita mrhovina pa je širila smrad in okuževala zrak. Zlasti pri večjih živalih (konji, goveda) je ležala mrhovina popolnoma ali skoraj povsem vidna na vozu, kar je bilo iz estetskega in sanitarnega stališča nedopustno. Zato je Mestni magistrat leta 1904 konjaču naročil, naj si priskrbi zaprt in pokrit voz, na notranjih straneh okovan s pločevino, da kri ne bi odtekala na ulico in bi ga bilo moč očistiti.

Kljub temu naročilu Mestnega magistrata je konjač Andrej Joras tudi še leta 1905 vozil mrhovino na istem vozu, ne da bi jo vsaj malo pokrtil. V poročilu, ki ga je 12. oktobra 1905 napisal Ivan Ažman, nadstražnik mestne policijske uprave, lahko preberemo: **"Dne 12. t. m. okoli 1.00 ure opoldne, je imel podpisani priliko opaziti, da tukajšnji konjač A. Joras, stanujoč na Cesti na Loko 4, mrhovino prevažá na jako priprost način.**

Njegov hlapec je pripeljal na vozu po Dunajski cesti vozeč domu, crknjenega konja, kateri je bil prav nezadostno pokrit. Videle so se večinoma cele noge, celo glava in več kot polovica vratu nepokrite, ker je pa konju iz nosa in gobca pritekala tudi kri, je bilo to prav gnusno za videti.

Umestno bi bilo, da bi slavni Mestni magistrat konjaču Jorasu strogo naročil, da bi pri prevažanju mrhovine uporabljal večjo plahto, s katero se bo ista zamogla popolnoma pokriti ali pa če si napravi docela zaprt voz.²³⁸

Ivan Hribar je glede takšnih primerov dodal, da je konja težko pokriti, da noge ne bi bile vidne, zato pa je konjaču svetoval, naj bi takšno mrhovino odvažal v nočnih urah.

Mestni konjač je mrhovino zakopaval na posebnem mestu izven Ljubljane, ki pa ni bilo zadovoljivo zavarovano pred dostopom mačk. Zato je Mestni magistrat leta 1907 konjaču Mateju Jorasu ukazal, naj napelje okoli mrhovišča dovolj visoko ograjo z žično mrežo. Delo je bilo končano leta 1909.

Poleg navedene pomankljivosti je imelo mrhovišče še druge; predvsem neprimerno lego. V poletnem času je bilo zelo suho in je bilo mrhovino nemogoče zagrebsti tako globoko, kot je bilo predpisano. Pozimi je kopanje globokih jam preprečevala zmrznjena zemlja, spomladi pa se je zaradi taljenja snega delalo blato. Z osušitvijo barjanske zemlje naj bi rešili tudi problem mrhovišča.

Da se tudi konjač ni vedno držal določil kaže primer,²³⁹ ko je poginulega psa vrgel kar v Ljubljanico, namesto da bi ga pokopal na mrhovišču. Kože in mehove ubitih psov pa je sušil kar na zunanji steni secirnice, čeprav je bilo to prepovedano.

3. PRESKRBA MESTA Z ŽIVILI

3.1. MESTNA KLAVNICA

Do leta 1881 je imela Ljubljana skupno klavnico le za goveda. Prašiče, teleta, ovce, koze in konje so mesarji klali kar na domu. Z izgradnjo nove, za tiste čase zelo moderne klavnice leta 1881 je bilo klanje po mestnih dvoriščih prepovedano, a je še vnaprej ostalo ustaljena praksa. Pravila mestne klavnice²⁴⁰ so dovoljevala zakol doma le v sili ali če so stranke meso zaklanega prašiča uporabljale le zase. V tem primeru so morale vsak zakol prijaviti Mestnemu magistratu vsaj 24 ur prej, da si je živinozdravnik za klanje namenjeno živino ogledal. Za vsak prestop je bil kršitelj kaznovan s plačilom 20-200 K kazni pri govedih in teletih, oziroma 10-100 K pri prašičih ali drobnici ali pa z ustreznim številom dni oziroma ur zapora.

Ukvarjanje z živinorejo je bilo zlasti razširjeno v predmestjih. Navadno so redili po enega do dva prašiča,²⁴¹ včasih tudi več, poleg tega pa še konje, krave, koze, zajce in perutnino, zlasti kokoši. Tako so bili vedno preskrbljeni z maščobo, suhim in svežim mesom, mlekom in jajci. Po podatkih iz leta 1903 (24. julija) je bilo številčno stanje živine v Ljubljani naslednje:²⁴² 969 konjev, 970 glav goveje živine, 24 koz in 549 svinj. Za navedeno živino je skrbelo devet živinozdravnikov in trije kovači. Reja prašičev je poskočila, ko so oblasti zaradi živinske kuge prepovedale uvoz ogrskih in hrvaških prašičev.

Klavnica je bila pozimi (1. oktober - 31. marec) ob delavnikih odprta od 5.00 do 18.00 ure, poleti (1. april - 30. september) od 4.00 do 19.00 ure, ob nedeljah v zimskem času od 5.00 do 10.00 ure in v poletnem času od 4.00 do 10.00 ure. Zunaj delovnega časa vstop v klavnico ni bil dovoljen brez posebnega dovoljenja klavničnega nadzorstva. Za dovoljenje je bilo treba prositi že prejšnji dan. Da je lahko živinozdravnik še isti dan pregledal meso in da so lahko mesarji počistili klavnične prostore, so morali končati s klanjem živine vsaj eno uro preden so klavnico zaprli. Ob nedeljah ni bilo dovoljeno klati. Klavnica je bila odprta le za odvažanje zaklanega mesa.

Da mesarji ne bi klali okužene živine, so jo živinozdravniki takoj ob prihodu pregledali. Sumljive živali so poslali v kontumacijske hleve. Govejo živino je moral pripeljati klavec v klavniške hleve vsaj šest ur pred zakolom. Prašiče, ki so jih pripeljali iz okuženih krajev, je pregledal živinozdravnik že na železniški postaji. Če niso kazali znakov bolezni, so jih mesarji odpeljali v klavnico, kjer so jih morali v petih do osmih dneh po prihodu zaklati.

Sprva uvoz živine iz okuženih krajev ni bil dovoljen. Zaradi pomanjkanja mesa na trgu²⁴³ in dviga cen svinjskega mesa je c. kr. deželna vlada z razpisom 3. marca 1904 ljubljanskim mesarjem dovolila, da smejo uvažati živino tudi iz začasno zaprtih krajev dežel ogrske krone, če so izpolnjevali določene pogoje. Eden od teh pogojev je bil klavnični voz, ki ga je Mestni magistrat kupil prav za prevažanje omenjene živine. Vendar so se ga mesarji bolj malo posluževali, češ da je predrag²⁴⁴ in pretežak in so še vnaprej vozili živino s postaje v klavnico na najrazličnejših lastnih vozovih. Dogajalo se je, da so klavci prekoračili rok osmih

dni in so imeli v klavničnih hlevih prašiče, ki bi jih bili morali zaklati že pred tednom dni. V takih primerih je Mestni magistral ustrežno kazensko ukrepal.

Za snažnost v klavnici so morali skrbeti klavci sami. Odpadke in gnoj iz drobu so shranjevali v posebej za to določenih zaprtih sodih, ki so jih, ko so bili polni, odpeljali. Če konjač tega gnoja ni hotel odpeljati, ga je moral klavec sam ali njegov pomočnik spraviti na klavnično gnojišče. Kri so smeli odvažati le v zaprtih posodah. Če so jo namenili za nadaljnjo uporabo, npr. za krvavice, so morale biti posode čiste.

Meso in drob je smel mesar odpeljati iz klavnice šele, ko je klavnični živinozdravnik s pečatom na mesu potrdil, da je zdravo. Če je tržni nadzornik pri pregledu mesa na trgu naletel na meso brez pečata, ga je lahko dal zapleniti. Loj, kožo in druge odpadke je moral klavec še isti dan odstraniti iz klavnice, meso pa je lahko počakalo do enajste ure naslednjega dne. Iz klavnice ga je smel mesar odpeljati le na vozovih, pokritih s snažnimi ceradami. Klavnična pravila so voznikom prepovedovala sedeti na mesu. Prepovedano je bilo kajenje v klavnici, hlevih, spiralnicah za drob, onesnaževanje notranjščine in zunanjščine klavnice ter vodenje psov v klavnico. Storjeno škodo je moral poravnati storilec sam. Za kršenje pravil je moral storilec plačati pri manjših prestopkih 1-4 K, pri večjih 4-20 K, oziroma iti v zapor od pet ur do dveh dni.

Kljub strogim predpisom je tržni nadzornik vsako leto zaplenil precejšnje količine mesa. Leta 1900 je dal uničiti meso enega goveda, enega konja, 33 prašičev in ene koze, 96 kg govejega mesa, šest svinjskih stegen, 42 govejih jeter, 18 ovčjih jeter, 24 prašičjih jeter in 15 govejih pljuč. Najpogostejši razlogi za zaplembo so bili: pljučnica, ikravost, rdečica, pljučni edem, mehanične poškodbe, metljavost, črvivost in gniloba.²⁴⁵

Dogajalo se je, da je klavec pripeljal v klavnico že mrtvega prašiča. Počakal je na ugoden trenutek, ko ni bilo niti živinozdravnika niti hlapca in v desetih minutah je skupaj s tremi pomagači prašiča zaklal. Ustavilo pa se je ob kontroli. Pogosti so bili primeri, ko mesar ni dal pregledati jeter, pljuč, srca, vranice - tistih organov, kjer se pokažejo znaki raznih bolezni. Zato ni bilo čudno, če je tržni nadzornik ob pregledu mesa na tržišču naletel na ikrave prašiče.

Število mesarjev v Ljubljani je iz leta v leto naraščalo. Leta 1900 je mesarsko obrt opravljalo 22 mesarjev, leta 1905 28 mesarjev, naslednje leto že 31, leta 1910 pa nekoliko manj - 28. Sveže meso so v mesto uvažali le malenkostno, veliko pa so ga izvažali predvsem v Opatijo, na Reko, Bled, v Pulo idr. Cena govejega mesa I. kvalitete je znašala 1,20 K za kg, za meso II. kvalitete pa je bilo potrebno odšteti od 1,08-1,12 K za kg (leta 1901). Prašiče so mesarji največ kupovali ob tržnih dneh. Ker je bilo prašičev premalo, so jih uvažali tudi iz Hrvaške in drugih delov Ogrske. Kozle, kostrune in ovce so kupovali na Hrvaškem in Dolenjskem, kozličke pa tudi od rejcev iz Bohinja, Dovjega in Kranjske gore.²⁴⁶ Največ konjev, zaklanih v klavnici, je bilo starih od 15 do 20 let. Ker je imela večina Ljubljančanov predsodke glede uživanja konjskega mesa, so to meso v glavnem porabili za izdelavo klobas.

Ena največjih pomankljivosti mestne klavnice je bila oddaljenost od železniške postaje, zaradi česar so živino gonili in prevažali po mestu. Potek gonje in

prevažanja živine je določal cestno-policijski red.²⁴⁷ Govejo živino so smeli goniti po mestu samo v čredah do 20 glav, privezanih po dvoje skupaj. Vsak drugi par je moral imeti gonjača. Bika je bilo dovoljeno gnati skozi mesto le z zavezanimi očmi in privezanega na vrvi. Svinje so smeli goniti le v čredah do 30 glav in še to le po predmestjih. Vsakih deset svinj je moralo imeti svojega gonjača. Drugih živali (ovce, koze, gosi, purane) ni bilo dovoljeno goniti skozi središče mesta. Konje je bilo dovoljeno goniti po mestu le v tropih do 20 glav. Vsak trop sta spremljala dva gonjača; eden spredaj drugi zadaj. Če je gonjač gnal samo enega konja, ga je moral obvezno držati za uzdo.

Čeprav je ob otvoritvi (leta 1881) veljala mestna klavnica za eno najmodernejših in čeprav je potres le malenkostno občutila, so se v popotresni dobi pokazale pomankljivosti nastale po večletni uporabi in neresnem odnosu mesarjev do higijene. V uradnem poročilu klavničnega živinozdravnika²⁴⁸ Mestnemu magistratu beremo, da je bila klavnica popolnoma zanemarjena, pralnice s kotli črne kot kovačnica, zidovje okrušeno, železje rjavo, vse zamazano s krvjo, vrata napol segnita. Posebno neprijetna situacija je nastala pozimi, ko so bili svinjaki prepolni in niso mogli posebej zapirati prašičev uvoženih iz Ogrske, kar je povzročalo hudo kri med mesarji, živinozdravniki in deželno vlado. Občinski svet je že okoli leta 1900 sklenil, naj se svinjaki podaljšajo; izdelani so bili načrti, a o novih svinjakih še leta 1904 ni bilo ne duha ne sluha.

Težave so bile tudi z ledenico.²⁴⁹ Ta je dobro služila svojemu namenu, če izvzamemo, da je bila veliko premajhna. Zato so morali mesarji iskati ledenice drugje, npr. na Trgu Franca Jožefa (Krekov trg), v ledenici, ki bi jo morali iz zdravstvenih in higienskih razlogov že zdavnaj zapreti. Tu so polagali meso naravnost na led, ki je bil zaradi krvi in umazanih čevljev mesarjev popolnoma zanemarjen. Poleg tega je bilo v ledenici še polno podgan. Po živinozdravnikovem mnenju je bila edina rešitev izgradnja nove ledenice.

Klavnica je bila sila ugodno zbirališče za podgane. Teh je bilo polno po kanalih, svinjakih, gnojnih jamah, poleti pa tudi pod lesenimi trami v ledenici, tu in tam so zašle tudi v klavnico. Proti njim so se bojevali s streljanjem, z nastavljanjem strupa (Rattenwürste) in s pastmi. Ravnatelj klavnice je edino ustrezno rešitev videl v popravilu zbirnih in odvajalnih kanalov, zbiralnih jam in tlaka v spiralnici, vendar je Mestni magistrat ta dela zaradi visokih stroškov iz leta v leto odlagal.

Leta 1910 je bila slika klavnice precej boljša.²⁵⁰ Slabo kanalizacijo so izboljšali z izgradnjo glavnega betonskega kanala, v katerega so bili speljani vsi stranski kanali. Padec glavnega kanala je bil dovolj strm, da je voda lahko odnesla vse odpadke in kri. Novosti so uvedli tudi v notranji opremi. Stare lesene mize v klavnici za govejo živino so zamenjali z železnimi na kolesih, kupili so tri vozičke za odvažanje droba, zgradili betonske pregrade v hlevu za svinje in drobnico in zamenjali stara vrata, ki so vodila v posamezne oddelke, z novimi, železnimi.

3.2. MESTNA TRŽNICA

Do izgradnje tramvaja leta 1901 je prodajanje in kupovanje živil potekalo na Mestnem trgu in prostoru pred škofijo. Izgradnja cestne železnice je pomenila pomembno pridobitev za Ljubljano, s seboj pa je prinesla tudi negativne posledice. Ker je bila proga speljana prav čez Mestni trg in mimo škofije, starega tržnega prostora ni bilo več mogoče uporabljati. Branjevci in kmetje so se preselili delno na Pogačarjev trg, delno v Šolski drevored in delno na današnji Krekov trg.²⁵¹

Mestni občinski svet je v Hribarjevi dobi ureditvi tržnega problema posvečal veliko pozornost. Nastalo je več načrtov, po katerih naj bi se živilski trg preselil na Kongresni trg, Šentjakovski (Levstikov) trg ali prostor, kjer je pred potresom stal knežji dvorec.²⁵² Občinski svet se je dobro zavedal, da pomeni pomanjkanje moderne tržnice za Ljubljano veliko pomankljivost, zato so leta 1907 soglasno sklenili, da se javna mestna tržnica sezida na Vodnikovem trgu, na zemljišču nekdanjega liceja. Kot pri reševanju drugih problemov so tudi pri tržnem iskali zglede na Dunaju, v Budimpešti in Pragi.²⁵³

Nova tržnica naj bi omogočala strožje nadzorovanje živil, obenem pa tudi pravilno shranjevanje živil v ledenicah. Onemogočila naj bi onesnaževanje in zapraševanje živil, ki je bil pogost pojav pri prodajanju na odprtih ulicah in trgih.²⁵⁴ Razen odpravljanja higiensko-zdravstvenih pomankljivosti tedanje prodaje je MOL želela z novo tržnico preprečiti prekupčevanje in povečati nadzor nad oblikovanjem cen.²⁵⁵

Načrte za novo tržnico na Vodnikovem trgu je izdelala češka tvrdka Fanta-Jireš iz Prage, vendar jih do začetka I. svetovne vojne niso realizirali.²⁵⁶

Tržni red iz leta 1891 je določal poleg dnevnega trga še dva tedenska sejma, pet letnih sejmov in 17 živinskih sejmov.²⁵⁷ Zaradi zastarelosti je Mestni magistrat izdal 5. maja 1908 nov tržni red, po katerem so potekali tedenski sejmi vsako sredo in soboto, če je bil na katerega od teh dni praznik, pa dan poprej.²⁵⁸ Kmetice so prihajale na te sejme navadno že dan poprej, zato se je ob torkih in petkih popoldne množično prekupčevalo, ko so branjevke od kmetic kupovale razna živila in jih naslednji dan po dražji ceni prodajale naprej.²⁵⁹ Takšno ravnanje je Mestni magistrat kaznoval z denarno ali zaporno kaznijo, odvzemom kupljenega blaga ali začasno izključitvijo iz prodaje, vendar prekupčevanja kljub temu ni mogel zatreti.²⁶⁰

Na tedenskih sejmih so prodajali najrazličnejše artikle za vsakdanje potrebe, od živil do poljedelskega orodja in izdelkov domače obrti. Na vsakdanjih trgih je kupec lahko kupil razne vrste mesa, maščobe, jajca, sočivje, sadje, razne vrste zelenjave, ribe, sir, mleko, začimbe in dišave, olje, riž, ješprenj, med in druge prehranske artikle. Prodaja mesa je bila sprva dovoljena le v mesnicah, od leta 1906 pa tudi na stojnicah. Kruh in slaščice so meščani lahko kupovali le v pekarnah.

Tržno inšpekcijo je od konca 19. stol. dalje opravljal tržni nadzornik ob pomoči dveh mestnih stražnikov, ki sta skrbela za red na tržnici. Tržni inšpektor je nadzoroval tržni red in kontroliral uporabnost živil. Za opravljanje svojega dela je dobil letno 1.400 K in še 500 K kot dodatek na funkcijo.²⁶¹ Od prosilcev za

službo tržnega nadzornika je MOL zahtevala v prvi vrsti dobro poznavanje živil ter seznanjenost s tržnimi razmerami in tržnim redom. Prosilec se je moral izkazati s spričevalom, ki je dokazovalo usposobljenost za samostojno preiskovanje živil.²⁶² Glavna naloga tržnega nadzornika je bilo nadzorovanje tržnega prometa, izvajanje tržno-zdravstvenih ukazov, predpisov živilske policije in tržnega prometa. Tržni inšpektor je moral vsako leto do 1. maja oddati poročilo o delovanju tržnega urada v preteklem letu.

Nadzornik ni pregledoval le tržničnih prostorov, temveč tudi trgovine in obrtne delavnice. Zlasti slabe so bile razmere v pekarnah (glej revizije pri pekih!). Ob pregledu blaga je imel pravico jemati vzorce in jih analizirati ali jih poslati na Dunaj ali v Gradec. Če je bilo blago slabo in je tržni nadzornik določil, da se uniči, MOL lastniku za vzorec ni plačala odškodnine, ki mu je v nasprotnem primeru pripadala.²⁶³

Za analiziranje živil je bilo leta 1898 ustanovljeno Kmetijsko-kemijsko preskušališče za Kranjsko.²⁶⁴ MOL je sprva za stroške preskušališča prispevala 500 K letno, 16. januarja 1902 pa je prispevek odtegnila. Odtlej je posamezne preiskave izvajal tržni nadzornik sam s pomočjo mikroskopa, lactoskopa (priprava za ugotavljanje tolišče), lactodensimetra (gostomer za mleko) in raznih kemikalij, pogosto pa je vzorce odvzetega blaga poslal v c. kr. preskušališče za živila v Gradec. Ob koncu prvega desetletja tega stoletja so ponovno oživele težnje po lastnem preskušališču, ki bi smelo izdajati veljavna spričevala o živilih. Do realizacije je prišlo leta 1910.

Poleg naštetih del je moral tržni nadzornik dvakrat mesečno pregledati vse tehtnice in mere, ki so služile javni uporabi, in sestavljati statistike tržnih cen. Vsak mesec je moral na posebne formularje, na katerih so bila navedena živila, vpisati njihove cene.²⁶⁵

Iz poročila tržnega nadzornika za leto 1903/04²⁶⁶ je moč razbrati, katerim živilom je posvečal ob pregledovanju največ pozornosti in koliko blaga je določil za uničenje. Meso, ki so ga tega leta jedli Ljubljancani, je bilo dobre kvalitete in le v nekaj primerih je tržni nadzornik naletel na manjše količine pokvarjenega in neužitnega mesa. Eden od vzrokov za to je bila stara razvada nekaterih mesarjev, da so puščali neprodano meso kar v prodajalnah, kjer je bilo izpostavljeno hitrejšemu kvarjenju. Higijensko oporečne so bile tudi stojnice klavcev in prekajevalcev v Šolskem drevoredu (Adamič-Lundrovo nabrežje), ker jih čez noč niso imeli kje spravljati in so jih puščali kar na prostem, kjer so bile izpostavljene onesnaženju. Posebej natančno je tržni nadzornik pregledoval meso in mesne izdelke, zlasti prekajeno meso in različne klobase, ki so jih na trg prinašali kmetje. V enajstih primerih je moral zapleniti manjše količine prekajenega mesa ali klobas zaradi pokvarjenosti, neokusnosti ali neužitnosti. Prav tako je moral v treh primerih domačim branjevkam odvzeti kuhane klobase, ki so se zaradi dolgega ležanja pokvarile. Zaplenjeno meso in klobase so uničili.

Od divjačine je tržni nadzornik zaplenil le dve srnini stegni, tri zajce, tri jerebice in eno divjo raco. Prav tako je nadzoroval ribji trg, kjer je za zaplembo določil tiste ribe, ki so bile pokvarjene ali ulovljene v prepovedanem času.

Jajca je zaradi pokvarjenosti zaplenil dvakrat v manjši količini in enkrat v večji (250 kom). Do zaplembe tolikšnega števila jajc pri eni sami prodajalki je prišlo

Prodaja živil na Pogačarjevem trgu; okoli 1900

zato, ker jih je kmetica dolgo časa nabirala po deželi, da se ji je izplačala pot v Ljubljano, medtem pa se je blago pokvarilo.²⁶⁷

Glede mleka je veljalo določilo, da mora vsebovati vsaj 3,2 % tolišče in da ne sme biti nečisto. Večina mleka je zahtevam ustrezala, medtem ko se je v prejšnjih letih pogosto dogajalo, da so mlekarice sveže jutranje mleko rade mešale z delno posnetim mlekom prejšnjega dne. Težave pri kontroli mleka so nastajale zaradi mer. Največ mlekaric je prineslo mleko v steklenicah Rogaške slatine, ki so bile različnih velikosti, cena za mleko v njih pa enotna - 20 vinarjev. Ker jih kljub opozorilom MOL niso prenehale uporabljati, je Mestni magistrat 9. junija 1903 sklenil, da se vse mleko v teh steklenicah od tedaj dalje zapleni.

Glede margarine in masla ni bilo večjih težav, medtem ko se je pri sadju in zelenjavi večkrat zapletlo. Manjše količine gnilega ali nezrelega sadja (češnje, jabolka, hruške) je tržni nadzornik zaplenil vsak tržni dan. V enem primeru je dal odvzeti prodajalcu dva velika soda, polna malin, ki so bile pokvarjene. Drugemu prodajalcu pa so vzeli in šele po skrbnem sortiranju dovolili prodajo 84 vreč čebule, ki je večinoma gnila prišla iz Gorice. Zaplenjeno blago so odvrgli na mestno smetišče.²⁶⁸

Na trg so prodajalci prinesli tudi velike količine medu. Tržni nadzornik je odvezel več vzorcev in jih poslal v analizo v Gradec, kjer so ugotovili, da je bil med nepokvarjen in dobre kvalitete.

V letu 1903/04 so si meščani glede na ponudbo na trgu lahko velikokrat privoščili gobje jedi. Ker so gobe zelo delikatno blago, jih je tržni nadzornik pregledoval vsak dan. Odstranil je vse pokvarjene, črvice ali objedene gobe, prav tako tudi na drobno razrezane gobe. Suhih gob ni bilo dovoljeno prodajati, pri svežih pa so kupci lahko izbirali med: gobani, karželjni, mavrahi, lisičkami, krempljci ali parkeljci, maveljci, gomoljkami, šampinjoni in sirovkami.²⁶⁹

Tržni nadzor je vseboval tudi nadzor moke, vina in piva. V dveh primerih je bilo ugotovljeno, da je bila ajdova moka pomešana s cenejšo rženo. Vzorce vina in piva so pošiljali v Gradec, od koder so v letu 1903/04 le enkrat sporočili, da je bilo pivo pokvarjeno. Posebno pozornost je tržni nadzornik posvečal točenju pijač in čistoči kozarcev.²⁷⁰

Prekrške zoper tržni red so kaznovali z globo do 20 K oziroma zaporom do 48 ur. Če so prestopki spadali pod splošni kazenski zakon, so jih po tem zakonu tudi kaznovali.

Ker je bilo trgovanje z živino velikega pomena, želim nekaj več spregovoriti še o živinskih sejmih.²⁷¹ Ljubljana je imela pravico do 17 živinskih sejmov. Januarja, maja, junija, septembra in novembra sta bila vedno po dva sejma, preostale mesece pa eden. Prvi sejem v vsakem mesecu se je odvijal osmega dne, če pa je bila ta dan nedelja, potem na deveti dan. Drugi sejem (v zgoraj navedenih mesecih) je potekal sredi ali ob koncu meseca. Na vse sejme v letu 1900 v Ljubljani so rejci prignali 19.151 glav živine. Največ je bilo volov (7.081) in konj (6.500), precej manj krav (4.411) in najmanj telet (1.159).

Kupčije na živinskih sejmih so bile vedno živahne. Konji so bili večinoma domače pasme, plemenskih skoraj ni bilo videti. Kupovali so jih domači kupci, pa tudi trgovci iz Trsta, Gorice, Reke in Koroške. Italijani so za zakol kupovali tudi slabše konje. Prav tako živahna je bila prodaja žrebet, zlasti na jesenskem sejmu. Voli so bili največ srednje pitani (700-750 kg); poleg domačih trgovcev so jih kupovali tudi trgovci iz Češke, Moravske, Tirolske in Gradca. Dobrih molznih krav je bilo malo. Večinoma so jih prodali v Divačo, Sežano, Trst in na Reko. Promet s prašiči je bil močno okrnjen. Na voljo so bili v glavnem le prašiči s Štajerske; poleg pitanih in klavnih tudi pitanci za rejo. Vzroka za slab promet s prašiči sta bila dva: razne kužne bolezni in dolenjska železnica, ki je dolenjskim rejcem omogočala, da so prašiče prodajali kar na domu. Veliko so jih prodali na Tirolsko.

3.3. REVIZIJE PRODAJALN IN OBRTNIH DELAVNIC

Zaradi slabih higienskih in zdravstvenih razmer v živilskih obrtnih delavnicah in prodajalnah so bile pogoste revizije nujne. Rakava rana so bile pekarnarje; tako so leta 1896 revizije pokazale, da so bile sila zanemarjene in potrebne sprememb.²⁷² Pekovski mojstri in vajenci so delali v umazanih, zatohlih in temnih prostorih, pri odprtih in kadečih se petrolejkah. Moko so največkrat hranili v vrečah v odprtih vežah, na hodnikih in stopnicah, kjer je bilo za zračenje in sušenje malo možnosti, mnogo več pa za onesnaženje s prahom in celo s človeškimi izmečki.

Pogoji za delo pekovskih pomočnikov so bili slabi. Pogosto so bili izpostavljeni nevarnemu prepihu, mojstri so jih uporabljali za dela, ki jih njihov krhki organizem še ni zmogel, kar je vodilo do številnih poškodb. Neredko so spali po skednjih, po skrinjah za moko ali mentrgah v pekarni in celo po kletih. Če pa so že spali v spalnicah, so bila kurišča v njih izredno redka.

Zaradi tako slabih razmer so dobili peki stroga navodila glede ravnanja z moko, kruhom, glede ureditve pekarn in ravnanja z vajenci. Da se stanje do leta 1902 ni bistveno izboljšalo, kažejo podatki revizije dne 22. julija 1902,²⁷³ ki se je posvetila razmeram, v katerih so živeli in delali pekovski vajenci. Najpogostejše pomankljivosti so se nanašale na prenočišča. Sobe so bile vlažne in pogosto brez peči, omar za obleko, umivalnikov in pljuvalnikov. Niso bili redki primeri, ko so po trije vajenci spali v eni postelji, pri Uršuli Stupica pa so našli posteljo kar v pekarni. Mestni magistrat je pekom naročil, da v roku osmih dni do dveh mesecev pomankljivosti odpravijo, tržnemu nadzorniku Janku Bleiweisu pa, da mora vsaj enkrat v četrtletju pregledati vse prostore, v katerih pečejo kruh in hranijo moko. Ob vsakem pregledu je moral nadzornik podati pisno poročilo. Leta 1902 je Ljubljčanom peklo kruh 29 pekov in njihovih pomočnikov.

Peki so bili v svojem delu zelo staromodni in so nasprotovali vsem novostim. Na vso moč so se upirali izgradnji ventilatorjev, češ da se prostor, kjer stoji peč in kjer kruh vzhaja, ne sme zračiti več kot minimalno (tako da za nekaj minut odpro vrata), kajti če pride na vzhajajoče testo hladen svež zrak, se naredi na njem skorja, spečeni kruh pa ima grd videz in slab okus. Šele po končani peki so odprli okna in vrata in prostore prezračili.

Težko bi verjeli, da je bila lahko še kje večja umazanija kot pri medicarju Oroslavu Dolencu. V poročilu o reviziji, ki je bila opravljena leta 1902, beremo: **"V dvoriščnem kotu se nahaja strašno zanemarjeno stranišče, poleg tega pa odprt zaboj za smeti, ki ga izpraznijo le, kadar je že čisto poln. Poleg stranišča in zaboja za smeti pa se nahajajo sodi z medom, okoli katerih ves čas leta vse polno mrčesa. Na dnu stopnic, ki vodijo v stanovanje, leži vse polno odpadkov, ki jih mečejo z vrha stopnic in hodnika. Blizu tega kupa smeti stoji par odprtih sodov s satovjem. Na stopnicah je za cm nesnage, ki se kar prijema za podplate. V pritličju hiše je pekarija, v nadstropju stanovanje. Svetlobe v pekariji je dovolj, zato pa je zrak v njej neznošen - zatohel. Nesnaga pa je ravno taka kot povsod drugje. Tla in stene, mize, na katerih režejo testo, škafi, v katerih ga pripravljajo, vse je zamazano in gnusno. Poleg je še kakih deset vreč moke, ker zanjo nima posebne shrambe.... Kletni prostori se uporabljajo za topljenje voska in stiskanje**

medu. Do njih se prerineš s silo, po stopnicah, ki so s sodi popolnoma zabasane. Ker so ti prostori pod nivojem dvorišča, so skoro popolnoma temni, zatohli, vlažni in kot vsi prostori v hiši, sila umazani in brez vsake ventilacije. Za zdravje delavcev, ki v njih delajo od šeste do osemnajste ure, so sila nezdravi. Tik poleg teh prostorov so napeljane straniščne cevi in bi se v slučaju, da bi se zamašile, morale odpreti in osnažiti ravno v teh prostorih."²⁷⁴ Situacija postane še bolj zanimiva, ko izvemo, da Oroslav Dolenc iz Wolfove ulice št. 10 v času, ko je bila pri njem izvedena revizija, ni imel dovoljenja za izvajanje obrti.

Nekoliko manj kritične razmere so vladale pri mesarjih, čeprav so tudi pri njih revizije pokazale prenekatero pomankljivost. Zaradi pritožbe kupca pri Mestnem magistratu se je mestni fizik dr. Ivan Kopriva leta 1901 oglasil pri Ivanu Selanu, sušilcu mesa na Poljanski cesti št. 83.²⁷⁵ Njegova žena je na stojnici v Šolskem drevoredu prodajala pokvarjeno blago, zaradi česar se je kupec pritožil. Mestni fizik je pregledal vse prostore, v katerih je Selan opravljal svojo obrt in ugotovil, da so umazani in da služijo obenem tudi za shrambo najrazličnejšega blaga. Ob pregledu mesa se je pokazalo, da je vmes precej pokvarjenega. Živinozdravnik Stegu je našel 17,5 kg nesoljenega in 30 kg prekajenega svinjskega mesa in šunke, ki nista bila več primerna za uživanje. Omenjena zaplemba pa ni bila prva te vrste. Že leta 1900 je tržni nadzornik Selanu zaplenil 4,65 kg neužitnega pokvarjenega mesa, precej pa mu ga je uspelo prodati raznim strankam, ki so se potem pritoževale pri tržnem nadzorniku.²⁷⁶

Osupljiv je podatek revizije klobas pri prodajalki Boštjančičevi, ko je mestni fizik Otmar Krajec januarja 1907 pri njej našel 41 klobas - jetrnih in krvavic, shranjenih kar na stranišču, zaradi česar so se navzele ogabnega vonja. Zaplenjene klobase je dal uničiti.²⁷⁷

Pomankljivosti sta mestni fizik in tržni nadzornik našla tudi pri A. Bucku, prodajalcu z zelenjavo in sadjem na Sv. Petra cesti 5 (Trubarjeva ul.).²⁷⁸ Buck je uporabljal prodajalno istočasno še za spalnico. Prostor je pregradil z zaveso, za katero je postavil dve postelji in nekaj kosov hišne opreme. Podobno je tudi shramba služila istočasno svojemu osnovnemu namenu, obenem pa še kot spalnica za deklo in tri otroke. Ker Buck ni bil hišni lastnik prostorov, v katerih je živel in prodajal, je Mestni magistrat lastnici naročil, da mu ob prvem selitvenem terminu odpove stanovanje, oziroma, da uredijo razmere tako, da bo trgovina služila le prodaji, shramba pa shranjevanju živil. Sledila je pritožba hišne lastnice, češ da ne more vreči na cesto sedemčlanske družine, da Buck tako ali tako prodaja južno sadje in zelenjavo samo na hišnem pragu in ne v hiši, da ju dovaža vsak dan sproti in čez noč nima v stanovanju nobene zaloge. Buck pa Mestnemu magistratu sporoča, da bi bilo njegovo stanovanje zaradi zimskega termina in velikih stroškov težko preurediti, zato predlaga postavitev španske stene, dokler ne bi dobil nove trgovine. 23. decembra 1909 je Mestni magistrat prošnji rešil tako, da je Bucku dovolil ostati v stanovanju, ki pa ga za prodajo sadja in zelenjave ni smel uporabljati.

V. SKLEP

Iz arhivskega gradiva je razvidno, da so se Ljubljančani tudi po potresu držali starih navad in da so le počasi sprejemali novosti; večkrat le zato, ker so jih morali. V delu Ljubljana po potresu 1895-1910²⁷⁹ avtorji govorijo o velikem napredku mesta. Res se je močno razširila kanalizacija, Ljubljana je dobila vodovod, elektrarno, številne nove stavbe ipd., tako da je bil na zunaj opazen velik napredek, vendar pa nadrobnejša analiza kaže, da so bile higienske razmere na številnih dvoriščih in v hišah zelo slabe (gnojne jame, lesena stranišča itd.), da so še vedno obstajale komunske uličice, da so meso sušili celo po straniščih itd. Poleg slabih higienskih razmer so bile slabe tudi stanovanjske in gmotne razmere.

Potres je pomenil za Ljubljano prelomnico. Vodilni možje so ga znali izrabiti v pravem času, vendar imam občutek, da je hitreje napredovalo zgolj mestno jedro, predmestja pa so le počasi lezla v 20. stol. Slika bi bila nekoliko drugačna, če bi imeli na voljo tudi arhivsko gradivo, ki bi ilustriralo razmere v "boljših hišah". Tako pa je bilo dostopno le gradivo, ki govori o tem, kaj bi bilo potrebno odpraviti, oziroma, kaj je bilo v nasprotju s predpisi.

Mislim, da so bile zdravstvene razmere nekoliko boljše kot higienske. Zasluga gre novi bolnišnici, zgrajeni po najbolj modernem sistemu tistega časa (posamezne oddelke, z nekaterimi spremembami seveda, uporabljajo še danes). Zasluge gredo tudi zelo zavzetim zdravnikom. Le-ti so prihajali iz raznih krajev stare Avstrije, šolali pa so se vsi, tudi zdravniki s Kranjske, v glavnem na Dunaju, Gradcu in Pragi, saj Ljubljana ni imela svoje univerze. Svoj delež je k napredku na področju zdravstva prispeval tudi Mestni magistrat s številnimi preventivnimi ukrepi in budnim spremljanjem zdravstvenih razmer v mestu. Z raznimi predavanji, opozorili, razkuževanjem ipd. so skušali, kolikor se je le dalo, pregnati iz mesta nevarne, včasih celo smrtonosne bolezni.

Viden napredek ilustrira upadanje števila bolnikov, ki so oboleli za davico, legarjem ali kolero, koze pa so celo izginile. Ne moremo pa tega trditi za tuberkulozo, ki je še vedno zahtevala velik smrtni davek, pa tudi spolne bolezni niso bile tako redke. Za te bolezni so bile pogosto krive slabe ekonomske razmere:

V Hribarjevi dobi so bili postavljeni trdni temelji na področju zdravstva, higiene, elektrifikacije ipd., vendar je treba vedeti, da se v petnajstih letih Ljubljane ni dalo popolnoma spremeniti. Za to so bila potrebna desetletja. Čeprav so bile higienske razmere, gledano skozi današnje oči, slabe, so se na MOL na vse načine trudili, da bi pomanjivosti odpravili, pri čemer so tako rekoč orali ledino, rezultati pa so se pokazali šele čez leta. Takrat so se potrdile Hribarjeve besede iz leta 1900, ko je dejal, da so nakazali smer v razvoju Ljubljane, da bo zgodovina tista, ki bo pravično sodila o njihovem delu in da se bodo njihovi potomci z radostjo spominjali vsega, kar so storili. Če ne bi bilo teh korenitih posegov, bi Ljubljana ostala mesto z nizko stopnjo higienske in zdravstvene kulture še v naslednjih desetletjih. Enkrat je bilo treba začeti, vsak začetek pa je težak. Podoba Ljubljane, kot jo kaže moja raziskava, se mogoče nekoliko razlikuje od tiste, ki so jo podali avtorji dela Ljubljana 1895-1910. Le-ti v knjigi ponosno govorijo o pridobitvah mesta v tem času, a upoštevati moramo, da je bil za njihovo splošno uveljavitev

potreben daljši čas. To velja tako za vodovod kot tudi za elektriko, angleška stranišča, kopalnice itd.

Raziskava pušča odprta še številna vprašanja, ker v bistvu podaja le okvirni pregled, saj je tema tako obširna, da bi se dalo pri marsikaterem poglavju sestaviti natančnejše študije. To velja npr. za problematiko ukvarjanja z živinorejo v mestu, problematiko mestne klavnice in oskrbovanja mesta z živili. Zanimiva bi bila študija o konjaških zadevah ali razvoju farmacije v Ljubljani. Prav tako zanimiva bi bila primerjava zdravstvenih razmer v Ljubljani s prejšnjimi in kasnejšimi obdobji, da bi ugotavljali napredek, ali primerjava razmer v Ljubljani z razmerami v drugih avstrijskih mestih (npr. Celovec, Gradec, Salzburg, Trst idr.), saj se je mestno vodstvo pri reševanju številnih problemov zgledovalo prav po Dunaju, Gradcu, Celovcu, pa tudi Pragi.

OPOMBE

- 1 - Gustav Ogrin, Ljubljana pred in po potresu, Kronika slovenskih mest (dalje KSM) II./1935, št. 1, 2, str. 40-47 in 130-133;
- Marjan Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Kronika, Ljubljana 1984, str. 213;
- Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962, str. 126-132;
- Slavko Kremenšek, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe, Ljubljana 1980, 90 str.;
- Ljubljana po potresu 1895-1910. Regulacija mesta in stavbe leta 1895-1909, str. 131-151;
- Pozdrav iz Ljubljane. Mesto na starih razglednicah, Ljubljana 1985, 192 str.;
- Ivan Hribar, Moji spomini I., Ljubljana 1983, 648 str.
- 2 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 92.
- 3 N. d., str. 143.
- 4 Marjan Drnovšek, n. d., str. 213.
- 5 Peter Borisov, Univerzitetni klinični center v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj, str. 7.
- 6 N. d., str. 7.
- 7 N. d., str. 9.
- 8 N. d., str. 9.
- 9 Milan Valant, Ljubljana do potresa, str. 40.
- 10 N. d., str. 40.
- 11 Peter Borisov, n. d., str. 20.
- 12 N. d., str. 9.
- 13 N. d., str. 13.
- 14 N. d., str. 13.
- 15 N. d., str. 14.
- 16 N. d., str. 18.
- 17 N. d., str. 19.
- 18 N. d., str. 20-21.
- 19 N. d., str. 16.
- 20 N. d., str. 18.
- 21 /Bogdan Derč/ Ivan Pintar, Im memoriam profesor dr. Bogdan Derč, ZV 27/1958, št. 11, str. 421-422.
- 22 Peter Borisov, n. d., str. 17, in dr. Ivan Logar, Deželna bolnica v Ljubljani v drugi

-
- polovici 19. stol., ZV 30/1961, str. 5-6 in 132-134.
- 23 Peter Borisov, n. d., str. 13, 14 in 18.
- 24 N. d., str. 21.
- 25 Nova deželna bolnica v Ljubljani, Novice LII./1895 (18.10.), št. 42, str. 420.
- 26 N. d., str. 420.
- 27 N. d., str. 421.
- 28 N. d., str. 421.
- 29 N. d., str. 422.
- 30 Peter Borisov, n. d., str. 21.
- 31 Naše javno zdravstvo; božična priloga Slovenca, XXXVI./1908 (24.12.), št. 296, str. 4.
- 32 F. Derganc, Žrtve kirurškega oddelka, ZV 5/1933, št. 12, str. 439.
- 33 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 34 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 35 Leopold Ješe, Ob 50-letnici okulističnega oddelka, ZV 12/1940, št. 12, str. 366.
- 36 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 37 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 38 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 39 Deželna bolnica v Ljubljani, Slovenec XXXIV./1906 (1. 2.), št. 26, str. 1.
- 40 /Bogdan Derč/ Ivan Pintar, Im memoriam prof. dr. B. Derč, ZV 27/1958, št. 11, str. 421-422.
- 41 V začetku leta 1902 so za duševno bolnega spoznali dr. Josipa Derča. Prepovedali so mu izvajati zdravniško prakso in mu določili oskrbnika gospoda Ivana Lapajneto, ravnatelja meščanske šole v Krškem.
- 42 Fran Göstl, Kriminalni alkoholik in epileptik, ZV 6/1934, št. 4, str. 147.
- 43 ZAL, Reg I./1421, XI./12.
- 44 Naše javno zdravstvo; božična priloga Slovenca, XXXVI./1908, (24.12.), št. 296, str. 4.
- 45 ZAL, Reg I./1421, XI./12.
- 46 Marjan Drnovšek, n. d., str. 233.
- 47 ZAL, Reg I./1405, XI./10.
- 48 Marjan Drnovšek, n. d., str. 233.

-
- 49 ZAL, Reg I./1405, XI./10.
- 50 ZAL, Reg I./1400, XI./7.
- 51 ZAL, Reg I./1089, XI./23.
- 52 ZAL, Reg I./1405, XI./10.
- 53 ZAL, Reg I./1083, XI./9.
- 54 ZAL, Reg I./1406, XI./10.
- 55 ZAL, Reg I./1406, XI./10.
- 56 ZAL, Reg I./1089, XI./20 in 1431, XI./20.
- 57 Službena pragmatika za uradnike in sluge občine ljubljanske, Ljubljana 1898, § 6, str. 7.
- 58 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 98.
- 59 Zdravstveni pogovori II., Naša moč, VI./1911 (20.1.), št. 8, str. 1-2.
- 60 Marjan Drnovšek, Mestno zdravstvo, n. d., str. 233 in ZAL, Reg I./1081, XI./2 in 1399, XI./2.
- 61 Zdravniški red, ZV 1/1929, št. 1-2, str. 38-44.
- 62 ZV 4/1932, št. 8-10, str. 129.
- 63 ZAL, Reg I./1081, XI./3.
- 64 Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 56.
- 65 Mavricij Rus, Vpeljava šolskih zdravnikov v Ljubljani, Zagreb 1910, 5 str.
- 66 ZAL, Reg I./1403, XI./8.
- 67 Vito Lavrič, 200 let ljubljanske babiške šole (1753-1953), Ljubljana 1953, str. 50-57.
- 68 ZAL, Reg I./1400, XI./4.
- 69 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 70 ZAL, Reg I./1400, XI./4.
- 71 ZAL, Reg I./1400, XI./4.
- 72 ZAL, Reg I./1081, XI./13.
- 73 ZAL, Reg I./1081, XI./13.
- 74 ZAL, Reg I./1081, XI./4.
- 75 ZAL, Reg I./1089, XI./20 in 1431, XI./20.
- 76 ZAL, Reg I./1089, XI./20.

-
- 77 Zdravstvene razmere v Ljubljani, Slovenija, I./1907 (19.12.), št. 10, str. 114-116.
- 78 Proti kužnim boleznim, Knajpovec, Gorica, II./1905 (1.5.), št. 5, str. 75.
- 79 Knajpovec, I./1904 (31.1.), št. 1, str. 4-5.
- 80 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 81 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 82 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 83 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 84 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 85 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 86 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 87 ZAL, Reg I./1403, XI./8.
- 88 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 89 Ivan Oražen, O škrlatinki, Domače ognjišče, III./1909, (25.9.), št. 9, str. 135-136.
- 90 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 91 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 92 ZAL, Reg I./1400, XI./17.
- 93 ZAL, Reg I./1401, XI./7.
- 94 ZAL, Reg I./1089, XI./20 in 1399, XI./1.
- 95 Pavel Janežič, Griža (Dysenteria), Slovenec, XLIX./1921 (14.8.), št. 184, str. 3.
- 96 Nekaj o griži, Zdravje, I./1925 (1.8.), št. 8, str. 122-123.
- 97 O koleri na Kranjskem, Slovenski narod, XLIII./1910, (28.8.), št. 250, str. 1.
- 98 N. d., str. 1.
- 99 Marjan Drnovšek, n. d., str. 233.
- 100 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 101 Marjan Drnovšek, n. d., str. 233.
- 102 Tomo Zamik, O trebušnem tifusu, Rudar, Zagorje, II./1911, št. 6, 7, 9, 12 in Pavel Janežič, Griža in trebušni legar in njih profilaksa, Slovenec XLIX./1921, št. 184, 185, 186.
- 103 ZAL, Reg I./1403, XI./8.
- 104 ZAL, Reg I./1403, XI./8.

-
- 105 ZAL, Reg I./1403, XI./8.
- 106 Tuberkuloza, Medicinska enciklopedija, 3. knjiga, str. 310.
- 107 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 108 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 103.
- 109 ZAL, Reg I./1399, XI./2.
- 110 ZAL, Reg I./1082, XI./8.
- 111 Marjan Drnovšek, osebni zapiski.
- 112 Koze, Medicinska enciklopedija, 2. knjiga, str. 73.
- 113 Jernej Demšar, O spolnih boleznih, Naši zapiski IV./1906, št. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11.
- 114 ZAL, Reg I./1431, XI./22.
- 115 Rajner Bassin, O trahomu, ZV 4/1932, št. 8-10, str. 190-195.
- 116 N. d., str. 190.
- 117 ZAL, Reg I./1089, XI./20 in 1431, XI./20.
- 118 ZAL, Reg I./1264, VII./2.
- 119 Mario Kocijančič, Primšarjeve strojne poškodbe I. 1906-1910, ZV 42/1973, št. 6, str. 297-298.
- 120 ZAL, Reg I./1264, VII./2.
- 121 ZAL, Reg I./1264, VII./2.
- 122 Kako ravnamo z manjšimi ranami, Slovenska gospodinja, X./1914, št. 1 (17.1.), str. 11.
- 123 Prva pomoč pri nezgodah, Slovenska gospodinja, X./1914, št. 2-3 (17.4.).
- 124 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 125 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 102.
- 126 N. d., str. 102.
- 127 N. d., str. 102.
- 128 Iz seznamov občinske uprave, ki sem jih imela na voljo, nisem mogla natančno ugotoviti, v katerih letih sta Perona in Erzin opravljala funkcijo policijskega svetnika, verjetno pa nekje v drugi polovici 19. stol.
- 129 Fran Podgoršek se kot policijski svetnik omenja v občinski upravi deželnega stolnega mesta Ljubljane leta 1896 (str. 24).
- 130 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 131 Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani na prelomu stoletja, seminarska naloga, str. 5-6.

-
- 132 N. d., str. 8-9.
- 133 ZAL, Reg I./1422, XI./14.
- 134 Marjana Kavčič, n. d., str. 21.
- 135 N. d., str. 23-24.
- 136 M. Micki, M. Matjašič, Ljubljanski padarji in zobozdravniki, Zobozdravstveni vestnik (ZZV) 10/1955, str. 130-176.
- 137 ZAL, Reg I./1081, XI./2.
- 138 ZAL, Reg I./1399, XI./1.
- 139 ZAL, Reg I./1399, XI./1.
- 140 M. Micki, M. Matjašič, n. d., str. 171.
- 141 M. Rus, Vpeljava šolskih zdravnikov v Ljubljani, str. 3.
- 142 ZAL, Reg I./1400, XI./1.
- 143 ZAL, Reg I./1400, XI./1.
- 144 ZAL, Reg I./1399, XI./2.
- 145 Zobna nega, Knajpovec, I./1904 (29.2.), št. 2, str. 27-28.
- 146 ZAL, Reg I./1399, XI./1.
- 147 ZAL, Reg I./1400, XI./6.
- 148 ZAL, Reg I./1341, VII./12.
- 149 ZAL, Reg I./1081, XI./6.
- 150 ZAL, Reg I./1400, XI./6.
- 151 ZAL, Reg I./1399, XI./1 in 1400, XI./6.
- 152 ZAL, Reg I./1404, XI./9.
- 153 ZAL, Reg I./1404, XI./9.
- 154 ZAL, Reg I./1402, XI./8.
- 155 Čaj iz zdravilnih zelišč, Slovenska gospodinja, X./1914 (17.1.), št. 1, str. 9-10 in Knajpovec I./1904 (31.1.), št. 1, str. 13-14.
- 156 ZAL, Reg I./1428, XI./17.
- 157 ZAL, Reg I./1403, XI./9.
- 158 ZAL, Reg I./1403, XI./8.

-
- 159 ZAL, Reg I./1400, XI./7.
- 160 Proti kužnim boleznim, Knajpovec, II./1905 (1.5.), št. 5, str. 75.
- 161 Higiena, Medicinska enciklopedija, 1. del, str. 378.
- 162 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 163 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 164 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 165 Slavko Kremenšek, Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne, Slovenski etnograf XXIX./1976, str. 95.
- 166 Leon Suppantschitsch, Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani 1888-1913, Ljubljana 1913.
- 167 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 95.
- 168 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 169 ZAL, Reg I./1432, XI./23.
- 170 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 171 ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 172 ZAL, Reg I./1432, XI./23.
- 173 ZAL, Reg I./1401, XI./7.
- 174 ZAL, Reg I./1431, XI./20.
- 175 ZAL, Reg I./1403, XI./8.
- 176 - Mestni vodovod, Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 109-115;
- M. Drnovšek, Mestni vodovod, Oris razvoja..., str. 219-221;
- S. Sonc, Razvoj ljubljanskega mestnega vodovoda, KSM 1/1934, št. 4, str. 310-312.
- 177 M. Drnovšek, n. d., str. 220.
- 178 ZAL, Cod III./57, str. 236.
- 179 Cestno-polijski red, § 96, str. 26.
- 180 Stavbni red, § 45, str. 37.
- 181 ZAL, Reg I./1432, XI./23.
- 182 ZAL, Reg I./1432, XI./23.
- 183 - Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 92-94 in 146-151;
- M. Drnovšek, Javna higiena, Oris odnosa... str. 221;
- J. Kos, Oris poglobitnih točk razvoja komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850-1941, Kronika 29/1981, str. 159;

- D. Bleiweis, vitez Trsteniški, Zdravstvene razmere v Ljubljani, Slovenija, I./1907 (19.12.), št. 10, str. 114-115.

- 184 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 92.
- 185 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 186 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 187 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 188 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 189 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 190 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 191 ZAL, Reg I./1082, XI./7.
- 192 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 193 Naš list, št. 59 (23.10.1906). Prepis v ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 194 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 195 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 196 Marjan Drnovšek, n. d., str. 221.
- 197 J. Kos, n. d., str. 160.
- 198 N. d., str. 160.
- 199 Stavbeni red, § 58, str. 50.
- 200 N. d., § 93, str. 83-84.
- 201 N. d., § 59, str. 51.
- 202 N. d., § 59, str. 51.
- 203 N. d., § 60, str. 53.
- 204 Marjan Drnovšek, n. d., str. 221-222.
- 205 Cestno-policijski red, §§ 103, 105, 106, 107, 108, 109.
- 206 ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 207 ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 208 M. Drnovšek, Javna higiena in požarna varnost, Oris..., str. 222.
- 209 ZAL, Reg I./1402, XI./8.
- 210 Cestno-policijski red, §§ 82, 83, 91, 95, 97, 101, 110.

-
- 211 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 212 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 213 ZAL, Reg I./1266, VII./5.
- 214 - M. Drnovšek, Mestna razsvetljava, Oris odnosa..., str. 217-219;
- Mestna elektrarna, Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 119-128;
- J. Kos, Oris poglavitnih točk..., Kronika 29/1981, št. 2, str. 162-164.
- 215 Naš list, št. 59 (23.10.1906). Prepis v ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 216 Cestno-polijski red, § 2, str. 2.
- 217 Pavla Štrukelj, Pranje perila v okolici Ljubljane, Slovenski etnograf XI./1958, str. 149.
- 218 ZAL, Reg I./1082, XI./7.
- 219 ZAL, Reg I./1432, XI./21.
- 220 ZAL, Reg I./1316, VII./5.
- 221 Podatek velja za leta pred 1907.
- 222 P. Štrukelj, n. d., str. 137-145.
- 223 O koleri na Kranjskem, Slovenski narod, XLIII./1910 (29.8.), št. 255, str. 1-2.
- 224 ZAL, Reg I./1432, XI./21.
- 225 Pavla Štrukelj, n. d., str. 143.
- 226 ZAL, Reg I./1089, XI./21.
- 227 ZAL, Reg I./1432, XI./21.
- 228 ZAL, Reg I./1432, XI./21.
- 229 ZAL, Reg I./1089, XI./21 in 1432, XI./21.
- 230 ZAL, Reg I., specialni fascikel 2027.
- 231 Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane, str. 29.
- 232 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 233 ZAL, Reg I., specialni fascikel 2053, XI./15.
- 234 ZAL, Reg I., specialni fascikel 2053, XI./15.
- 235 ZAL, Reg I./1431, XI./19.
- 236 ZAL, Reg I./1431, XI./19.
- 237 Podatek velja za leto 1908.
- 238 ZAL, Reg I./1431, XI./19.

-
- 239 ZAL, Reg I./1431, XI./19.
- 240 ZAL, Reg I./1427, XI./17.
- 241 Okoli leta 1910 so v Ljubljani čez poletje redili okoli 700 prašičev.
- 242 ZAL, Reg I./1425, XI./17.
- 243 Do leta 1902 so zaklali dnevno okoli 100 prašičev, leta 1902 pa po 8 do 10 na dan.
- 244 Cena za leto 1904: z vprego 3 K, brez vprega 1,50 K.
- 245 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 246 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 247 Cestno-policijski red, §§ 46, 47, 48, 49, 50, str. 13-14.
- 248 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 249 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 250 Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 107-108.
- 251 M. Drnovšek, Preskrba Ljubljane, Odnos..., str. 228.
- 252 N. d., str. 228.
Na meštu, kjer je pred potresom stal knežji dvorec, stoji danes NUK.
- 253 N. d., str. 228.
- 254 Zdravstvene razmere v Ljubljani, Slovenija I./1910 (19.12.), št. 10, str. 114-116.
- 255 M. Drnovšek, n. d., str. 228.
- 256 Marija Počivavšek, Ljubljanska tržnica 1900-1910, seminarska naloga, str. 2.
- 257 N. d., str. 4.
- 258 N. d., str. 4.
- 259 N. d., str. 5.
- 260 N. d., str. 5.
- 261 N. d., str. 14.
- 262 Službena pragmatika, § 11, str. 9.
- 263 M. Počivavšek, n. d., str. 14.
- 264 ZAL, Reg I./1423, XI./16.
- 265 M. Počivavšek, n. d., str. 18.
- 266 ZAL, Reg I./1261, VI./5.

-
- 267 ZAL, Reg I./1261, VI./5.
- 268 ZAL, Reg I./1261, VI./5.
- 269 ZAL, Reg I./1261, VI./5.
- 270 ZAL, Reg I./1261, VI./5.
- 271 ZAL, Reg I./1263, VI./5.
- 272 ZAL, Reg I./1089, XI./20.
- 273 ZAL, Reg I./1261, VI./5.
- 274 ZAL, Reg I./1432, XI./22.
- 275 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 276 ZAL, Reg I./1263, VI./7.
- 277 ZAL, Reg I./1424, XI./16.
- 278 ZAL, Reg I./1431, XI./20.
- 279 Regulacija mesta in stavbe leta 1895-1909, Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 135.

VIRI IN LITERATURA

1. Adresar za Kranjsko, Ljubljana 1900, 1906, 1912.
2. Bajuk Mirko, Vodnik po ljubljanskih pokopališčih, 1. in 2. del, Ljubljana 1930, 35 oz. 28 strani.
3. Borisov Peter, Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem, Ljubljana 1977, 339 str.
4. Borisov Peter, Univerzitetni klinični center v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj, Ljubljana 1986, 36 str.
5. Cestno-policijski red za deželno stolno mesto Ljubljana, Ljubljana 1897, 32 str.
6. Drnovšek Marjan, Ljubljana na starih fotografijah, Ljubljana 1985, 148 str.
7. Drnovšek Marjan, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo, Kronika, Ljubljana 1984, str. 212-237.
8. Hribar Ivan, Moji spomini I., Ljubljana 1983, 648 str.
9. Kavčič Marjana, Prostitucija v Ljubljani na prelomu stoletja, seminarska naloga na FF, Jesenice 1986, 25 str.
10. Kremenšek Slavko, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Ljubljana 1970, 147 str.
11. Kremenšek Slavko, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejši dobe, Ljubljana 1980, 90 str.
12. Lavrič Vito, 200 let ljubljanske babiške šole (1753-1953), Ljubljana 1953, 71 str.
13. Ljubljana po potresu 1895-1910, Ljubljana 1910, 171 str.
14. Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962, 272 str.
15. Medicinska enciklopedija, 1. del, A-J, Ljubljana 1980, 458 str.
2. del, K-P, Ljubljana 1980, 528 str.
3. del, R-Ž, Ljubljana 1983, 480 str.
16. Opravni red mestnega magistrata, šifra VII. in XI., Ljubljana 1898, 76 str.
17. Počivavšek Marija, Ljubljanska tržnica 1900-1910, seminarska naloga na FF, Ljubljana 1984/85, 31 str.
18. Pozdrav iz Ljubljane. Mesto na starih razglednicah. Ljubljana 1985, 192 str.
19. Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, 630 str.
20. Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945, Ljubljana 1976, 220 str.
21. Rus Mavricij, Vpeljava šolskih zdravnikov v Ljubljani, Zagreb 1910, 5 str.
22. Stavbinski red za Ljubljano, Ljubljana 1896, 96 str.
23. Službena pragmatika za uradnike in slugi občine ljubljanske, Ljubljana 1898, 50 str.
24. Suppantschitsch Leon, Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani 1888-1913, Ljubljana 1913, 16 str.
25. Šlebinger Janko, Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797-1936, Ljubljana 1937, 175 str.
26. Valant Milan, Ljubljana do potresa, Ljubljana 1977, 44 str.
27. Vrhovec Ivan, Dve predavanji o ljubljanskih pokopališčih, Ljubljana 1901.
28. Vrišer Igor, Razvoj prebivalstva na področju Ljubljane, Ljubljana 1956, Knjižnica Kronike, zvezek 2, 72 str.
29. Domače ognjišče 1909, 1910.
30. Knajpovec 1904, 1905.
31. Kronika slovenskih mest 1934, 1935.
32. Kronika - časopis za slovensko krajevno zgodovino 1954, 1975, 1977, 1981.
33. Naša bodočnost 1909.

34. Naša moč 1911.
35. Naši zapiski 1906.
36. Novice 1895.
37. Rudar 1911.
38. Slovenec 1893, 1906, 1908, 1921.
39. Slovenija 1910.
40. Slovenska gospodinja 1914.
41. Slovenski etnograf 1958, 1976.
42. Slovenski narod 1910.
43. Zdravje 1925.
44. Zdravstveni vestnik 1929, 1932, 1933, 1934, 1940, 1958, 1961, 1963, 1973.
45. Zobozdravstveni vestnik 1955.
46. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Reg I./1037-1038,
Reg I./1081-1083,
Reg I./1086-1089,
Reg I./1102,
Reg I./1120,
Reg I./1263-1264,
Reg I./1266,
Reg I./1290,
Reg I./1302,
Reg I./1316,
Reg I./1341,
Reg I./1399-1408,
Reg I./1420-1425,
Reg I./1427-1432,
Reg I./1469.
47. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Reg I., specialni fascikel 2027.
Reg I., specialni fascikel 2042,
Reg I., specialni fascikel 2053.

Zusammenfassung

Über das Gesundheitswesen und die Hygiene ist schon vielerlei geschrieben worden; trotzdem scheinen diese Aufzeichnungen nur Bruchteile aus einem Mosaik allgemeiner gesundheitlicher und hygienischer Verhältnisse einer bestimmten Zeit-epoche zu sein. Durh meine Untersuchungen sollen diese Bruchstücke mit umfangreichen Archivmaterial verbunden werden, um ein ganzheitliches Abbild der gesundheitlichen und hygienischen Situation in Ljubljana in der Zeit ihrer Erneuerung nach dem Erdbeben im Jahre 1895 zu geben. Zu jener Zeit - der sogenannten Nacherdbeben-Zeit (1895-1910) - war in Ljubljana Bürgermeister Ivan Hribar im Amt.

Meine Analyse besteht aus fünf Teilen: der Einleitung, der Kennzeichnung vom Erdbeben betroffenen Gebieten in Ljubljana (1895- 1910), der Verhältnisse im Gesundheitswesen, in der Hygiene und der Schlußfolgerung.

Im Hauptteil der Analyse skizziere ich die Verhältnisse im Bereich des Gesundheitswesens und der Hygiene, währenddessen ich im zweitem Teil die Hauptcharakteristiken der Stadt in der betreffenden Zeitepoche auszuarbeiten versuche: die Erneuerung und der damit verbundenen aktiven Bauarbeiten, das Wachstum der Stadt und ihrer Bevölkerung, die liberale Ausrichtung der Stadt und die Rolle des Bürgermeisters Ivan Hribar. Beide Teile habe ich in thematische Kapitel gegliedert. Beim Analysieren der Bedingungen im Gesundheitswesen habe ich mich zum Anfang auf Krankenhäuser und medizinisches Fachpersonal in der Stadt konzentriert, darauffolgend aber habe ich meine Aufmerksamkeit Krankheiten, Unfällen, Selbstmorden und anderen schnellen Todesursachen zugewandt. Detailliert befaßt habe ich mich nur mit den Infektionskrankheiten, die auch von der Stadtverwaltung und den Ärzten aufmerksam beobachtet wurden, damit sich aus sporadischen Einzelfällen keine Epidemie entwickeln konnte. Da medizinische Therapie eng mit Medikamenten verbunden ist, habe ich ein eigenes Kapitel der Pharmazie bestimmt, dem darauffolgendem Abschnitt der Desinfektion, da jene bei jedem registrierten Infektionsfall vorgeschrieben war. Beschäftigt habe ich mich auch mit dem Problem der Prostitution und mit der Vorsorge für gesunde Zähne.

Die hygienischen Bedingungen werden in drei Abschnitten vorgestellt. Im ersten wird auf Grundlage von Revisionen das Hygieneniveau in der Stadt ermittelt, im zweitem werden unterschiedliche kommunale Aktivitäten aufgezählt, im letztem wird die Versorgung der Stadt mit Nahrungsmitteln abgehandelt.

Der Text ist mit einer Anzahl von übersichtlichen Tabellen und einer Vielzahl von Daten versehen, die den Gesundheitszustand und die Krankheiten der damaligen Hauptstadt der Region von Oberkrain suggestiv veranschaulichen.

Die zur verfügbar stehenden Literaturquellen sind verstreut in verschiedenen Artikeln (vornehmlich aus der Vorkriegszeit) der Chronik (Kronika), des Slowenischen Ethnographen (Slovenski etnograf), des Gesundheitsblattes (Zdravstveni vestnik), des Kneippers (Knajpovec), der Slowenischen Hausfrau (Slovenska gospodinja) sowie in anderen Büchern und Broschüren. Bei der Untersuchung habe ich hauptsächlich Archivmaterial verwendet, welches im Geschichtsarchiv von Ljubljana verwahrt wird; teilweise habe ich auch von einigen Zeitschriften aus jener Zeitspanne (Slovenec, Slovenski narod, Rudar...) Gebrauch gemacht.

